
TEORIJA IN PRAKSA

Družboslovna revija

Let. LVIII, št. 4, str. 943–1176
Ljubljana, oktober–december 2021
UDK 4, ISSN 0040-3598

USTANOVITELJ IN IZDAJATELJ
Fakulteta za družbene vede,
Univerza v Ljubljani

GLAVNI UREDNIK
Anton GRIZOLD

SEKRETARKA REVIJE
Tina ČERNČIČ TOMAŽEVIČ

UREDNIKI
Anton GRIZOLD,
Tina KOGOVSŠEK,
Marko LAH,
Igor LUKŠIČ,
Breda LUTHAR,
Peter STANKOVIČ,
Zdenka ŠADL,
Tomaž KRPIČ (recenzije)

UREDNIŠKI SVET
Milica ANTIČ GABER,
Marjan BREZOVŠEK,
Ljubica JELUŠIČ,
Maca JOGAN,
Andrej KIRN,
Miran KOMAC,

Janez KREK,
Vlado MIHELJAK,
Zdravko MLINAR (predsednik),
Klement PODNAR,
Rudi RIZMAN,
Marjan SVETLIČIČ,
Zlatko ŠABIČ,
Metka TEKAVČIČ,
Niko TOŠ,
Mirjana ULE

MEDNARODNI UREDNIŠKI SOSVET
Luigi GRAZIANO
(University of Torino, Italija),
Philippe MANIGART
(Bruselj, Belgija),
Helmut WILLKE
(University of Bielefeld, Nemčija),
Peter DAHLGREN
(University of Lund, Švedska)

OBLIKOVALEC
Ismar MUJEZINOVIČ

PRELOM
Leon BETON

TISK
Tiskarna CICERO, Begunje, d. o. o.
Naklada 250 izvodov

REVIJA TEORIJA IN PRAKSA V BIBLIOGRAFSKIH IN BESEDILNIH ZBIRKAH PODATKOV SCOPUS, Emerging Sources Citation Index (ESCI), DLib, EBSCO, PROQUEST, COBISS.SI/COBIB, COBISS.SI/ODKJ, International Political Science Abstracts (IPSA), CSA Worldwide Political Science Abstracts (CSA WPSA), CSA Sociological Abstracts (CSA SA, Internationale Bibliographie der Rezensionen geistes- und sozialwissenschaftlicher Literatur / International Bibliography of Book Reviews of Scholarly Literature in the Humanities and Social Sciences (IBR-Online), IBZ-Online, Internationale Bibliographie der geistes- und sozialwissenschaftlichen Zeitschriftenliteratur / International Bibliography of Periodical Literature in the Humanities and Social Sciences / Bibliographie internationale de la littérature périodique dans les domaines des sciences humaines et sociales (IBZ-Online), CSA Social Services Abstracts (CSA SSA).

Naslov: Kardeljeva pl. 5, 1000 Ljubljana, tel.: 01/5805-147, e-pošta: teorija.praksa@fdv.uni-lj.si
Revija je dostopna na <http://www.fdv.uni-lj.si/revije/znanstvene-revije/teorija-in-praksa>.

Celoletna naročnina za leto 2021: za študente in dijake 40,00 eur, za druge individualne naročnike 50,00 eur, za podjetja in ustanove 100,00 eur.

Cena posamičnega zvezka v prosti prodaji je 20 eur.

Revija izhaja ob podpori ARRS – Javne agencije za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije.

TEORIJA IN PRAKSA

Interdisciplinary journal of social science

Vol. LVIII, No. 4, pp. 943–1176
Ljubljana, October – December 2021
UDK 4, ISSN 0040-3598

Janez KREK,
Vlado MIHELJAK,
Zdravko MLINAR (Chairman),
Klement PODNAR,
Rudi RIZMAN,
Marjan SVETLIČIČ,
Zlatko ŠABIČ,
Metka TEKAVČIČ,
Niko TOŠ,
Mirjana ULE

FOUNDER AND PUBLISHER
Faculty of Social Sciences,
University of Ljubljana

EDITOR IN CHIEF
Anton GRIZOLD

ISSUE MANAGER
Tina ČERNČIČ TOMAŽEVIČ

ASSOCIATE EDITORS
Anton GRIZOLD,
Tina KOGOVSŠEK,
Marko LAH,
Igor LUKŠIČ,
Breda LUTHAR,
Peter STANKOVIČ,
Zdenka ŠADL,
Tomaž KRPIČ (Book reviews)

INTERNATIONAL ADVISORY BOARD
Luigi GRAZIANO
(University of Torino, Italy),
Philippe MANIGART
(Bruxelles, Belgium),
Helmut WILLKE
(University of Bielefeld, Germany),
Peter DAHLGREN
(University of Lund, Sweden)

GRAPHIC DESIGN
Ismar MUJEZINOVIČ

EDITORIAL ADVISORY BOARD
Milica ANTIČ GABER,
Marjan BREZOVŠEK,
Ljubica JELUŠIČ,
Maca JOGAN
Andrej KIRN,
Miran KOMAC,

PAGE LAYOUT
Leon BETON

PRINT
Print run: 250
Printing House CICERO, Begunje, d. o. o.
Impression: 250

ABSTRACTING AND INDEXING SERVICE

SCOPUS, Emerging Sources Citation Index (ESCI), DLib, EBSCO, PROQUEST, COBISS.SI/COBIB, COBISS.SI/ODKLJ, International Political Science Abstracts (IPSA), CSA Worldwide Political Science Abstracts (CSA WPSA), CSA Sociological Abstracts (CSA SA, Internationale Bibliographie der Rezensionen geistes- und sozialwissenschaftlicher Literatur / International Bibliography of Book Reviews of Scholarly Literature in the Humanities and Social Sciences (IBR-Online), IBZOnline, Internationale Bibliographie der geistes- und sozialwissenschaftlichen Zeitschriftenliteratur / International Bibliography of Periodical Literature in the Humanities and Social Sciences / Bibliographie internationale de la littérature périodique dans les domaines des sciences humaines et sociales (IBZ-Online), CSA Social Services Abstracts (CSA SSA).

Address: Kardeljeva pl. 5, 1000 Ljubljana, Slovenia; Tel.: 00 386 1/5805-147,
E-mail: teorija.praksa@fdv.uni-lj.si.

Teorija in praksa is available at <http://www.fdv.uni-lj.si/revije/znanstvene-revije/teorija-in-praksa>.

The annual subscription fee for 2021 is EUR 40.00 for students, EUR 50.00 for other individual subscribers, and EUR 100.00 for companies and institutions. The price of an individual issue is EUR 20.00.

The journal is subsidised by the Slovenian Research Agency.

VSEBINA

ČLANKI

SLO

- Nina MEŠL, Zalka DRGLIN, Metka KUHAR:
POSLEDICE TRAVMATIČNIH IZKUŠENJ OTROK:
PREPOZNAVANJE IN ODZIVANJE V SLOVENSКИH VRTCIH IN ŠOLAH 947-970
- Pascale Emily PEČNIK, Andrej A. LUKŠIČ: OTROKOVA PRAVICA
DO IZOBRAŽEVANJA V ČASU EPIDEMIJE COVIDA-19 971-990
- Jošt BARTOL, Vasja VEHOVAR, Andraž PETROVČIČ:
SKRB ZA INFORMACIJSKO ZASEBNOST NA INTERNETU:
KONCEPTUALNA IZHODIŠČA IN RAZISKOVALNI IZZIVI 991-1008
- Iztok PREZELJ: RADIKALIZEM KOT VIR DRUŽBENIH SPREMEMB
IN GROŽNJA NACIONALNI VARNOSTI 1009-1029
- Jure SPRUK: IDEOLOŠKA PODSTAT VLADAVINE PRAVA 1030-1047
- Igor NOVAK: ZAZNAVA VODIJ O POVEZANOSTI
OSEBNOSTNIH LASTNOSTI Z OSEBNO UČINKOVITOSTJO
IN TIMSKO USPEŠNOSTJO 1048-1064
- Brina MALNAR: MED AKTUALNIM IN KONCEPTUALNIM:
50 LET AKADEMSKE IZRABE PROGRAMA SLOVENSKO
JAVNO MNENJE 1065-1088

ANG

- Mirjana DOKMANOVIĆ, Neven CVETIČANIN:
MOŽNOSTI ZA PREHRANSKO SUVERENOST V NEKDANJIH
JUGOSLOVANSКИH REPUBLIKAH 1089-1116
- Erik PAJTINKA: PRAKSA IMENOVANJA VELEPOSŁANIKOV EU:
LA LANGUE EST-ELLE IMPORTANTE? (JE JEZIK POMEMBEN?) 1117-1132
- Ognen SPASOVSKI, Slavka DEMUTHOVA, Vesna KUZMANOVIC:
TESNOBA, ILUZORNO ZAZNAVANJE VZORCEV IN VEROVANJA
V ZAROTO MED PANDEMIJO COVID-19 1133-1149

PRIKAZI, RECENZIJE

- Susana Ferreira: Human Security and Migration in Europe's
Southern Borders (Klemen Kocjančič) 1150-1153

AVTORSKI POVZETKI

1154-1159

KAZALO LETNIKA LVIII

1160-1164

CONTENTS

ARTICLES

SLO

- Nina MEŠL, Zalka DRGLIN, Metka KUCHAR: THE CONSEQUENCES OF CHILDREN'S TRAUMATIC EXPERIENCES: RECOGNITION AND RESPONSES IN SLOVENIAN KINDERGARTENS AND SCHOOLS 947-970
- Pascale Emily PEČNIK, Andrej A. LUKŠIČ: CHILDREN'S RIGHT TO EDUCATION DURING THE COVID-19 EPIDEMIC 971-990
- Jošt BARTOL, Vasja VEHOVAR, Andraž PETROVČIČ: INFORMATION PRIVACY CONCERNS ON THE INTERNET: CONCEPTUAL FOUNDATIONS AND RESEARCH CHALLENGES 991-1008
- Iztok PREZELJ: RADICALISM AS A SOURCE OF SOCIAL CHANGES AND A THREAT TO NATIONAL SECURITY 1009-1029
- Jure SPRUK: IDEOLOGICAL FOUNDATION OF THE RULE OF LAW 1030-1047
- Igor NOVAK: MANAGERS' PERCEPTIONS OF THE RELATIONSHIP BETWEEN PERSONALITY TRAITS WITH PERSONAL EFFECTIVENESS AND TEAM PERFORMANCE 1048-1064
- Brina MALNAR: BETWEEN THE CURRENT AND THE CONCEPTUAL: 50 YEARS OF ACADEMIC USE OF THE SLOVENIAN PUBLIC OPINION PROGRAMME 1065-1088

ENG

- Marjana DOKMANOVIĆ, Neven CVETIČANIN: THE PROSPECTS OF FOOD SOVEREIGNTY IN THE FORMER YUGOSLAV REPUBLICS 1089-1116
- Erik PAJTINKA: THE PRACTICE OF APPOINTING EU AMBASSADORS: LA LANGUE EST-ELLE IMPORTANTE 1117-1132
- Ognen SPASOVSKI, Slavka DEMUTHOVA, Vesna KUZMANOVIC: ANXIETY, ILLUSORY PATTERN PERCEPTION AND CONSPIRACY BELIEFS DURING THE COVID-19 PANDEMIC 1133-1149

BOOK REVIEWS

- Susana Ferreira: Human Security and Migration in Europe's Southern Borders (Klemen Kocjančič) 1150-1153

AUTHORS' SYNOPSES

1154-1159

TABLE OF CONTENTS VOL. LVIII

1160-1164

Nina MEŠL, Zalka DRGLIN, Metka KUHAR*

POSLEDICE TRAVMATIČNIH IZKUŠENJ OTROK: PREPOZNAVANJE IN ODZIVANJE V SLOVENSКИH VRTCIH IN ŠOLAH**

Povzetek. V članku opozorimo na vlogo vrtcev in šol v kontekstu zavedanja o razširjenosti in dolgoročnih negativnih posledicah izpostavljenosti otrok potencialno travmatičnim izkušnjam. Prikazani so rezultati kvalitativne raziskave, pridobljene z izvedbo fokusnih skupin s 43 vzgojitelji/cami predšolskih otrok, učitelji/cami razredne stopnje in svetovalnimi delavkami v slovenskih vrtcih in šolah na temo prepoznavanja posledic travmatičnih izkušenj, strategij ukrepanja in zelenih sprememb na področju razvoja ustreznih odzivov. Sodelujoči se zavedajo pomena travmatičnih izkušenj otrok in jih tudi prepoznavajo, ne čutijo pa se dovolj usposobljeni za ukrepanje; poudarjajo pomen medsektorskega in interdisciplinarnega povezovanja na ravni države, namenjenega preprečevanju travmatičnih izkušenj in medgeneracijskega prenosa travm. Članek prinaša tudi izhodišča smernic za eksplicitno in sistematično obravnavo te problematike v okviru vrtcev in šol v Sloveniji.

Ključni pojmi: travmatične izkušnje, vrtci in šole, utemeljeni na razumevanju travme, zaščita otrok, strokovni delavci v vzgoji in izobraževanju

947

Uvod

Vrtci in šole so ustanove, ki so lahko z razvijanjem varnega in spodbudnega okolja ter podpornih odnosov eden izmed ključnih varovalnih dejavnikov v življenju otrok s (potencialno)¹ travmatičnimi izkušnjami (v nadaljevanju TI) oz. posledicami psihološke travme. Prav tako imajo posebej

* Dr. Nina Mešl, docentka, Fakulteta za socialno delo, Univerza v Ljubljani, Slovenija; dr. Zalka Drglin, Nacionalni inštitut za javno zdravje, Ljubljana, Slovenija; dr. Metka Kuhar, redna profesorica, Fakulteta za družbene vede, Univerza v Ljubljani, Slovenija.

** Izvirni znanstveni članek.

DOI: 10.51936/tp.58.3.947-970

¹ Odzivi posameznikov na TI so odvisni od številnih dejavnikov, kot so starost, kultura, predhodne TI, stopnja rezilientnosti, razpoložljiva socialna opora, pa tudi značilnosti same izkušnje, npr. vrsta, obsežnost, trajanje itn. Izrazito škodljive in dolgoročne učinke imajo ponavljajoče se oz. kronične travmatične izkušnje v fazi razvoja (npr. nasilje in zanemarjanje v družini).

pomembno vlogo v življenju otrok in tudi celotnih družin, saj lahko zgodaj prepoznavajo TI in njihove posledice ter prispevajo k čimprejšnji podpori ali tudi zaščiti otrok. Zaradi zavedanja o visoki prevalenci izpostavljenosti TI ter njenih posledic, na kar od srede devetdesetih opozarjajo študije obremenjujočih izkušenj v otroštvu (Felitti et al., 1998), se krepí razvijanje praks, utemeljenih na razumevanju travme (angl. trauma-informed ali trauma-sensitive). V porastu so tudi raziskave, ki kažejo na njihove številne pozitivne učinke, pa tudi na ovire pri implementaciji (Thomas et al., 2019). Gre za del širšega trenda, ki se zlasti v zadnjih dobrih dvajsetih letih širi na področju medicine, storitev na področju duševnega zdravja, socialnega dela in v drugih sektorjih, ki želijo s svojimi praksami, postopki, organizacijsko klimo bolje podpreti uporabnike. Z osvetlitvijo te izjemno pomembne tematike prispevamo k zapolnitvi vrzeli, saj ta v Sloveniji še ni bila naslovljena, kljub temu da je mednarodno gledano tematika akademsko zelo obdelana, prav tako pa obstajajo številni modeli dobrih praks.

Cilj pričujoče raziskave je ugotoviti, kako strokovni delavci v slovenskih vrtcih in razredni stopnji osnovnih šol (vzgojitelji/ice, učitelji/ce, svetovalne delavke; strokovni delavci ali strokovne delavke – v nadaljevanju StD) razumejo, prepoznavajo TI otrok, kako ukrepajo, ko TI prepoznajo ter kakšne podpore pri tem bi si želeli. Rezultati predstavljajo izhodišče za nadaljnje raziskovanje te tematike ter razvijanje ustreznih praks za zmanjševanje tveganj. Z vidika javnih politik in zakonodajne ureditve imamo v Sloveniji Pravilnik o obravnavi nasilja v družini za vzgojno-izobraževalne zavode (Uradni list RS, št. 104/09), ki se naslanja na Zakon o preprečevanju nasilja v družini (Uradni list: 16/2008, 68/2016). Resolucija o nacionalnem programu duševnega zdravja 2018–2028 (Uradni list RS, št. 24/18) pa predvideva promocijo duševnega zdravja in preventivo duševnih motenj za otroke in mladostnike ter njihove družine v različnih okoljih (specifični cilj 1 pod točko 5.2.2). Kot zavezo k prevajanju izsledkov znanosti v uporabno prakso smo na podlagi rezultatov raziskave pa tudi širšega nabora literature oblikovali izhodišča smernic za sistematično obravnavo te problematike v okviru vrtcev in šol, ki jih lahko v nadaljnjem sodelovanju vseh relevantnih deležnikov uporabljamo kot vodila za pot od problema do rešitve.

Opredelitve in posledice psihološke travme

TI lahko razvrstimo na kontinuum od skritih do očitnih, od manj do zelo intenzivnih, od enkratnih dogodkov do dolgotrajnih ali ponavljajočih se, lahko so naravnega izvora (npr. potres) ali jih povzročajo ljudje. Specifična definicija travme pa je odvisna od konteksta, v katerem o njej razpravljamo. Po priročniku Ameriškega psihiatričnega združenja Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders, 5. izdaja (2013), travmatski dogodek obsega izpostavljenost

dejanski smrtni nevarnosti, resnim poškodbam ali spolnemu nasilju. Priročnik opredeli posttravmatsko stresno motnjo (PTSM) s skupinami simptomov (podoživljanje, izogibanje, vztrajen občutek ogroženosti, moteno delovanje osebe). Mednarodna statistična klasifikacija bolezni in sorodnih zdravstvenih problemov 11 (Svetovna zdravstvena organizacija, 2018) Svetovne zdravstvene organizacije poleg PTMS opredeli kompleksno PTSM, ki jo povezuje s trajnimi, ponavljajočimi se ali večkratnimi oblikami travmatične izpostavljenosti (npr. genocid, spolne zlorabe v otroštvu, otroci v vlogi vojakov, hudo nasilje v družini, mučenje ali suženjstvo). Poleg treh skupin posledic, ki so značilne za PTSM, kompleksno PTSM opredeljujejo še afektivna deregulacija, negativna samopodoba, občutki sramu in krivde, vezani na travmatični dogodek, in težave pri ohranjanju odnosov oz. občutenju bližine z drugimi. Ameriška agencija The Substance Abuse and Mental Health Services Administration (SAMHSA, 2014a: 7) travmo opredeli širše – izpostavljen je pomen subjektivnega doživljanja, pa tudi dolgoročnost in mnogoterost posledic: »Individualna travma izvira iz dogodkov ali vrste dogodkov ali okoliščin, ki jih je posameznik doživljal kot telesno ali čustveno škodljive ali življenjsko ogrožajoče in ki imajo trajne obremenjujoče učinke na njegovo delovanje ter duševno, fizično, socialno, čustveno ali duhovno blagostanje.« Slovenski Zakon o preprečevanju nasilja v družini (2008, 2016, 2017) poudarja fizično, spolno, psihično in ekonomsko nasilje, pa tudi zanemarjanje in zalezovanje. Še posebej negativne in dolgoročne učinke na telesno in duševno zdravje ter različne vidike funkcioniranja imajo obremenjujoče izkušnje v otroštvu (angl. adverse childhood experiences; slovenska kratica OIO), opredeljene kot potencialno TI v prvih 18 letih življenja, večinoma znotraj izvirne družine (Felitti et al., 1998). Za Slovenijo imamo le malo podatkov o razširjenosti TI ali njihovih posledic. Leta 2019 smo izvedli raziskavo o prevalenci in izbranih posledicah OIO na velikem in heterogenem vzorcu 4939 Slovencev in Slovenk (Kuhar et al., 2020). Ugotovili smo visoko prevalenco. Tudi podatki o simptomih travme so visoki – v raziskavi Gonzalesa s sodelavci (2015), na primer, je 9,5 % ameriških učencev od prvega do petega razreda osnovne šole poročalo o travmatskih simptomih, ki so klinično značilni, 26 % pa o zmernih simptomih.

Metaanaliza 83 raziskav, ki so jo opravili Perfect et al. (2016), je pokazala, da je pri učencih s TI večja verjetnost za številne negativne izobrazevalne izide, in sicer za: slabše kognitivne funkcije, vključno z inteligenčnim količnikom, spominom, pozornostjo in jezikovno sposobnostjo, slabšo učno uspešnost, slabšo disciplino, nižjo stopnjo prisotnosti pri pouku, višji osip, višjo stopnjo vedenjskih težav in simptomov internalizacije².

² Internalizirajoči spekter vključuje različne simptome, za katere sta značilna usmerjenost navznoter in inhibiranost, vključno z anksioznostjo, strahom, depresijo, socialnim umikom in somatskimi simptomi.

Streeck-Fisher in van der Kolk (2000) pojasnita intenzivnost in kompleksnost bioloških, čustvenih, kognitivnih in vedenjskih težav otrok z zgodovino TI – vključno z zmanjšano zmogljivostjo za igro, učnimi težavami, težavami pri vzpostavljanju socialnih odnosov, medosebno nasilnostjo. Otroci s TI imajo manjšo zmožnost reguliranja svojega fiziološkega vznemirjenja, njihova telesa in možgani so v stanju visoke reaktivnosti na vse, kar potencialno ocenijo kot ogrožajoče, tudi v varnem okolju; boj, beg in zamrznitev so njihovi utrjeni vzorci odzivanja. Posledice travme pogosto niso razumljene, te otroke oz. mladostnike pogosto označijo kot moteče, problematične, sovražne, nemotivirane. Pogosto so deležni diagnoz, npr. ADHD, čustvena in/ali vedenjska motnja ipd., ki pa zakrijejo ključen vzrok težav, ki bi jih morali nasloviti. V šoli učence, zaznamovane s TI, pogosteje disciplinirajo, jih prešolajo ali pa pride do osipa (Porche et al., 2011). Če vzgojno-izobraževalna ustanova (v nadaljevanju VI-ustanova) spregleda vplive TI na otroke oz. mladostnike, to vodi do več frustracij in slabšega uspeha za vse udeležene v VI-procesu.

Psihološka travma otrok oz. mladostnikov in VI-ustanove

950

Vloga vrtcev in šol pri zagotavljanju VI-okolij, odzivnih za potrebe mladih s TI, je že vrsto let pomembna raziskovalna tema, prav tako se razvijajo politike in prakse dela, s katerimi skušajo vsem otrokom in mladostnikom zagotoviti tako okolje (Holmes et al., 2014; Overstreet & Chafouleas, 2016; Loomis, 2018; Thomas et al., 2019; Walkley & Fox, 2013). Vrtci in šole, utemeljeni na razumevanju travme, odražajo štiri ključne predpostavke pristopov, ki temeljijo na razumevanju travme (SAMHSA, 2014b): a) zavedanje razširjenosti in vpliva travme (profesionalni razvoj strokovnega osebja), b) prepoznavanje znakov travmatične izpostavljenosti, c) znanstveno podprte prakse, ki se (č) izogibajo retravmatizaciji posameznikov. Pri vpeljevanju pristopa, utemeljenega na razumevanju travme, gre za paradigmatški premik na ravni zaposlenih in na organizacijski ravni. Vrtci in šole, ki se obvežejo k takemu pristopu, se odzivajo na potrebe otrok in mladostnikov s TI z integriranjem učinkovitih praks, programov, postopkov v vse vidike organizacije – ustvarjajo kulturo, kjer se vsi otroci oz. mladostniki počutijo varne, dobrodošle in podprte, sistematično jim omogočajo, da razvijajo podporne odnose z odraslimi in vrstniki, podpirajo jih pri samournavanju čustev in vedenj ter ustvarjajo možnosti za njihovo učno uspešnost. Vsi zaposleni imajo osnovno znanje o travmi in razumevanje vpliva TI na otrokovo/mladostnikovo vedenje in učenje – ta znanja obsegajo sodobne vsebine (npr. s področja nevrobiologije o zaznavi ogroženosti in odzivih), ki jih večina ni pridobila med izobraževanjem za poklic (Overstreet & Chafouleas, 2016; Thomas et al., 2019).

Kljub temu da ni dominantnega ali formalno dogovorjenega okvira za vpeljavo pristopa, ki temelji na razumevanju travme, v vzgojno-varstvene ustanove, so Thomas et al. (2019) z metaanalizo 33 znanstvenih člankov iz obdobja 2001–2018, ki se posvečajo analizi vpeljevanja tega pristopa v šole in učinkom pristopa, ugotovili, da je med različnimi pristopi oz. ogroddji (npr. Cole et al., 2013; Wisconsin Department of Public Instruction, 2013) znatno vsebinsko prekrivanje. Vidik travme je največkrat, po zgledu ameriškega programa PBIS (Positive Behavioral Interventions and Supports) za osnovne in srednje šole, razdeljen na tri stopnje: prva stopnja je namenjena vsem učencem in se nanaša na izboljšanje šolske klime, vseh vrst odnosov v šolski skupnosti in učnih možnosti, druga stopnja je ciljna, usmerja se na okvirno 15 % učencev, ki so bolj zaznamovani s TI, tretja stopnja pa je za približno 5 % tistih, ki so intenzivno zaznamovani s TI. Druga in tretja stopnja obsegata procese podpore in pomoči, ki se eksplicitno posvečajo simptomom travme (glej tudi sistematičen pregled 13 študij večstopenjskih pristopov – Berger, 2019). Pristop, utemeljen na razumevanju travme, se umesti v širši šolski kontekst in kulturo ter uskladi z ostalimi vzgojno-izobraževalnimi praksami (Cole et al., 2013).

Narašča število dokazov o učinkovitost modelov VI-ustanov, utemeljenih na razumevanju travme. Na primer, kar 32 od 33 študij, ki so jih pregledali Thomas in sodelavci (2019), je ugotovilo učinkovitost uporabljenih modelov na ravni šole ali učencev, npr. izboljšani učni uspeh, večja prisotnost pri pouku, manj disciplinskih in vedenjskih težav, večji občutek pripadnosti pri učencih. Thomas et al. (2019) kljub temu poudarjajo nujno po nadaljnjih raziskavah – poleg kratko- in dolgoročnih učinkov je pomembno sistematično identificirati dejavnike, ki vodijo k sprejetju, uspešni implementaciji in ohranjanju tovrstnega pristopa (glej tudi Overstreet & Chafouleas, 2016).

Raziskovalna vprašanja

Naša raziskava se je osredotočila na naslednja vprašanja:

1. kako v slovenskem prostoru StD v vrtcih in šolah razumejo in prepoznajo TI otrok,
2. kako ukrepajo v primerih, ko prepoznajo te izkušnje ali njihove posledice, ali razvijajo sistematične strategije odzivanja in podpore, in če da, kakšne,
3. kakšnih sprememb si StD v vrtcih in šolah želijo v podporo svojemu odzivanju na te izkušnje oz. njihove posledice (npr. znotraj lastne ustanove, na ravni sistemskih sprememb).

Metoda

Udeleženci in postopek

Populacijo predstavljajo StD v Sloveniji, ki so zaposleni v vrtcih ali v prvih petih razredih osnovne šole ali opravljajo delo svetovalne službe v vrtcu ali osnovni šoli. Vzorec je neslučajnostni, priložnostni. K sodelovanju v raziskavi so se prijavili StD, ki smo jih k raziskavi povabili na podlagi preteklih sodelovanj. V vzorec smo vključili dva vrtca in šolo zunaj Ljubljane ter vrtec in dve šoli v Ljubljani oz. njeni okolici.

Podatke smo pridobili s pomočjo izvedbe fokusnih skupin. Podatke smo zbirali v novembru in decembru 2019 ter januarju 2020. Izvedli smo šest fokusnih skupin v treh vrtcih in treh osnovnih šolah. V posamezni fokusni skupini je sodelovalo od šest do osem udeleženk in udeležencev. Po predhodnem soglasju sodelujočih smo pogovore v vseh skupinah snemali z diktafonom in jih transkribirali.

Večina udeleženi v raziskavi je bila ženskega spola (41 od skupno 43 ali 95,3% celotnega vzorca). Ena od udeleženk ima dokončano poklicno stopnjo izobrazbe, pet jih je končalo štiriletno strokovno šolo ali gimnazijo, največ, 37 (86,1%), jih ima višje- in visokošolsko izobrazbo. StD, vključeni v raziskavo, imajo različno dolgo delovno dobo, povprečje delovne dobe vseh znaša 18,5 leta. Udeleženci so zaposleni na različnih delovnih mestih. 15 oseb (34,8%) je zaposlenih na delovnem mestu vzgojiteljice in pet (11,6%) na mestu pomočnice vzgojiteljice. Na delovnem mestu učiteljice razrednega pouka je zaposlenih 15 oseb (34,8%), ena od njih je poleg tega tudi učiteljica v podaljšanem bivanju. Ena oseba dela v podaljšanem bivanju ter ena kot druga strokovna delavka v razredu. Šest je zaposlenih v šolski svetovalni službi (od tega tri v vrtcu, tri v šoli). Trinajst (30,2%) jih je poročalo, da so se že udeležili izobraževanj, povezanih s temo travme.

Analiza podatkov

Pridobljene podatke smo analizirali s pomočjo programa za kvalitativno analizo podatkov MAXQDA. Opravili smo vsebinsko analizo besedila. Metoda se usmerja v raziskovanje relacij med določenimi pojmi ali koncepti v besedilu in med besedili. Po večkratnem branju transkriptov fokusnih skupin z upoštevanjem predhodnega teoretskega razumevanja in opredeljenih raziskovalnih vprašanj smo opredelili tematske sklope oz. nadkategorije, nato pa kategorije in znotraj teh kode (in podkode). Sledila je uvrstitev določenih delov besedila zapisov fokusnih skupin v določeno vnaprej opredeljeno kodo in dopolnjevanje kodirnega sistema na podlagi novih tem v besedilu.

Rezultati

Opredelitev otrok s TI

StD so ob izhodiščnem vprašanju opredelitve TI te opisali kot preveč intenzivno izkušnjo za določeno razvojno obdobje, kot nekaj, česar naj otrok ne bi doživel in ga je zaznamovalo, lahko tudi za celotno življenje. OI razumejo kot pretres, ki vzbuja močna čustva. Ta čustva lahko vzbudi tudi spomin na to izkušnjo. Izkušnja lahko vpliva na posameznikovo doživljanje samega sebe.

Nekaj, kar je tistem trenutku preveč, da bi ti lahko predelal. In mogoče potem na napačen način ravnaš naprej. V glavnem, takrat je to preveč, kar se ti zgodi³. (3.5–6⁴)

StD, sodelujoči v raziskavi, so ubesedili vseh 10 prvotno opredeljenih OIO (Felitti et al., 1998). Pravijo pa, da v vsakodnevni praksi opažajo manj fizičnih zlorab.

Fizičnega nasilja jaz ne bi rekla, da je veliko nad otroki, psihičnega pa. Ali kot smo rekli – pozabljen otrok, ali obljube, ki niso izpolnjene, kričanje nanj, zelo veliko je zmede, danes je tako, da tudi po sedem ljudi hodi enega otroka iskat. (1.1–97)

Poleg tega so opredelili tudi dogodke, ki jih novejšje raziskave vključujejo med OIO (smrt bližnje osebe, pogoste selitve, revščina, slab partnerski odnos med staršema, doživetje hude nesreče, naravne katastrofe, dolgotrajna bolezen družinskega člana, obporodna travma, izkušnja migranstva).

Opredelitve pojavnosti OIO v vrtcih in šolah se razlikujejo med različnimi vrtci in šolami. Velik razpon v opredelitvah je povezan s tem, kako StD razumejo OIO, kaj so pod to opredelitev vključili. Nekateri so izhajali iz osnovnih desetih OIO, drugi so vključili tudi druge neustrezne izkušnje otrok. Verjetno je razlika povezana tudi z občutljivostjo posameznega StD za to tematiko (koliko kdo zazna oziroma si upa prepoznati, da se otrokom v skupini ali razredu nekaj dogaja). Razlike pa so povezane tudi z okoljem, v katerem vrtec ali šola delujeta, saj so ponekod veliki izzivi povezani tudi s

³ Besedilo v ležečem tisku se nanaša na izjave iz fokusnih skupin, s katerimi ilustriramo zapisane ugotovitve.

⁴ Številka ob izjavi označi osebo v določeni fokusni skupini (v tem primeru gre za osebo 3), nato številko fokusne skupine (v tem primeru gre za fokusno skupino 5), in mesto besedila v zapisu fokusnih skupin – v tem primeru se izjava začne pri segmentu, označenem s številko 6. Izjemoma sta lahko dve izjavi označeni z isto šifro, če je bil isti segment kodiran z več pomenskimi kodami.

sestavo prebivalstva v vrtčevskem oz. šolskem okolišu (npr. veliko priseljencev, ki nima osnovnih možnosti za dostojno življenje v Sloveniji).

Prepoznavanje otrok s TI

StD pri svojem delu v različnih znakih in na različne načine prepoznajo TI otrok. V tabeli 1 so zbrane kode, povezane z opisi vedenja otrok oz. drugimi načini, na podlagi katerih prepoznajo te izkušnje. Največkrat je nezaželeno oz. izstopajoče vedenje tisto, na katero postanejo pozorni, in sklepajo, da se pri otroku nekaj dogaja. Pod to kodo so zajeti opisi nasilnih odzivov otrok (ščipanje, brcanje, udarec itd.), neupoštevanje pravil, iskanje pozornosti z negativnim vedenjem. Gre za vedenje, ki je moteče za delovanje skupine oz. razreda. Sklepajo, da gre za vedenje, s katerim otrok posnema vedenje staršev (npr. nasilje). Pri vedenju otrok gre po mnenju sodelujočih v raziskavi pogosto za dva ekstrema, ali otrok z vedenjem išče pozornost in se postavlja v ospredje, ali pa je zaznati otrokov umik iz stikov z drugimi. StD so pozorni na različne spremembe otrokovega vedenja. Pozorni so tudi na različna intenzivna izražanja čustev (prek pogostega joka ali izražanja strahu).

StD poudarijo tudi, da so lahko otroci z neopaznim, prilagojenim vedenjem spregledani in je pri njih prepoznati OIO v primerjavi s tistimi z bolj izstopajočim vedenjem težje in pomeni večji izziv.

Eni so zelo očitni, ene pa spregledaš, ker so bolj mirni in ne pokažejo to navzven. (3.5–68)

Otroci o taki izkušnji včasih sami spregovorijo in se zaupajo vzgojiteljici ali učiteljici. Pokazatelj, da otrok doživlja TI, so tudi slabši učni dosežki.

Tabela 1: PREPOZNANA MANIFESTACIJA OTROK S TI

	Št. kod*	Št. f. sk.**
nezaželeno izstopajoče vedenje	46	6
otrok sam pove vzgojiteljici/učiteljici	17	6
slabši učni uspeh/dosežki/znanje	12	3
prek izražanja čustev	12	5
<i>čustvena preobčutljivost</i>	4	1
neopazno, prilagojeno vedenje	11	5
težave z odvajanjem	11	3
otrokov umik iz stikov	10	5
postavljanje v ospredje, iskanje pozornosti	9	5
izražanje prek igre	8	3
način sodelovanja v skupini	7	3

	Št. kod*	Št. f. sk.**
izključenost iz skupine s strani sovrstnikov	7	2
način prehranjevanja	7	4
nenadna sprememba v otrokovem vedenju	7	4
sporočilo staršev	6	3
otrokov neobičajen odziv na StD	5	2
spremenjeno vedenje ob prihodu v vrtec/šolo	5	1
povečano iskanje bližine vzgojiteljice/učiteljice	4	3
nemirnost	3	2
tiki	3	2
zaostajanje v govoru	2	1
otrokov odziv na obvestilo o povabilu staršev na govorilne ure	2	1
regresija	2	1
grožnja s samomorom	1	1
nezbranost pri delu	1	1
izraz na obrazu	1	1
otrokovo poseganje v osebni prostor sovrstnikov	1	1
beg od doma	1	1
samopoškodovanje	1	1
sporočilo učiteljice/vzgojiteljice šolski svetovalni delavki	1	1

* Število predstavlja število vseh kod, posamezne kode se lahko v določeni fokusni skupini pojavijo večkrat.

** Število opredeli, v koliko fokusnih skupinah se je koda pojavila. Izraženo mnenje posamezne udeleženke v fokusni skupini seveda ne pomeni, da s tem soglašajo vse članice fokusne skupine.

Vir: lastni prikaz.

Načini ukrepanja v primeru TI

Ko StD prepoznajo, da otrok doživlja TI, ukrepajo na različne načine in na več ravneh. Ukrepe smo razdelili v tematske sklope (Tabela 2): splošno o ukrepih, ukrepi v šoli ali vrtcu kot celoti, ukrepi v skupini oz. razredu, ukrepi v odnosu s posameznim otrokom, ukrepi s sodelovanjem z drugimi ustanovami, ukrepi s sodelovanjem s starši.

StD menijo, da bi bilo treba bolj konkretno ukrepati, ko zaznajo TI. Predvsem se to nanaša na različne oblike nasilja in zanemarjanja, ker se preredko zgodi, da nasilje ali zanemarjanje otroka uradno prijavijo za to pristojnim službam. Pri prijavi izpostavijo prijavljanje izostajanja od pouka na center za socialno delo.

Ob vprašanju o načinih ukrepanja na ravni vrtca ali šole kot celote so se StD v odgovorih najpogosteje osredotočili na nepogrešljivo pomoč šolske svetovalne službe. Povedo, da so šolske svetovalne delavke bolj opremljene za ukrepanje od njih, in menijo, da sami niso usposobljeni za to.

Jaz vedno najprej stopim do naših svetovalnih delavcev, potem oni v večji meri prevzamejo primer. Npr. jaz imam en razred samo eno leto in je bolje, da otroka dodelijo nekemu, ki bo z njim ostal za naprej. (5.5–193)

Tabela 2: NAČINI UKREPANJA STD V PRIMERU PREPOZNAVANJA TI

	Št. kod	Št. f. sk.
Splošno o ukrepih		
potrebno je bolj konkretno ukrepanje	7	2
(pre)malo prijav nasilja	6	3
prijave izostajanja od pouka na center za socialno delo	2	1
Ukrepi v šoli/vrtcu kot celoti		
pomoč svetovalne službe	16	6
pogovor s sodelavkami	5	4
petstopenjski model pomoči	2	1
oblikovanje tima na šoli	2	2
omogočanje običajnega dnevnega ritma z majhnimi prilagoditvami	2	1
vzpostavljena varovala v vrtcu	2	1
najprej reševanje znotraj ustanove	1	1
Ukrepi v razredu/skupini		
uvajanje novih načinov dela	2	1
sprotno prilagajanje dnevnega načrta	2	1
delo na področju vzgoje in discipline	2	1
Ukrepi v odnosu s posameznim otrokom		
otroku posvetiš dodatno pozornost	6	5
pogovor z otrokom	8	3
opazovanje, zapisovanje	6	3
prilagajanje dela z otrokom	4	2
zaščita otroka	1	1
študij literature	1	1
zapisovanje dogajanja	1	1
Ukrepi s sodelovanjem z drugimi ustanovami		
sodelovanje s CSD	12	6
izražena potreba po sodelovanju z ustanovami zunaj šole/vrtca	5	1
sodelovanje z ostalimi ustanovami	4	3
sodelovanje s policijo	4	3
sodelovanje s patronažno službo	2	2
Ukrepi s sodelovanjem s starši		
pogovor s starši	23	6
sodelovanje staršev, učiteljev/vzgojiteljic in ŠSS	7	3
transparentnost sodelovanja	6	3
vzpostavitev zaupanja	4	3
strah pred odzivi staršev	1	1

Vir: lastni prikaz.

Manj pogosti odgovori so bili, da pri ukrepanju sledijo petstopenjskemu modelu pomoči⁵, kar so poudarili v eni šoli, na dveh šolah oblikujejo tim, ki sodeluje pri načrtovanju ukrepanja, v enem vrtcu pa so povedali, da najprej rešujejo stvari znotraj šole ali vrtca.

Na eni šoli so poudarili, da poskušajo omogočiti otroku s TI običajni dnevni ritem z majhnimi prilagoditvami, da bi šola za otroka pomenila varen prostor. O načinih ukrepanja na ravni razreda ali skupine so StD govorili manj. V enem vrtcu so povedali, da sproti prilagajajo dnevni načrt dela in se odzovejo na trenutne potrebe v skupini. Pri načinih ukrepanja v odnosu s posameznim otrokom StD najpogosteje otroku s TI namenijo dodatno pozornost in se z njim pogovorijo.

Da temu otroku posvetiš več časa. Ali recimo v samem učnem procesu predvidevaš, kje bi lahko bile težave, pristopiš do njega. Se pogovoriš po pouku. Da si bolj pozoren nanj, na splošno. (6.6–124)

Pred ukrepanjem opazujejo, kaj se pri otroku dogaja, so pozorni na različne situacije, si zapisujejo opažanja, saj menijo, da ne moreš ukrepati ob prvi spremembi oz. takoj, ko nekaj opaziš.

Nekaj časa more to trajati, ne moreš kar takoj. In si med tem časom zapišuješ. (3.4–160)

Svoje delo prilagajajo otroku in poskušajo krepiti otrokove vire ter mu omogočiti pozitivne izkušnje.

Ali ga kaj pohvališ, ko končno mu nekaj fajn uspe. Recimo tudi glede vedenja ali pri delu, da je nekaj prvi končal. (6.6–129)

StD tudi z vprašanji o dogajanju doma z otrokom preverjajo potencialne TI.

Pri ukrepanju ob TI se StD zdi pomembno sodelovanje z drugimi ustanovami. Vrtci in šole največkrat sodelujejo s centri za socialno delo, s policijo, s patronažno službo in tudi z nekaterimi drugimi službami, ki so na voljo v njihovi skupnosti oz. lahko ustrezno podprejo otroka oz. družino.

Se mi pa v teh primerih zdi ključno to, da gre za neko medsebojno sodelovanje, ker brez tega ne moremo. (1.3–123)

⁵ Petstopenjski model pomoči je sicer oblikovan za pomoč učencem z učnimi težavami (najprej pomoč učencu zagotavlja učitelj znotraj razreda, nato se vključi šolska svetovalna služba, sledijo intenzivnejše individualne in skupinske oblike pomoči, pomoč strokovnjakov zunanje ustanove, DSP specialnega pedagoga, svetovalnega delavca in učitelja) (glej npr. Kavkler, 2011).

StD pri ukrepanju v primeru TI pogosto izpostavljajo sodelovanje s starši. Največkrat se pogovorijo s starši same vzgojiteljice ali učiteljice, pogosto tudi v sodelovanju s šolsko svetovalno službo. Včasih se tudi starši v stiski sami obrnejo nanje. Pomembna se jim zdi transparentnost dela tudi v primeru zaščite otrok, saj se StD zavedajo, da bodo morali s starši sodelovati tudi po morebitni prijavi na center za socialno delo ali policijo. Poskušajo delovati tudi v smeri vzpostavljanja zaupanja, ker se jim zdi to temeljno za nadaljnje sodelovanje in pomoč otroku.

Najbolj se mi zdi pomembno, da na začetku posvetimo čas tudi temu vzpostavljanju zaupanja. Za starše je lahko zelo hitro preveč vsega in kar naenkrat sedimo npr. trije svetovalni delavci, dve učiteljici in še kdo, ne vem. In se počutijo ogrožene. Pomembno je, da vedo, da mi tukaj želimo pomagati njim in otroku ter družini. Da ni napad. Da tudi če se dogaja nasilje, skušamo skupaj reševati situacijo. Ker če jih bomo iz prve prijavili na CSD, se bo vse to zaupanje in sodelovanje porušilo. (4.5-139)

StD smo vprašali, koliko se počutijo usposobljeni za ukrepanje, in jih je veliko povedalo, da se ne počutijo usposobljene, da je ukrepati zelo težko. Nekateri menijo, da so teoretsko dovolj usposobljeni za ukrepanje, manjka pa jim praktičnih izkušenj. StD kljub občutku neusposobljenosti poskušajo zaščititi otroka, takrat ravnajo v skladu s svojimi prepričanji in občutki oz. po vesti.

Ne glede na to, kako sem jaz težko šla tja, kako sem se težko soočila z očetom, očimom, ko so vedeli, da sem jaz tista, ki sem to dala naprej, oz. prva, ki sem to opazila. Otroka je potrebno rešiti in zaščititi, ne glede na to, kako sem jaz težko šla tja, ne glede na moje neznanje ali kakorkoli že vzameš. Takrat delaš po svoji vesti. (2.3-140)

Obstoječa in zelena podpora

Kot podporo pri ravnanju s TI otrok so StD navedle sodelavce in sodelavke, na katere se obrnejo, ko so v stiski, ko želijo poiskati različne ustrezne načine ravnanja, preveriti, ali delajo ustrezno, itd. V veliko podporo jim je tudi šolska svetovalna služba. Pomembna se jim zdi tudi podpora vodstva. Če te ni, je delo bistveno težje. Svetovalne delavke so opozorile na to, da se v sistemu vzgoje in izobraževanja pogosto počutijo osamljene in nepodprte, sploh tam, kjer je v ustanovi zaposlena le ena svetovalna delavka, v pomoč bi jim bilo, če bi imele znotraj ustanove možnost sodelovanja s timom

strokovnjakov (npr. psiholog, pedagog, socialni delavec, logoped ipd.) ali pa da bi bila na voljo mobilna služba s timom strokovnjakov, ki bi sodelovala z več vrtci in šolami.

Pomembna jim je podpora v domačem okolju, poskušajo si pomagati z ločevanjem službe od zasebnega življenja, čeprav veliko StD pove, da je to zelo težko, da te zgodbe otrok spremljajo doma, tudi ponoči. V pomoč pri tem so jim študij literature, narava, strategije za samopomiritev, šport.

Tiste, ki imajo možnost intervizije (v enem vrtcu) in supervizije (dve sve-tovalni delavki), izpostavijo to kot ključno podporo, a teh izkušenj je zelo malo. In prav supervizijo in intervizijo StD izpostavijo kot tisto, kar se jim zdi nujno uvesti v delo šol in vrtcev in bi jih dodatno podprlo za ustrezno delo na področju TI.

Kot zeleno podporo navedejo praktična izobraževanja, ki bi temeljila na konkretnih primerih iz prakse in na pogovoru z različnimi strokovnjaki. Poudarijo, da jim zgolj teoretsko usmerjena izobraževanja niso v dovolj veliko podporo.

Dodatno bi jih podprlo tudi, če bi imeli več časa za delo s posameznim otrokom, manjše skupine otrok, tim strokovnjakov v vrtcu ali šoli, kakor so ga imeli v preteklosti (npr. socialna delavka, psihologinja, pedagoginja, logopedinja) ter več zaposlenih v svetovalni službi.

Potrebne sistemske spremembe na danem področju, kot jih dojemajo StD, so navedene v tabeli 3.

Tabela 3: PREDLAGANI UKREPI NA SISTEMSKI RAVNI

	Št. kod	Št. f. sk.
programi zgodnje podpore starševstvu	14	4
programi pomoči družinam na domu	5	3
konkretno ukrepanje ob TI	4	1
več govora o tej tematiki	4	2
brezplačna psihosocialna pomoč družinam	4	3
izobraževanje učiteljev za pridobitev komunikacijskih veščin	3	1
pogovorne skupine za otroke v šoli ali v drugi ustanovi	2	1
mobilna služba s timom strokovnjakov	2	2
medresorsko sodelovanje pri razvijanju področja TI	2	2
medinstitucionalno sodelovanje	2	1
nujnost dela z otrokom s TI in družino na centrih za socialno delo	1	1
urejeno sodelovanje vseh vpletenih v šoli/vrtcu	1	1
strokovnjaki, ki prevzamejo odgovornost za pomoč otroku	1	1
obveznost zdravljenja v primeru zasvojenosti, duševne bolezni staršev	1	1

Vir: lastni prikaz.

Poleg mnenj, da bi bilo treba tej temi posvetiti več pozornosti, tako znotraj stroke kot v javnosti, lahko odgovore StD strnemo v dve glavni skupini.

V prvi skupini se ukrepi nanašajo na programe podpore in pomoči staršem, družinam in otrokom (14 kod v štirih fokusnih skupinah). StD menijo, da bi bilo treba dati več poudarka razvojem programov zgodnje podpore starševstvu v smislu preventivnih programov, saj bi s tem lahko preprečili neustrezna ravnanja staršev in prenašanje škodljivih vzorcev iz generacije v generacijo. Prav tako se jim zdi nujno vzpostaviti dovolj programov za podporo in pomoč družinam, ki naj bodo brezplačni in dostopni. Zelo dobrodošlo bi se jim zdelo, če bi se razvili novi programi pomoči družinam v skupnosti, na domovih družin.

V drugi skupini pa se predlogi StD usmerjajo v delo strokovnjakov. Pomembno se jim zdi, da so ustrezno usposobljeni za delo na področju TI. StD opozorijo tudi na težave, s katerimi se srečujejo, kadar strokovnjaki v drugih ustanovah ne prevzamejo odgovornosti za svoje delo. Želijo si, da bi z njihove strani prejeli jasna pojasnila in navodila, kako ravnati in podpreti otroka. StD poudarijo tudi nujnost medinstitucionalnega in medsektorskega sodelovanja za ustrezno naslavljanje TI.

Kdo mislite, da bi se moral v Sloveniji s tem področjem ukvarjat? Vsa politika. Absolutno medresorsko, torej delo, zdravje, šolstvo, sociala. (1.6–167) Bi morala biti prioriteta bodočih vlad. (4.6–168)

Razprava

Področje problematike TI je v Sloveniji razmeroma novo in slabo raziskano. Prva raziskava na to temo (Kuhar et al., 2020) je pokazala, da so obremenjujoče izkušnje v otroštvu pri nas zelo razširjene in jih je treba preprečevati in tudi ustrezno naslavljati v vseh relevantnih sektorjih, saj so pomembno povezane ne le z zdravjem, ampak tudi s kakovostjo življenja. Raziskava, ki smo jo v obliki fokusnih skupin izvedli na področju vzgoje in izobraževanja, potrjuje, da se StD vrtcev in šol pogosto srečujejo z izzivi, povezanimi s sodelovanjem z otroki s TI ali simptomi travme, s katerimi ti vsakodnevno vstopajo v vrtce in šole.

StD, sodelujoči v raziskavi, so izrazili potrebo po bolj pogosti in sistematični obravnavi problematike, povezane s TI, v kontekstu vrtcev in šol in tudi širše družbe. Iz odgovorov StD v fokusnih skupinah je razbrati, da so občutljivi za temo psihološke travme. Pri opredeljevanju TI, ki jih prepoznajo v svoji vsakodnevni praksi, izstopajo razveze in z njimi povezane stiske otrok. Presentljivo malokrat pa so bile navedene zlorabe. Pri tem se odpira vprašanje, ali je število zlorab res upadlo ali je to v kontekstu vrtcev in šol še vedno spregledana tema. Glede na raziskovalne podatke (Kuhar et al., 2020) je bolj verjetno, da velja drugo in da je to pogosto še vedno tabu tema naše družbe.

Udeleženci fokusnih skupin so poudarili, da je težko ukrepati, kadar gre za sum zlorabe, da se je težko odzvati in nasloviti to tematiko, in menijo, da se premalokrat zgodi, da bi v vrtcu ali šoli dejansko prijavili sum nasilja na center za socialno delo ali na policijo. Na širši problem prijavljanja opozorijo tudi Frangež et al. (2019), ki poudarjajo, da je pomembno pri nasilju nad otroki in zanemarjanju otrok ločiti med razkritjem (odkritjem) in prijavo. Ko se zloraba razkrije, to še ne pomeni nujno tudi prijave. Otroci zlorabo pogosto najprej razkrijejo odraslim, ki pa prijave ne posredujejo vedno naprej oz. ga ne prijavijo. Vzroke za to lahko iščemo v nepoznavanju in nerazumevanju zlorab, neprepoznavanju dejanj kot kaznivih, v lastnih izkušnjah zlorabe (npr. iz otroštva) in (posledično) odnosu do zlorab, tudi strahu pred posledicami prijave (npr. strah pred odzivi staršev, pred tem, kako bo poskrbljeno za otroka po prijavi, strah pred nepoznavanjem nadaljevanja postopka, pred tem, kakšna bo vloga StD v postopku, itd.).

Posebno pozornost je treba nameniti ugotovitvi, da se StD (razen nekatereh svetovalnih delavk in delavcev, ki so sodelovali v raziskavi) ne počutijo dovolj usposobljeni za ukrepanje, ko prepoznajo, da otrok v domačem okolju doživlja OIO. Pri tem so opozorili na neopremljenost za ukrepanje, ko je treba otroka pred neustreznimi izkušnjami zaščititi, in tudi za ravnanje z otrokom, ki v vrtcu ali razredu zaradi preteklih izkušenj izraža svojo stisko z različnimi izstopajočimi vedenji. Menijo, da bi potrebovali več izobraževanj na temo OIO in širše o travmi, predvsem izobraževanj, ki bi jih podprli pri razvijanju znanja na podlagi konkretnih izkušenj v praksi.

Pa vendarle smo v odgovorih StD prepoznali tudi dobre prakse ravnanja posameznih StD ter vrtca ali šole kot celote. Na ravni dela v skupini v vrtcu so udeleženi StD v raziskavi kot dobro prakso opisali sprotno prilagajanje dnevnega načrta dela in odzivanje na trenutne potrebe v skupini. Prav tako so poudarili, da je v primeru otroka s TI v skupini veliko dela treba usmeriti na področje vzgoje, pa tudi nameniti več prostora pogovoru s celotno skupino. Pri načinih ukrepanja v odnosu s posameznim otrokom StD najpogosteje otroku s TI posvetijo dodatno pozornost in se z njim pogovorijo. Svoje delo prilagajajo otroku in poskušajo krepiti otrokove vire tem mu omogočiti pozitivne izkušnje.

Kot dobra praksa na področju sodelovanja s starši je tudi transparentnost dela v primeru zaščite otrok, saj se StD zavedajo, da bodo morali s starši sodelovati tudi po morebitni prijavi na center za socialno delo ali policijo. Pri sodelovanju s starši poskušajo delovati v smeri vzpostavljanja zaupanja, ker se jim zdi to temeljno za nadaljnje sodelovanje in pomoč otroku.

V vseh fokusnih skupinah so vzgojiteljice, pomočnice vzgojiteljic ter učiteljice in učitelji poudarili pomen sodelovanja s svetovalnimi delavkami vrtcev in šol. V njih vidijo podporo za načrtovanje ustreznih ravnanj, ko otrok zaradi različnih okoliščin potrebuje pomoč, svetovalne delavke pa so jim

pomembna podpora tudi pri osebni razbremenitvi ob doživljanju različnih stisk, povezanih z delom. Svetovalna služba ima torej pomembno in zahtevno vlogo. Poleg tega so StD poudarili, da bi potrebovali intervizijo in supervizijo, ki bi bila sistemsko urejena in bi jih podprla pri izzivih, povezanih z delom z otroki s TI.

Kot nujen ukrep na ravni države so StD navedli pomen medsektorskega in interdisciplinarnega sodelovanja za ustrezno obravnavo tematike TI ter programe zgodnje podpore starševstvu, saj prav v tem vidijo priložnosti, da bi preprečili neustrezna ravnanja staršev in prekinili prenašanje neprimer- nih vzorcev iz generacije v generacijo.

Izhodišča smernic za razvijanje vrtcev in šol, utemeljenih na razumevanju travme

Na temelju izvedene raziskave predlagamo podlage oz. smernice za sistematično usposabljanje StD v VI za preprečevanje, zgodnje prepoznavanje, blaženje, okrevanje od potencialno TI ter krepitev rezilientnosti pri otrocih in mladostnikih⁶⁷. Izhodišča smernic smo oblikovali v obliki dveh sklopov: a) razvoj vrtcev in šol kot ustanov, utemeljenih na razumevanju travme (s štiri- rimi podsklopi: splošna vodila, vodila za delo z otroki/mladostniki, posebej zaznamovanimi s TI, vodila za razvoj strokovnih kadrov, vodila za odzivanje ob kriznih dogodkih); b) vrtci in šole kot pomembne ustanove v procesu zaščite otrok pred zlorabami in zanemarjanjem.

a) Razvoj vrtcev in šol kot ustanov, utemeljenih na razumevanju travme

Na podlagi spodnjih iztočnic, izpeljanih iz raziskave in literature (Craig, 2015, 2017; Mikuš Kos & Slodnjak, 2000; Novak, 2018; Overstreet & Chafouleas, 2016; Sporleder & Forbes, 2016), lahko StD vrtcev in šol razvi- jajo delo v širšem kontekstu VI-politik in praks, v kontekstu dela v skupini oz. razredu in dela s posameznim otrokom/mladostnikom. Posebno pozor- nost namenjamo sodelovanju vrtcev in šol z drugimi podpornimi ustano- vami ter s skupnostjo in starši oz. skrbniki.

1. Varno in spodbudno okolje za vse otroke in mladostnike

Fizično in čustveno varno, spodbudno, podporno (učno) okolje za vse otroke in mladostnike (glej Zavoda za šolstvo RS, 2019). Navajamo nekaj dodatnih poudarkov:

⁶ Uporabljamo moško slovnično obliko, ampak vključujemo tudi mladostnice.

⁷ Rezultati raziskave se sicer nanašajo na starostno populacijo do 11 let. V smernicah poleg otrok dodajamo mladostnike, saj so predlagane spremembe v šoli relevantne za učence vseh razredov.

- Varno okolje mora biti zagotovljeno povsod: v skupini ali razredu, v okolici vrtca ali šole, na hodnikih in drugih prostorih, kjer so otroci. K temu prispeva odzivanje vzgojiteljic ali učiteljic, ki je odločno, obenem pa z razumnimi mejami, jasnimi pričakovanji, razumevanjem, spoštljivostjo, sočutjem.
- Aktivnosti so strukturirane in predvidljive.
- Konfliktne situacije se rešujejo skozi restorativne prakse (več v: Jeznik et al., 2020): v primeru nezaželenih vedenj in kršitev se otroka/mladostnika spodbuja k refleksiji, empatiji, motivaciji za primerno ravnanje in k popravi nastale psihične ali materialne škode (dogovorjeno sorazmerno, pravično povračilo glede na storjeno dejanje). Nezaželena vedenja se pogledajo tudi skozi filter travme na podlagi vedenja, da gre običajno za naučene načine reagiranja ob zaznavi nevarnosti in da trdo discipliniranje, kazni ipd. lahko vodijo v retravmatizacijo.
- Delo v skupini ali razredu spodbuja vključevanje otrok in mladostnikov in njihovo sodelovanje: pričakovanja do otrok/mladostnikov so ubesedena na pozitiven način, delo temelji na krepitvi njihovih virov, ustvarjajo se priložnosti za učenje in preizkušanje uravnavanja čustev in ustreznih načinov vedenja itd.
- Zaposleni so senzibilizirani za prepoznavanje pojavov institucionalnega in medvrstniškega nasilja, nasilja in zlorab s strani zaposlenih – vse oblike nasilja aktivno preprečujejo.
- Razvijanje socialnih in čustvenih veščin, vključno z veščinami samoregulacije⁸.
- Sodelovanje s starši ali skrbniki tako, da se razvijajo pozitivni odnosi, podpirajo participacije staršev/skrbnikov v vrtcu in šoli, razvijanje aktivnosti za starše/skrbnike ali skupnih aktivnosti za otroke/mladostnike, starše in strokovne delavce, ki izhajajo iz potreb staršev/skrbnikov.

2. Otroci oz. mladostniki s TI oz. njihovimi posledicami potrebujejo dodatno pozornost in ustrezno okolje za okrevanje in razvoj ter učno uspešnost.

Ameriško združenje šolskih svetovalnih delavcev (2016) posebno vlogo pri teh bolj ciljno usmerjenih procesih podpore in pomoči pripisuje svetovalnim delavcem, ki naj bi imeli poglobljeno razumevanje travme, znali prepoznavati otroke oz. mladostnike, pri katerih se kažejo posledice travme, jim znali ponuditi podporo v okviru šolskega okolja, hkrati pa usklajevali

⁸ Pri samoregulaciji gre za urjenje zmožnosti ustreznega odzivanja na stres in visoko vznemirjenost. Krepimo z metodami »od spodaj navzgor« (npr. prek ustvarjanja varnega prostora v skupini oz. učilnici, ritma, joge, borilnih veščin in drugih načinov zavestnega gibanja, gledališča) in »od zgoraj navzdol« (kognitivne strategije za uravnavanje uma, telesa in čustev, kot so prakse čuječnosti) (Kline, 2020).

usposabljanje učiteljev ter vse dejavnosti, ki so povezane z oblikovanjem praks, utemeljenih na razumevanju travme, vključno z rednimi presojami šolske klime. Oni so lahko tudi tisti, ki izvajajo zagovorništvo za preoblikovanje ustanove v smeri praks, utemeljenih na razumevanju travme.

- Ob sumu na nasilje v družini, zlorabe ali zanemarjanje ukrepi potekajo po predpisanem protokolu glede na Pravilnik o obravnavi nasilja v družini za vzgojno-izobraževalne zavode (Uradni list RS, št. 104/09) – več o tem v točki b.
- Delo v vrtcu ali šoli je organizirano tako, da preprečuje retravmatizacijo otrok in mladostnikov, ki so doživeli ali doživljajo TI zunaj vrtca in šole (glej smernice pod točko 1).
- Zgodnja prepoznavna travmatiziranosti je pomembna za čimprejšnje ukrepanje. Zaradi dolgotrajnega stika vzgojiteljic in učiteljic z otroki v vsakdanu je mogoče razvijati njihovo senzibilnost za to. Splošna raba univerzalnih presejalnih testov za zdaj ni svetovana. (Bartlett, 2020).
- V vsakodnevni praksi je udejanjen temeljni premik v razumevanju otrokovega/mladostnikovega vedenja: strokovne delavke in delavci se ne sprašujejo, kaj je z njim narobe, temveč kaj se mu je v življenju zgodilo oz. se mu dogaja.
- Otroka oz. mladostnika razumemo kot osebo, ki ima v sebi potenciale za obvladovanje travme, te potenciale krepimo in spodbujamo otrokovo/mladostnikovo sodelovanje.
- Slabši učni dosežki se pogledajo tudi skozi perspektivo travme. Zavesten trud se vloži v oblikovanje ustreznih pogojev za napredovanje in uspeh. Otrokove vrednosti ne pogojujemo z merljivimi uspehi (npr. dobre ocene, rezultat na tekmi).
- Za otroke in mladostnike je izrazito pomembno, da prejmejo potrditev zunaj okolja, ki je vir travme, da razvijejo občutek 'sem v redu in zmorem'. Spodbujamo njihovo druženje s prijatelji, vključevanje v aktivnosti vrtca ali šole in jim omogočamo izkušnjo uspešnosti na različnih področjih (izobraževanje, šport, kultura itd.) ter tako utrjujemo v otroku/mladostniku temeljni občutek lastne vrednosti, nadzora, samoučinkovitosti.
- Za otroka oz. mladostnika se oblikuje podporni tim, ki pripravi v sodelovanju z njim zanj specifično, sistematično in dolgoročno strategijo ukrepanja in podpore (glede na vrsto in »težo« posledic TI, življenjsko situacijo otroka/mladostnika, njegove notranje in zunanje vire). V slovenskem prostoru je v primeru učnih težav na primer že uveljavljen izvorni delovni projekt pomoči (npr. Šugman et al., 2008), v katerem sodelujejo otrok oz. mladostnik in odrasli, ki lahko prispevajo k podpori pri doseganju zelenih izidov v vrtcu ali šoli (svetovalna služba, vzgojiteljica, učiteljica, starši, strokovnjaki iz drugih ustanov itd.). Skupaj ustvarjajo možnosti za reševanje stisk, krepitev otrokovih/mladostnikovih virov in dobrih izkušenj v vrtcu ali šoli.

- Razvijajo se različni načini dela z otrokom ali mladostnikom, ki upoštevajo njegov kontekst ter življenjsko zgodbo in izkušnje, odzive ter sprožilce v različnih okoliščinah (npr. velika skupina, nepoznano okolje, neuspeh ipd.).
- Krepijo se varovalni dejavniki (dober, podporen odnos med otrokom ali mladostnikom in strokovnim delavcem v vrtcu ali šoli, podporna skupnost znotraj vrtca, šole, skupine) in razvija otrokova/mladostnikova rezilientnost. Priporočeno je delo s posameznim otrokom/mladostnikom ali v manjših skupinah z namenom, da tudi sami pridobijo osnovno razumevanje travme, prepoznavanje lastnih sprožilcev, vadijo zavestno odzivanje ipd. (npr. Kline, 2020; Rumsey & Milsom, 2019).
- Vrtec ali šola ima vzpostavljeno sodelovanje z mrežo ustanov za podporo otrokom in mladostnikom v skupnosti. Poleg varnega, razumevaločega in spodbudnega vrtčevskega ali šolskega okolja potrebujejo otroci in mladostniki, posebej zaznamovani s TI, še dodatno, bolj intenzivno individualizirano podporo, ki jo zagotovimo v ustreznih ustanovah zunaj vrtca ali šole (npr. centri za duševno zdravje otrok in mladostnikov, svetovalni centri za otroke in mladostnike). Ta točka sodi pod tretjo stopnjo procesov podpore in pomoči, svetovana je izmenjava med zunanjim strokovnjakom in StD vrtca ali šole (npr. Berger et al., 2019).

3. Strokovni delavci v vzgoji in izobraževanju in uresničevanje koncepta VI-ustanove, utemeljene na razumevanju travme

- V VI-ustanovah je treba posebno pozornost usmeriti na usposabljanje in podporo vsem zaposlenim pri izvajanju in uresničevanju koncepta VI-ustanove, utemeljene na razumevanju travme.
- Zaposlenim v vrtcih in šolah se omogoči, da pridobijo znanje o travmi, tudi izkustveni vidik. Prav tako je pomembno, da razvijejo in krepijo svoje socialno-čustvene veščine.
- Zaposleni potrebujejo ustrezne in vidne poti sodelovanja v vrtcu ali šoli in z drugimi pristojnimi ustanovami, na primer v obliki uporabnih shem s predvidenimi koraki.
- Odgovornosti za aktivnosti in ukrepe v kolektivu in drugih pristojnih ustanovah so jasno določene oz. dogovorjene.
- Posebno pozornost je treba nameniti skrbi za dobrobit kolektiva s poudarkom na ustvarjanju vzdušja varnosti, zaupanja, možnosti izbire, vključenosti v procese odločanja, pripadnosti, povezanosti.
- Organizirana je redna podpora za zaposlene (možnost supervizije, intervizij, konzultacij).

4. Odzivanje vrtcev in šol ob kriznih dogodkih

- Vrtec ali šola razvije in po potrebi v prakso vpelje prilagojen način dela v primeru kriznih TI (npr. kako se pogovarjati o dogodku v skupini ali razredu – npr. smrt starša, smrt učenca, različne naravne nesreče, izkušnja migracije, kako organizirati dnevne aktivnosti za otroka oz. mladostnika s krizno TI, pa tudi, kako podpreti strokovno delavko ali delavca, ki sodeluje s takim otrokom oz. mladostnikom). Vrtec ali šola ima oblikovan celosten načrt ravnanja ob kriznih travmatičnih dogodkih (glej npr. Mikuš Kos in Slodnjak, 2000; smernice ob samomoru učenca ali dijaka v Erjavec et al., 2021).

b) Vrtci in šole kot pomembne ustanove v procesu zaščite otrok pred zlorabljanjem in zanemarjanjem

Vsak otrok ima pravico do takojšnje zaščite pred nasiljem in škodljivimi dejavniki, ki lahko kakorkoli prizadenejo njegovo telesno nedotakljivost, integriteto ter dostojanstvo. Vrtci in šole so dolžni ukrepati ob utemeljenem sumu, da otrok ali mladostnik doživlja nasilje, zlorabo ali zanemarjanje (Javornik Novak, 2017). Postopki za ukrepanje ob sumu nasilja ali zanemarjanja so določeni v pravilniku, ki ureja ravnanje VI-zavodov pri obravnavi nasilja ali zanemarjanja v družini, in dolžnosti v zvezi z opravljanjem nalog zaščite, ki izhajajo iz zakona, ki ureja preprečevanje nasilja v družini (Pravilnik o obravnavi nasilja v družini za vzgojno-izobraževalne zavode (2009), Zakon o preprečevanju nasilja v družini (2008, 2016, 2017), Pravilnik o sodelovanju organov ter o delovanju centrov za socialno delo, multidisciplinarnih timov in regijskih služb pri obravnavi nasilja v družini (2009, 2017). V Priporočilih za ukrepanje v osnovnih šolah ob nujnih stanjih in nenadno nastalih bolezenskih znakih (2019, 12–13) so navedeni konkretni napotki za vodenje pogovora z otrokom ali mladostnikom, domnevno žrtvijo nasilja v družini. Priporočila poudarjajo, da morajo biti vsi zaposleni v vrtcu ali šoli (pedagoški delavci, hišniki, čistilci, kuharji in drugi) seznanjeni z možnimi znaki nasilja in zlorab ter z ustreznim odnosom do domnevne žrtve, pa tudi z vsemi formalnimi predpisanimi ukrepi in postopki ravnanja. V podporo vodenju pogovora so lahko tudi smernice iz različnih slovenskih publikacij (Kragelj, 2015; Štirn, 2014), več o postopku prijave na področju VI-ustanov najdemo v Leskošek et al. (2019) ter Frangež et al. (2019), o ovirah pri prepoznavanju izpostavljenosti otrok nasilju v družini v okviru šol ter odzivanju na primere nasilja, pa tudi o omejitvah in priložnostih šole pa v Dormiter Protner (2011).

V pomoč zaposlenim v vrtcu ali šoli je lahko posebej pripravljena shema korakov, kako ukrepati ob sumu nasilja ali zanemarjanja, ki mora seveda temeljiti na obstoječi zakonodaji in konkretno opredeliti naloge posameznih vpletenih v ustanovi – strokovne delavke ali delavca, ki prepozna zlorabo, svetovalne službe, vodstva, pa tudi oblike podpore vsem vpletenim.

Sklep

Izpostavljenost otrok travmatičnim izkušnjam je problem, ki se ga od prelomne OIO-študije sredi devetdesetih (Felitti et al., 1998) v svetu vedno bolj zavedajo. V Sloveniji pa se v zadnjem dobrem desetletju prav tako vse bolj krepi zavedanje o tej pomembni tematiki z daljnosežnimi, mnogoterimi in obsežnimi negativnimi posledicami (Kuhar et al., 2020; Štirn, 2014; Zakon o preprečevanju nasilja v družini, 2008). Vrtni in šole sicer niso ustanove, ki bi bile primarno namenjene prepoznavanju, preprečevanju te problematike oz. odzivanju nanjo, se pa zaradi rednega stika z otroki srečujejo s to tematiko, poleg tega pa ta vidik vpliva na doseganje splošnih ciljev šole (npr. učni uspeh učencev). Poleg odkrivanja izpostavljenosti mladih nasilju in drugim TI ter ukrepanju v tem primeru (Pravilnik o obravnavi nasilja v družini za vzgojno-izobraževalne zavode, 2009; na to temo glej Dormiter Protner, 2011) je pomembna vloga VI-ustanov kot varovalnega dejavnika v življenju mladih, hkrati pa v specifično podporo tistim z (več) TI in njihovimi simptomi. Vrtec ali šola sta v nekaterih primerih morda lahko edino varno in spodbudno okolje v otrokovem življenju.

Slovenska Resolucija o nacionalnem programu duševnega zdravja 2018–2028 je predvidela, da naj bi bile vse VI-ustanove pomemben steber krepitve duševnega zdravja otrok, pri čemer so izpostavljeni krepitev socialnih in čustvenih veščin, vedenjska podpora otrok ter posvečanje problematiki medvrstniškega nasilja. Med ukrepi promocije duševnega zdravja in preventive težav duševnega zdravja pri otrocih in mladostnikih so poudarki na uvedbi strokovno podprtih programov, posebej za ranljive skupine mladostnikov (npr. migranti, osipniki), za krizne situacije, pa tudi na okrepitvi sodelovanja šolskih svetovalnih služb z ostalimi institucijami v primeru otrok in mladostnikov z učnimi težavami in težavami v duševnem zdravju. Krepitev čustvenih in socialnih veščin, vedenjska podpora otrok, pa tudi specialistična strokovna pomoč mladim s težavami in pozornost do ranljivih skupin so pomembni vidiki podpore mladim, pri čemer pa je vloga VI-ustanov kot varovalnega dejavnika lahko še konkretnjša, celovitejša in učinkovitejša z uvedbo v tujini že precej razširjenih in tudi evalviranih programov, ki temeljijo na razumevanju travme (npr. Thomas et al., 2019). Seveda je vpeljavanje takih programov dolgoročen, kompleksen in zahteven proces, ki poteka na ravni organizacijskih sprememb in tudi na ravni posameznih zaposlenih. Vselej ga je tudi treba prilagoditi na specifične okoliščine. Obstaja že veliko znanstveno podprtih pristopov z več stopnjami, hkrati pa poteka še veliko znanstveno evalvacijskega dela in nadaljnega razvoja teh programov. Predstavljena izhodišča vidimo kot podlago za nadaljnji razvoj smernic v sodelovanju z vsemi akterji na področju ter za nadgradnjo obstoječih programov. Vsak korak v smeri prepoznavanja TI in blaženja njihovih posledic

podpre razvoj posameznikovih zmožnosti, prispeva h kakovosti življenja otrok kratkoročno in dolgoročno in ne nazadnje prispeva k poklicnemu zadovoljstvu njihovih vzgojiteljic in učiteljic.

LITERATURA

- Bartlett, Jessica D. (2020): Screening for childhood adversity: Contemporary challenges and recommendations. *Adversity and Resilience Science* 1 (33): 65–79.
- Cole, Susan F., Anne Eisner, Michael Gregory in Joel Ristuccia (2013): Creating and advocating for trauma sensitive schools. Massachusetts Advocates for Children. Dostopno prek <https://traumasensitiveschools.org/wp-content/uploads/2013/11/HTCL-Vol-2-Creating-and-Advocating-for-TSS.pdf>, 19. 1. 2021.
- Craig, Susan E. (2015): *Trauma-sensitive schools: Learning communities transforming children's lives, K-5*. New York: Teachers College Press.
- Craig, Susan E. (2017): *Trauma-sensitive schools for the adolescent years: Promoting resiliency and healing, grades 6–12*. New York: Teachers College Press.
- Dormiter Protner, Ksenija (2011): Vloga šole pri prepoznavanju izpostavljenosti otrok nasilju v družini. *Socialno delo* 50 (5): 317–327.
- Erjavec, Ajda, Gregorič Kumperščak, Hojka, Konec Juričič Nuša, ... in Anamarija Zavasnik (2021): Ko se zgodi samomor učenca ali dijaka: Smernice za postvencijo v šoli ob samomoru učenca ali dijaka. Ljubljana: NIJZ. Dostopno prek <https://www.nijz.si/sl/publikacije/smernice-za-postvencijo-v-soli-ob-somomoru-ucenca-ali-dijaka>, 17. 11. 2021.
- Felitti, Vincent J., Robert F. Anda, Dale Nordenberg, David F. Williamson, Alison M. Spitz, ... in James S. Marks (1998): The relationship of adult health status to childhood abuse and household dysfunction. *American Journal of Preventive Medicine* 14: 245–258.
- Frangž, Danijela, Maja Drobnič Radobuljac in Tadeja Kodele (2019): Razkritje nasilja nad otroki in zanemarjanja otrok. V: Leskošek, Vesna, Kodele, Tadeja in Mešl, Nina (ur.), *Zaščita otrok pred nasiljem in zanemarjanjem v Sloveniji*, 124–163. Ljubljana: Fakulteta za socialno delo.
- Holmes, Cheryl, Michelle Levy, Avis Smith, Susan Pinne in Paula Neese (2015): A model for creating a supportive trauma-informed culture for children in pre-school settings. *Journal of Child and Family Studies* 24 (6): 1650–1659.
- Jeznik, Katja, Robi Kroflič in Metka Kuhar (2020): Between retributive and restorative compulsory school teachers' discipline activities, *CEPS Journal* 10 (2): 101–121.
- Kavkler, Marija (2011): Konceptualne osnove obravnave učencev z učnimi težavami. V: Košak Babuder, Milena in Velikonja, Marija (ur.), *Učenci z učnimi težavami: pomoč in podpora*, 8–42. Ljubljana: Pedagoška fakulteta.
- Kline, Maggie (2020): *Brain-changing strategies to trauma-proof our schools: A heart-centered movement for wiring well-being*. Berkeley: North Atlantic Books.
- Kragelj, Snežana (2015): Komunikacija z otroki in odraslimi žrtvami nasilja v družini. V: Šimenc, Jana (ur.), *Prepoznavna in obravnava žrtev nasilja v družini: Priročnik za zdravstveno osebje*, 72–80. Ljubljana: Zdravniška zbornica Slovenije, 20. 1. 2021.

- Kuhar, Metka in Gaja Zager Kocjan (2020): Konglomerat travme: obremenjujoče izkušnje v otroštvu in njihovo socialno-demografsko ozadje. *Teorija in praksa*, 77 (2): 509–526.
- Kuhar, Metka, Gaja Zager Kocjan, Nina Mešl, Helena Jeriček Klanšček, Zalka Drglin in Ada Hočevar Grom (2020): Obremenjujoče izkušnje v otroštvu in povezanost z zdravjem ter kakovostjo življenja v odraslosti v Sloveniji. Raziskovalno poročilo. Ljubljana: Univerza v Ljubljani in Nacionalni inštitut za varovanje zdravja.
- Leskošek, Vesna, Neža Miklič in Sanja Sitar Surić (2019): Postopki in ravnanja po prijavi zanemarjanja otrok. V: Leskošek, Vesna, Tadeja Kodele in Nina Mešl (ur.) *Zaščita otrok pred nasiljem in zanemarjanjem v Sloveniji*, 164–201. Ljubljana: Fakulteta za socialno delo.
- Loomis, Alysse M. (2018): The role of preschool as a point of intervention and prevention for trauma-exposed children: Recommendations for practice, policy, and research. *Topics in Early Childhood Special Education* 38 (3): 134–145.
- Mikuš Kos, Anica in Vera Slodnjak (2000): Nesreče, travmatski dogodki in šola: pomoč v stiski. Ljubljana: Pedagoška obzorja.
- Novak, Ana Dora (2018): Kako učinkovito pomagati otroku, ki je doživel težje izkušnje. *Priročnik za pedagoge*. Ljubljana: Slovenska fundacija za UNICEF.
- Overstreet, Stacy in Sandra Chafouleas (2016): Trauma-informed schools: Introduction to the special issue. *School Mental Health* 8: 1–6.
- Perfect, Michelle, Matt Turley, John S. Carlson, Justina Yohannan in Marla S. Gilles (2016): School-related outcomes of traumatic event exposure and traumatic stress symptoms in students: A systematic review of research from 1990 to 2015. *School Mental Health* 8: 7–43.
- Porche, Michelle V., Darcé M. Costello in Myra Rosen-Reynoso (2016): Adverse family experiences, child mental health, and educational outcomes for a national sample of students, *School Mental Health* 8: 44–60.
- Rumsey, Amanda in Amy Milsom (2019): Supporting school engagement and high school completion through trauma-informed school counseling. *Professional School Counseling* 22 (1).
- SAMHSA (Substance Abuse and Mental Health Services Administration) (2014a): SAMHSA's concept of trauma and guidance for a trauma-informed approach. HHS Publication No. (SMA) 14–4884. Dostopno prek <https://store.samhsa.gov/system/files/sma14-4884.pdf>, 11. 9. 2019.
- SAMHSA (2014b): Trauma-informed care in behavioral health services. A treatment improvement protocol. Series 57. Washington, DC. Dostopno prek https://www.ncbi.nlm.nih.gov/books/NBK207201/pdf/Bookshelf_NBK207201.pdf, 11. 9. 2019.
- Sporleder, Jim in Heather T. Forbes (2016): The trauma-informed school: A step-by-step implementation guide for administrators and school personnel. Colorado: BCI, Boulder.
- Streeck-Fisher, Annette in Bessel A. van der Kolk (2000): Down will come baby, cradle and all: Diagnostic and therapeutic implications of chronic trauma on child development. *Australian & New Zealand Journal of Psychiatry*, 34, 6, 903–918.

- Štirn, Mateja (2014): Poti do otroka z izkušnjo nasilja – kako otroku nuditi ustrezno podporo in pomoč pri soočanju s posledicami nasilja. V: Veselič, Špela, Dalida Horvat in Maja Plaz (ur.), *Priročnik za delo z ženskami in otroki z izkušnjo nasilja*. Ljubljana: Društvo SOS telefon za ženske in otroke – žrtve nasilja, 139–157. Dostopno prek <https://društvo-sos.si/wp-content/uploads/2019/08/prirocnik-za-deloz-zenskami-in-otroki-z-izkusnjo-nasilja.pdf>, 20. 1. 2021.
- Šugman Bohinc, Lea (ur.) (2011): *Učenci z učnimi težavami*. Izvirni delovni projekt pomoči. Ljubljana: Fakulteta za socialno delo.
- Thomas, Shelley M., Shantel Crosby in Judi Vanderhaar (2019) Trauma-informed practices in schools across two decades: An interdisciplinary review of research. *Review of Research in Education* 43 (1): 422–452.
- Walkley, Mag in Troy L. Fox (2013): Building trauma-informed schools and communities. *Children & Schools* 35 (2): 123–126.
- Wisconsin Department of Public Instruction (2013): Wisconsin's trauma sensitive schools initiative. Dostopno prek <https://dpi.wi.gov/sspw/mental-health/trauma/modules>, 20. 1. 2021.
- Zavod RS za šolstvo (2019): *Kako do spodbudnega in varnega učnega okolja? Odgovori na vprašanja in dileme iz prakse*. Dostopno prek <https://www.zrss.si/zrss/wp-content/uploads/2019-05-10-kako-do-spodbudnega-in-varnega-ucnega-okolja.pdf>, 28. 1. 2021

VIRI

- American Psychiatric Association (2013): *Trauma- and stressor-related disorders*. V: *Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders*. Fifth Edition. Arlington, VA: American Psychiatric Publishing.
- American School Counselor Association (2016): *The school counselor and trauma-informed practice*. ASCA Position Statements. Dostopno prek <https://schoolcounselor.org/Standards-Positions/Position-Statements/ASCA-Position-Statements/The-School-Counselor-and-Trauma-Informed-Practice>, 20. 1. 2021.
- Javornik Novak, Lea (2017): *Obveznosti zaposlenih v VIZ po dopolnjenem Zakonu o preprečevanju nasilja v družini*. Dostopno prek <https://e-ravnatelj.si/vsebine/varnost-in-zdravje/varnost-udelezencev-izobrazevanj/obveznosti-zaposlenih-v-viz-po-dopolnjenem-zakonu-o-preprecevanju-nasilja-v-druzini>, 20. 1. 2021.
- Pravilnik o obravnavi nasilja v družini za vzgojno-izobraževalne zavode. Uradni list RS, št. 104/09.
- Pravilnik o sodelovanju organov ter o delovanju centrov za socialno delo, multidisciplinarnih timov in regijskih služb pri obravnavi nasilja v družini. Uradni list RS, št. 31/09 in 42/17.
- Priporočila za ukrepanje v osnovnih šolah ob nujnih stanjih in nenadno nastalih bolezenskih znakih (2019).
- Resolucija o nacionalnem programu duševnega zdravja 2018–2028. ReNPDZ18–28.
- Svetovna zdravstvena organizacija (2018): MKB11 – Mednarodna klasifikacija bolezni in sorodnih zdravstvenih problemov (angl. ICD – The International Statistical Classification of Diseases and Related Health Problems), 11. revizija.
- Zakon o preprečevanju nasilja v družini. Uradni list RS, št. 16/08, 68/16 in 54/17 – ZSV-H.

OTROKOVA PRAVICA DO IZOBRAŽEVANJA V ČASU EPIDEMIJE COVIDA-19**

Povzetek. Epidemija covid-19 posega v vse pore družbenega življenja in spreminja obstoječe strukturne pogoje in razmerja moči znotraj kapitalistične države. Pri tem spreminja in omejuje tudi obstoječe oblike človekovih in otrokovih pravic, oblikovane v sodobnem družbeno-produkcijskem sistemu. V pričujočem članku na teoretski ravni raziskujemo spremembo razmerja med strukturo in delovanjem skozi spremembo razmerij moči in si prizadevamo identificirati dejavnike, ki znotraj procesa sprememb najbolj vplivajo na uresničevanje otrokove pravice do izobraževanja v času epidemije. Pri tem uporabljamo morfogenetski pristop Margaret Archer (1996: 279), ki pravi, da sta struktura in delovanje sicer v soodvisnosti, a delujeta na dva različna načina in ju je tako potrebno tudi preučevati.

Ključni pojmi: struktura, izobraževanje, otrokove pravice, politična moč, covid-19

Uvod

Začetek leta 2020 pomeni izrazito spremembo strukturnih pogojev, predvsem pa pogojev delovanja v svetu. V večini držav se je namreč nenadzorovano širil novi koronavirus, zato je bila razglašena epidemija. Z namenom preprečitve širjenja koronavirusa ter s tem ohranjanja zdravja vseh prebivalcev so sprejeti številni omejitveni ukrepi, ki spremenijo dinamiko in kakovost življenja (Sodja, 2020: 1). Epidemija s svojimi značilnostmi je posegla v vse družbene sisteme, v največja (zdravstvenega in izobraževalnega) in najmanjšega, v družino. Pri tem se omejuje ali svojo obliko spremenijo tudi človekove pravice. V pričujočem članku nas zato zanima, kako sta se z omejitvenimi ukrepi spremenila struktura in delovanje ter kako to vpliva na uresničevanje obstoječe oblike otrokove pravice do izobraževanja. Osredotočamo se na potek razmerij moči ter spremenjene vloge akterjev, vključenih v uresničevanje otrokove pravice do izobraževanja.

* Pascale Emily Pečnik, mag. pol., pascale.emily.pecnik@gmail.com; dr. Andrej A. Lukšič, izredni profesor, Fakulteta za družbene vede, Univerza v Ljubljani, Slovenija.

** Pregledni znanstveni članek.

DOI: 10.51936/tip.58.3.971-990

Opiramo se na Margaret Archer (1996: 279), ki pravi, da struktura kot taka predstavlja entiteto v nastajanju, znotraj katere ljudje družbeno strukturo preoblikujejo ali jo reproducirajo. Pri tem je strukturno pogojevanje posledica predhodnih delovanj, ki so lahko tako družbena kot naravna. Novo nastali strukturni pogoji za posledico prinašajo družbeno interakcijo, znotraj katere se akterji, na katere strukturni pogoji vplivajo, združujejo na podlagi lastnih interesov ter s tem tvorijo strukturno elaboracijo (Archer, 1996: 279).

Konvencija o otrokovih pravicah

Konvencija o otrokovih pravicah je en tistih družbenih fenomenov, ki je – potem ko jo je sprejela Generalna skupščina Združenih narodov – poskrbela za historični preobrat. Na eni strani je zaznamovala vrhunec težkega, desetletja trajajočega boja za izboljšanje položaja otrok ter uvedbe minimalnega standarda na ravni razmerja starš-otrok-država, na drugi strani pa je postavila mejnik pedagoške prakse ravnanja z otroki kot posamezniki oziroma člani družbe, ki so postali nosilci posebnih pravic (Verhellen, 2015: 43–44). Zato ni presenetljivo, da je danes, ko govorimo o vzgoji in izobraževanju, to skoraj vedno povezano s človekovimi pravicami in dolžnostmi, z uresničevanjem temeljnih načel demokracije, strpnosti, solidarnosti in pravne države (Kodelja in Šimenc, 2015: 196).

Pravica do izobraževanja je opredeljena tudi v večini demokratičnih ustav posameznih nacionalnih držav ter zakonov in drugih dokumentov, vezanih na vzgojo in izobraževanje. Gre za pravico, ki je pogojena z uresničevanjem številnih drugih (Kodelja in Šimenc, 2015: 197). Hkrati je pravica do izobraževanja tista vrsta pravic, ki so poleg odgovornosti tudi obveza. Izobraževanje na osnovni stopnji je namreč obvezno in ni odvisno od svobodne volje posameznika, ali bo odšel v prvi razred ali ne (Kodelja in Šimenc, 2015: 199). Pri njenem uresničevanju pomembno vlogo torej igrajo tako država in njeni ideološki aparati kot starši, ki jih konvencija navaja kot tiste, ki so odgovorni za zagotovitev ustreznosti pri usmerjanju in svetovanju otrok pri uveljavljanju njegovih pravic. Država je glede otrokovih pravic do izobraževanja v dveh vlogah: prvič v poziciji pomoči staršem znotraj primarno določenih obveznosti, naloženih njim samim, in drugič kot nosilka primarnega izobraževanja (Pavlovič, 1993: 182–183). Skozi formo obveznega in (brezplačnega) izobraževalnega sistema ter z ratifikacijo in implementacijo Konvencije o otrokovih pravicah se je država torej zavezala tudi k odgovornosti za njeno uresničevanje. To v sodobnih sistemih počne skozi osnovno šolo kot ideološkimi aparatom države, vzgojno-izobraževalno institucijo, ki bi morala zagotavljati enake možnosti za vse (Althusser, 2000: 80).

Konvencija o otrokovih pravicah pa pri tem predstavlja zgolj tisti del

vladovanja, ki vključuje določitev okvirjev za izvajanje moči in reševanje s tem povezanih konfliktov (Hyden, 1999: 185), zato je v sklopu aktualnih družbenih dogodkov pomembno teoretično raziskovanje izobraževalnih politik, ideologij in ideoloških aparatov države kot mehanizmov delovanja države (Althusser, 2000).

Šola kot ideološki aparat države

Althusser v svojem delu *Ideologija in ideološki aparati države* citira Marxa, ki pravi, da je ideologija sistem idej in predstav, ki vladajo nad duhom posameznika in družbene skupine (Althusser, 2000: 83). Conolly (1974: 9) ta sistem idej poimenuje prepričanja o družbenem in političnem okolju, katerih namen je razlaga uporabe določenih sredstev za doseg cilja. Gre torej za strukturo delovanja na podlagi političnih prepričanj. Posameznik pri tem na videz svobodno priznava in oblikuje ideje, v katere verjame (Althusser, 2000: 91). Pravi, da, »če verjame v Boga, hodi v cerkev k maši, kleči, moli ..., če verjame v Pravico, se brez razpravljanja podredi pravilom Prava in morebiti celo protestira, kadar kdo prekrši pravila, podpisuje peticije ...«. Obstoječe ideje potemtakem vključuje materialna dejanja, prakse, ki jih urejajo rituali, določeni z ideološkimi aparati države, iz katerih izvirajo ideje subjekta (Althusser, 2000: 94).

Ideologija kot sistem idej je zatorej časovno in krajevno omejena in pogojena. Močnik (1999: 20) to razloži na primeru kulturnega relativizma in Heglovega hermenevitičnega kroga. Osnovni problem vseh, ki se trudijo razviti teorijo ideologije, pravi, je prav v tem, da v družbi delujejo različne. Vendar, če na tej točki le-te sprejmejo definicijo kulturnega relativizma, jim to onemogoča nadaljnje razvijanje splošne teorije ideologije, kar pravzaprav pomeni, da bi znotraj posamezne kulture morali obstajati homogeni paketi, ki jih ni. Znotraj vsake kulture ali države je namreč moč občevati in veliki nesporazumi so v resnici nekaj dokaj redkega (Močnik, 1999: 20–21).

Močnik (1999: 24) zato vpelje pojma konceptualne sheme in ozadenjska verjetja, ki so sočasno omejevalec in olajševalec sporazumevanja. To razloži na primeru majhne govorne skupnosti, v katero vstopi tujec z lastno, predvsem pa drugačno konceptualno shemo, ki pozna podnebje in rastje, drugačno od (po)znanega. Vstop tujca lahko pripelje do sistematičnega nesporazuma, še posebej, kadar so posamezniki prepričani, da so njihove konceptualne sheme konsistentne, notranje koherentne in pravilne. Učinki uporabe posameznega izraza ali njegovega delovanja namreč vodijo posameznike k njihovi pravilni rabi, ne glede na semantično jasnost izraza samega, hkrati pa povzročajo ideološke konflikte na podlagi vrednotnega ozadenjskega verjetja, saj nastanejo ob najmanjšem dogodku komunikacije, ki ustvarja izrekovalno situacijo (Močnik, 1999: 25–31).

Ideologije kot sisteme idej je torej možno do neke mere predstaviti z različnimi konceptualnimi shemami, hkrati pa razlike v pojmovnih shemah niso ovira pri komunikaciji čez meje posameznih skupnosti ali družbenih skupin. Povedano drugače, pri interpretaciji ozadenskih verjetij le-ta zgolj dopuščamo kot možna in jih ne sprejemamo kot nujna, kar pomeni, da je komunikacija možna čez ideološke bariere, skozi različne ideološke diskurze in med različnimi družbenimi ali kulturnimi skupinami (Močnik, 1999: 47), torej tudi političnimi strankami, ki kreirajo izobraževalne politike. Konceptualne sheme kot tvorniki ideoloških prepričanj pri upoštevanju ideologije kot sistema idej predstavljajo sistem spremenljivih družbenih in političnih prepričanj oz. spoja vrednot določenega časa, prostora in kulture (Connolly, 1974: 10) oziroma njihova spreminjajoča se struktura in delovanje povzročata misel na njihovo novost. Znotraj le-teh si posamezniki kreirajo imaginarno lastne eksistenčne pogoje, ki so pogosto rezultat manipulativnosti in vplivanj na ozadenska verjetja ter oblikovanje konceptualnih shem. Ideologija kot sistem idej od človeka zahteva, da ravna v skladu s tem, kar verjame, v svoji iluzorni predstavi svobodnega človeka, saj v nasprotnem primeru počne nekaj narobe (Lešnik, 1997: 22–23). Naloga ideologije kot sistema idej je torej kreiranje pogojev, lestvice družbenih vrednot in stremjenja k njihovem doseganju na način ustvarjanja razmer, ki bodo zadovoljevali podobe, potrebe in hotenje njenih privržencev.

Svojo materialnost ideologije reflektirajo v ideoloških aparatih države, ki delujejo v obliki posebnih in specializiranih institucij. Althusser (2000: 70) z nekaj zadržki mednje uvršča verski, šolski, družinski, pravni, politični, sindikalni, informacijski in kulturni ideološki aparat države. Njihova naloga je predvsem in v največji meri delovanje z ideologijo, ki je v resnici poenotena z vladajočo ideologijo, t.i. ideologijo vladajočega razreda. Njihova funkcija je dvojna, na eni strani predstavljajo predmet boja, hkrati pa tudi kraj, kjer ta boj poteka (Althusser, 2000: 73–74). Althusser (2000: 80) nadalje pojasni, zakaj je prav šolski aparat v kapitalističnih družbenih formacijah vladajoč, kako (tiho) deluje in kako je nadomestil funkcijo srednjeveške cerkve.

Šola s svojo sodobno funkcijo od vrtca dalje poleg družinskega aparata prevzema osrednjo vlogo. Znotraj tega so otroci v večini vsaj teoretično enotni, kar državni aparat zagotavlja z obveznim šolanjem. Pri prehodu na neobvezen del srednješolskega in višjega izobraževanja se začnejo deliti na razrede. Razred »proizvodnih delavcev in kmetov« svoje šolanje zaključi dokaj hitro, medtem ko se del šola naprej. Ta del se nato deli na različne smeri in manj ali bolj cenjene poklice, vse do vrha, kar predstavlja del intelektualne polovične nezaposlenosti, agente eksploatacije, represije ali poklicne ideologe, ki so skladno s potjo opremljeni s tistimi vrtilinami in znanjem, ki ga za svojo funkcijo ali interpelacijo v posamezni subjekt potrebujejo (Althusser, 2000: 81).

Po Kitscheltu (1980: 19, v Lukšič, 2002: 1024) je sam izobraževalni sistem metoda socialne integracije in njegovo delovanje poteka znotraj četrte arene, ki skrbi za politično legitimnost in ideološko integracijo. Izobraževalni sistem kot ideološki aparat države, skozi katerega poteka interpelacija vladajoče ideologije, torej deluje z namenom vzpostavljanja ali sledenja takšnemu družbeno-ekonomskemu redu, ki bo omogočal ohranjanje ideološke moči.

Ne glede na splošno obliko ideološke dominacije znotraj demokracije ali za njeno (za)menjavo potekata morfogenetski cikel (Archer, 1996: 280) in cikel kulturnega pogojevanja (Lukšič, 2009: 550). Prav morfogenetski cikel znotraj posameznega področja ali politične arene razkriva njihovo delovanje ter prioritete na posameznih področjih. Obsega štiri stopnje, ki v končni fazi prinašajo modifikacijo strukture ali ohranitev obstoječega stanja (Archer, 1996: 280).

Vzemimo za primer izobraževalne politike. Izobraževalne politike posledično vzpostavijo pogoje, ki vplivajo na delovanje ljudi. Pri tem imajo strukturni pogoji izobraževalnih politik določeno stopnjo že pridobljene moči, hkrati pa obstajajo akterji (politične skupine, združenja, posamezniki), ki so sočasni nosilci določene stopnje neodvisne moči, s katero lahko vplivajo na strukturne pogoje skozi kreiranje določenih dogodkov. Gre za stopnjo družbene interakcije, na kateri se srečata strukturni in kulturni kontekst in se ustvarja novo dialektično razmerje med strukturo, kulturo in delovanjem. Vanj vstopa ideologija posameznih akterjev, ki si želijo sprememb ali ohranitve obstoječega stanja. Ti akterji vstopajo z različnim znanjem, veščinami in osebnimi lastnostmi in delujejo na različnih ravneh. Kot izkupiček imamo spremembo strukturnih pogojev, pri čemer so le-ti rezultat konflikta ali dogovarjanja, posledica tega je modifikacija strukture ali ohranitev obstoječega stanja. Ob vsakem koncu morfogenetskega cikla tako nastopi priložnost za nastanek novega (Archer, 1980: 280).

Izobraževalne politike, ki so v sodobnem času tudi nosilci otrokove pravice do izobraževanja, so torej rezultat ideoloških bojev političnih strank in na eni strani reflektirajo družbeno stanje, njen sistem vrednot, delovanje političnih institucij, politične kulture in samega političnega procesa, na drugi pa se same reflektirajo in vstopajo v zavest posameznikov skozi ideološke aparate države. Vloga (kapitalistične) države v polju otrokovih pravic v izobraževalnih politikah in znotraj izobraževalnega sistema je zato multifunkcijska in poteka na različnih ravneh, pri čemer morajo biti uresničeni določeni državni strukturni predpogoji. Trenutni družbenopolitični sistem demokracije je definiran na pravni državi in človekovih pravicah, pri čemer je odnos med njimi zapleten, vzajemno podpiran ali izpodbijan. Sama implementacija človekovih pravic znotraj demokracije je zato še vedno pod vprašajem (Tommasoli, 2013: 7).

Pri tem igra zelo veliko vlogo moč, ki je pravzaprav adut akterjev, da lahko uresničujejo in uveljavljajo svojo ideologijo znotraj posameznega družbenega diskurza ali procesa ter s tem kreirajo formo otrokovih pravic. Na eni strani imamo torej moč strukture kot take, s katero se ukvarja tudi Therborn (1980: 117), na drugi pa moč posameznih akterjev, ki vstopajo v strukturno pogojevanje ter družbeno in kulturno elaboracijo znotraj trenutne strukture (Archer, 1996: 280).

Politična moč in izobraževanje na daljavo

Znotraj vzgojno-izobraževalnega sistema torej v prvi vrsti lahko govorimo o politični moči, ki je najprej socialna. Uporablja tehniko vzgoje in druge metode, ki omogočajo gospodovanje človeka nad človekom (Lukšič, 2009: 543), odraslih nad otroki. Politike so pri tem izraz razmerja političnih moči med akterji, ki sodelujejo pri njihovem oblikovanju. Institucionalni dizajn pa je tisti, ki določa, kateri akterji so vključeni, kakšne so njihove pristojnosti in na kakšne načine lahko delujejo. Skozi institucionalni dizajn je torej določeno, katere vrednote, interesi, vizija oz. ideologije bodo tiste, ki bodo lahko del posamezne politike. Vnaprejšnja predvidljivost odnosov ter zagotovljena stopnja svobode in varnosti znotraj pravne države pa vselej vključujeta tudi posamezne izjeme, ki omogočajo uveljavitev takih pravil, ki nadvladajo racionalne pravne odnose. Gre torej za stanje, ko je vladajočim akterjem omogočeno, da ocenijo in dopustijo postavitev instituta celotne pravne države zunaj veljavnosti. Lukšič (2009: 543) pri tem navaja, da lahko to najbolj nazorno prikažemo s primerom izrednega ali vojnega stanja (Lukšič, 2009: 543). Uveljavljanje tovrstne moči je bilo izrazito vidno v času epidemije covid-19, ki je kot pandemija povzročila socialno distanco, omejitve gibanja, prepovedi združevanja in posledično zaprtje vzgojno-izobraževalnih ustanov po vsem svetu.

Skladno s situacijo so se začela vrstiti različna tako strokovna kot politična priporočila, kar je globalno sprožilo različne odzive politike pri sprejemanju ukrepov za zajezitev širjenja epidemije. Relativno v kratkem času so nato države začele sprejemati sorodne ukrepe, med drugim tudi tiste, ki so sprva moč virusa podcenjevale (Kodelja, 2020: 43).

Način uveljavitve tovrstnih ukrepov je bil znotraj EU relativno podoben. Primerjalna analiza Evropske unije je pokazala, da je znotraj EU večina (19) držav članic za uvedbo tovrstnih ukrepov morala razglasiti izredno stanje, medtem ko je osem držav članic politike lahko izvajalo na podlagi posebnih ali običajnih pravnih postopkov, med njimi tudi Slovenija. Namesto izrednega stanja se je Slovenija zanašala na arzenal podpornih zakonov in razglasila zakonski režim, s katerim je bila državi omogočena uvedba zadrževalnih ukrepov. Nasproti enotnemu načinu uveljavitve pa je stal različen

odnosni vidik v razmerju med vladanimi in vladajočimi (Diaz Crego in Kotanidis, 2020: 17).

V Sloveniji je vlada marca 2020 prvič sprejela Odredbo o razglasitvi epidemije nalezljive bolezni covid-19 in Odlok o začasni prepovedi zbiranja ljudi v zavodih s področja vzgoje in izobraževanja ter univerzah in samostojnih visokošolskih zavodih (Ur. l. RS, št. 19/2020), pouk pa se je preusmeril v obliko pouka na daljavo. Z odredbo je določeno, da se prepove zbiranje ljudi v vrtcih, osnovnih šolah, osnovnih šolah s prilagojenim programom, glasbenih šolah, zavodih za vzgojo in izobraževanje otrok in mladostnikov s posebnimi potrebami, razen tistih, ki so ustanovljeni za delo z otroki s čustvenimi in vedenjskimi motnjami, srednjih šolah, višjih strokovnih šolah, domovih za učence in dijaških domovih, organizacijah za izobraževanje odraslih ter univerzah in samostojnih visokošolskih zavodih.

Osnova za to je bilo stališče Svetovne zdravstvene organizacije, katere priporočilo je bilo, da mora biti z vidika javnega zdravja o zapiranjih in ponovnem odpiranju glavno vodilo »ocena tveganja ob upoštevanju razmer epidemije covid-19 in na nacionalni ravni zmožnost prilagoditve nacionalnega sistema varnemu delovanju«. Tovrstni ukrep bi torej moral biti uveljavljen le, če ni drugih možnosti za obvladovanje epidemije (Križaj et al., 2021: 6).

Nova realnost je postalo učenje na daljavo oziroma digitalno učenje, ki se je do zdaj počasi prebujalo v senci kurikularnih aktivnosti in je spadalo v sfero ekstrakurikularnih veščin, »za katere je dobro, da jih posameznik ima«. Digitalna tehnologija in selitev učenja iz učilnic v povsem zasebno sfero posameznikovega življenja sta ponudili nove odgovore na vprašanja, kaj se lahko ljudje naučijo, kako, kje in kdaj se pravzaprav učijo. Ponudili sta orodje za premik časa in prostora znotraj izobraževanja, kar je sočasno sprožilo val družbenih vprašanj in dilem (Petrie et. al., 2020: 4). Epidemija je na vzgojno-izobraževalnem polju popolnoma ustavila tudi delovanje na področjih potrjevanja učbenikov, mednarodnega povezovanja in sporazumov, usklajevanja plač ter glede vprašanja normativov in standardov. Pravilniki, ki so se množično spreminjali na vseh področjih izobraževanja, prvič v zgodovini edukacije na Slovenskem ostanejo nespremenjeni za tako dolgo časovno obdobje.

Če pri tem tehnološke zmožnosti Slovenije primerjamo s svetom, v katerem večina izobraževalnih sistemov ni bila pripravljena na digitalizacijo izobraževanja, je Slovenija sam izobraževalni sistem relativno hitro prilagodila podani odločitvi (Kodelja, 2020: 45). Realnost zaprtja šol in sprejetje ukrepa izobraževanja na daljavo pa je znotraj vzgojno-izobraževalnega polja vzpostavila popolnoma nova razmerja, tako političnih, socialnih kot drugih oblik moči (Petrie in drugi, 2020: 6).

V Sloveniji je bila ena večjih razprav razprava »Izobraževanje na daljavo – izkušnje za prihodnost?«, ki jo je organiziral Pedagoški institut in so se je

udeležili različni akterji, od učiteljev razrednega pouk, teoretikov vzgoje in pedagogike, raziskovalcev filozofije in sociologije, predsednika Zveze aktivov staršev Slovenije, raznih društev, profesorjev, SVIZ-a do Urada za razvoj kakovosti izobraževanja na MIZŠ in državnega sekretarja MIZŠ. Le-ti so poudarili predvsem povečanje neenakih možnosti in razkoraka med otroki ter pomanjkanje vzgojnega momenta, ki je bil z izobraževanjem na daljavo praktično nedosegljiv, kar v resnici reflektira trenutno hierarhično družbeno ureditev (Pedagoški inštitut, 2020).

Podobne razprave so potekale tudi na evropski in globalni ravni. V ospredju sta predvsem kvaliteta in pravičnost izobraževanja. Izpostavlja se tudi drugačna vloga staršev, ki so se naenkrat soočali s preobremenjenostjo, neznanjem, pomanjkanjem sredstev in časa. Sočasno pa v ospredje stopa tudi družbeno-odnosni vidik, ki kaže na porast anksioznosti otrok, občutka samote, povišane stopnje samomorov med otroki in mladimi ter problem ohranjanja odnosa učitelj-otrok-starš (Petrie et al., 2020: 12). Obstoječe politične, ekonomske in pravne prakse, ki so bile del vsakodnevnega družbenega konteksta in kot takšne rezultat razmerja moči, so s spremembo razmerij oslabile svojo moč, kar je posledica obstoječega razmerja dominacije med vladajočimi in vladanimi (Lukšič, 2009: 545).

V ustaljeno strukturo, ki vključuje akterje, ki so v Sloveniji svoje mesto bolj ali manj ohranjali vse od vzpostavitve edukacije na Slovenskem leta 1996, torej poseže »zunanja moč«, ki v največji meri prizadene dva največja sistema na svetu: v prvi vrsti sistem javnega zdravstva in s tem pravico do življenja, ta pa skladno s situacijo omejuje in spreminja obstoječo obliko šolskega sistema in s tem izvajanja obstoječe forme pravice do izobraževanja. Znotraj spremembe razmerij moči in s tem spremembe strukturnih pogojev se v Sloveniji poglobijo že obstoječa in odprejo nova vprašanja, kot so medikalizacija šolstva, neenakost in pravičnost izobraževanja ter vprašanje spremenjene vloge akterjev vključenih v vzgojno-izobraževalni proces otrok (Kroflič, 2020: 30; Križaj et al., 2021: 6; Oblak Črnič in Švab, 2020: 31), ki jih bomo v nadaljevanju podrobneje analizirali.

Medikalizacija šolstva in medicinsko-pedagoška metaforika v kontekstu kapitalistične države

Foucault (2003: 153) je trdil, da se je disciplina javnega zdravja pojavila z rojstvom kapitalizma v 18. stoletju, kar korelira tudi z vključitvijo same ideje javnih sistemov v prakso evropskih vlad. Osnovni namen tovrstnega delovanja akterjev je bila podpora gospodarstvu (Foucault, 2003: 153–154). Telo tako postane instrument gospodarske proizvodnje, delovne sile in predmet velikega političnega interesa, medicina in javno zdravje pa orodje za povečanje produktivnih sil. Gre za obdobje, ko država krepi svojo moč

skozi legitimnost skrbi za državljane, zdravje znotraj tega pa postane politični problem, ki zahteva politični nadzor. Foucault pri tem telo identificira kot biopolitično stvarnost, medicino pa kot biopolitično strategijo (Horton, 2020: 1383). Vpeljava biopolitične resničnosti in strategij izvira tudi iz stanja razvpitih epidemij, s katerimi se je politična oblast s po obdobju srednjega veka. Zelo podobno lahko trdimo tudi za sistem javnega šolstva, ki svoj razcvet doživi v enakem obdobju s sorodno namero.

Foucault (2003: 156) pravi, da v ospredje z razvojem kapitalizma stopijo biopolitični mehanizmi, ki jih interpretira kot »napovedi, uvedbe statističnih oseb, globalna merila« in poseg na ravni določitev splošnih pojavov in regulacijskih mehanizmov, katerih funkcija je vzpostavljanje homeostaze. Njena funkcija je torej v postavljanju in ohranjanju vrednotnih standardov na področjih javne higiene, centralizacije informiranja, normalizacije vednosti medicine in medikalizacije, vzpostavljanja institucij za oskrbo in pomoč z namenom ohranjanja družbenega *statusa quo*, ki daje občutek varnosti (Foucault, 2003: 154–155), hkrati pa omogoča reprodukcijo produkcijskih razmerij. Znotraj konstantnih ciklov strukturnih elementov države morajo namreč nosilci javne oblasti nenehno iskati sozvočje. Za tem stoji splošen cilj, da bo vsak državljan vključen v menjalne odnose, ne glede na to, kaj ponuja. V kolikor se zgodi, da se posamezni akterji ne vključujejo (več) v menjalne odnose, se pod vprašaj lahko postavi tako posamezne politike kot aktualno oblast ter strukturo kapitalistične države. Pogosto se v takšnih trenutkih pokaže, da je pred demokracijo in politično svobodo osnovni interes najmočnejših akterjev v posamezni državi ohranjanje načina produkcije (Lukšič, 2002: 1022).

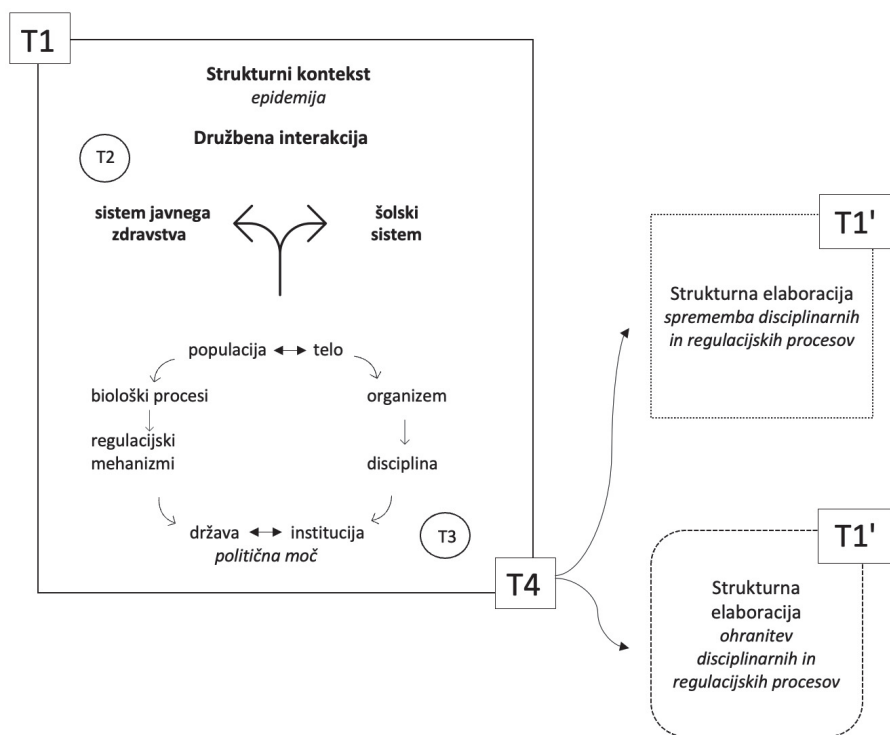
Pri tem se je (kapitalistična) država skozi zavezo k sistemu javnega zdravstva zavezala k splošni skrbi za javno zdravje. Lahko bi torej rekli, da je dolgo časa na Zahodu zdravstveni sistem z dresuro telesa vzpostavljala globalno ravnovesje in s tem občutek varnosti znotraj skupnosti, vzgojno-izobraževalni sistem pa disciplinarno tehnologijo in s tem umestitev v družbena razmerja (Foucault, 2003: 160).

Izvajanje t.i. biopolitične moči pa politiki uspeva vse do točke, ko obstoječe razmerje moči prekine epidemija, ki zahteva oblastne mehanizme, tehnike in tehnologije, osredotočene na telo, s čimer se legitimirajo »represivni družbeni ukrepi z argumentom nujnega medicinskega preventivnega delovanja« (Krolič, 2020: 30). Pri tem ohranjanje in spremembe razmerij moči ter predrugačene vloge vključenih akterjev potekajo znotraj niza disciplinarnih in regulacijskih procesov. Noben izmed procesov pri tem v resnici ni prekinjen, temveč se v obliki strukturnega konteksta odvija sprememba njegove strukture in delovanja. Disciplinarni proces se ne ustavi, saj je možnost izobraževanja in s tem dolžnost večinsko zagotovljena s pomočjo informacijsko-komunikacijske tehnologije. Nastopi pa nevarnost presežka biooblasti

nad suverenimi pravicami (Focault, 2003: 162), predvsem zaradi uveljavitve pravil, ki nadvladajo obstoječe racionalne pravne odnose (Lukšič, 2009: 543). Pri tem, kot pravi Kroflič (2020: 29), se medicinska znanost prikazuje kot »najboljše strokovno izhodišče v vojni zoper (notranje) sovražnike«. To pa omogoča »legitimiranje represivnih družbenih ukrepov z argumentom nujnega medicinskega preventivnega delovanja«, kar dokazuje z retoriko izobraževalne politike v času epidemije (Kroflič, 2020: 30).

Odziv izobraževalne politike je namreč med epidemijo v številnih točkah koreliral z odzivom zdravstvene. Ministrstvo za izobraževanje, znanost in šport je z uvedbo primarnih ukrepov sledilo zdravstveni oblasti s – po mnenju ministrice – metodološko spremenjeno izvedbo. Pri tem ji pedagoška stroka očita predvsem zanikanje vpliva nove realnosti na začrtane smerice tako sprejetih strateških usmeritev kot »preusmeritve pedagoških praks« (Kroflič, 2020: 31). Kroflič (2020: 31–32) z analizo medijskih sporočil ministrstva ugotavlja tudi, da je pri tem bila osnovna pozornost namenjena zagotavljanju razmer za samostojno učenje, kar poudarja predvsem koncept učenja, in ne proces izobraževanja, ter zatira obstoječo vzgojno funkcijo šole.

Slika 1: MORFOGENETSKI CIKEL SPREMEMB

Vir: prilagojeno po Lukšič (2009: 551) in Archer (1996).

Epidemija torej znotraj strukturnega konteksta (T2 → T3) spremeni obliko obstoječih regulacijskih in disciplinarnih procesov (T1¹), ki se bodo reflektirali v strukturalni elaboraciji, pri čemer se bodo določena razmerja regulacijskih in disciplinarnih procesov ohranila, druga pa spremenila bodisi z vstopom novih akterjev bodisi s spremembo moči med obstoječimi.

Vladajoča ideologija in obstoječi sistemi z določenimi razmerji moči so v času epidemije spremenili kulturne in strukturne pogoje delovanja družbe (Lukšič, 2009: 551–552). Če smo v začetku 18. stoletja pričali prvi prilagoditvi v obliki institucij na lokalni in nacionalni ravni in nato ob koncu 18. stoletja drugi prilagoditvi globalnim pojavom (Foucault, 2003: 154), je, v kolikor domnevamo, da nastopa novo obdobje, ta prilagoditev zaznamovana s poglobljanjem bioloških in bio-socioloških procesov, pri čemer je fokus na družini kot sistemu. Če se je namreč v »normalnih« razmerah ogromno let, dni in ur na dan otrok učil kapitalistične družbene formacije v obliki obvezne in brezplačne udeležbe v trdni formaciji šolskega polja (Althusser, 2000: 82), ki skupaj z zdravstvenim predstavlja največji sistem na svetu, je epidemija povzročila, da je velik del te funkcije kot pomemben akter (prisilno) prevzela družina, ki predstavlja najmanjši, vendar multipliciran družbeni sistem (Althusser, 2000: 71).

Družina kot akter v izobraževalnem procesu

Državni akterji so svojo funkcijo z določitvijo strukturnih pogojev, v okviru katerih morajo delovati vsi ostali akterji, vključeni v vzgojno-izobraževalni proces in uresničevanje otrokove pravice do izobraževanja, močno okrepili, hkrati pa se je njihova praktična moč skozi funkcionalen prenos prek ideološkega aparata šole oslabil. Starši oz. družina kot akter so tako bili primorani nase prevzeti nove vloge.

Vzgojno-izobraževalni proces je pred epidemijo deloval ločeno od družinskega, še posebej pa delovnega okolja. Družina je s tem svoje delovanje podredila obstoječi družbeni formaciji, strukturnemu pogoju šole, ki ga je ta ohranjala skozi obstoječo obliko znotraj kapitalistične države (Apple, 2005: 27). Posamezne oblike skupnega druženja, katerih funkcijo je tradicionalno prevzemala in izpolnjevala družina, so namreč znotraj aktualne družbeno-gospodarske ureditve nadomestile druge. To se odraža tudi na vzgojnih stilih, ki so skozi spremembo družbeno-produkcijskega načina prešli iz patriarhalnega in represivnih vzorcev do permissivne vzgoje in vzgoje »avtonomnega posameznika s svojimi pravicami«. Posledica neupoštevanja protislovnega značaja klasične meščanske družbe je prinesla tudi (pretiran)

¹ Te nekoliko podrobneje definiramo v poglavju Šola in vloga učitelja.

prenos socializacije otrok na šole, medije in vrstnike, kar generira nesamostojnost in pomanjkanje notranje avtonomije, v iskanju priznanja družbe (Černič, 1985: 67–69).

Družina kot taka je torej za obstoječo ideologijo predstavljala neprecenljivo vrednoto, saj je z vpetostjo v (produkcijski) sistem avtomatično in spontano skrbela za izvajanje »pravilne prakse« (Lešnik, 1997: 49). Z vpetostjo v ideološki sistem pa se le-te posledično razlikujejo na podlagi različnih dejavnikov: od socialno-ekonomskega statusa, kulturnega kapitala do kakovosti sporazumevanja in materialnih pogojev, kar otrokom onemogoča enakovredno kakovost razvoja in učenja ali njihove čustvene varnosti (Marjanovič Umek et al., 2021: 11).

Omejitveni ukrepi za zajezitev epidemije so prinesli omejitve na osebne stike zgolj s člani gospodinjstva, kar je močno vplivalo na družinsko dinamiko (Sodja, 2020: 1–4). Sprememba strukturnih pogojev je znotraj polja uresničevanja otrokove pravice do izobraževanja za posledico prinesla spremembo pogojev delovanja družine kot akterja. Družine, predhodno oblikovane znotraj obstoječega družbeno-gospodarskega sistema, z oblikovanim sistemom vrednot in skrb(nost)jo za izvajanje pravilne prakse, tj. uresničevanja ideologije v naših dejanjih (Lešnik, 1997: 33), so se v času epidemije znašle na točki, ko so se morale samostojno reorganizirati.

Določene so s tem okrepile medsebojno povezanost članov, v drugih pa je to samo še poslabšalo že pred epidemijo neurejene družinske odnose. Predvsem v slednjih so otroci zaradi zaprtja vzgojno-izobraževalnih institucij doživeli povečanje že obstoječih stresorjev – revščine, slabih stanovanjskih pogojev, socialne izolacije, omejenega dostopa do kakovostne zdravstvene oskrbe in druge. Omejitveni ukrepi so povzročili tudi spremembo v dinamiki in usklajevanju družinskih in službenih obveznosti in usklajevanja le-teh z izobraževanjem na daljavo (Sodja, 2020: 1–4). Številne raziskave (Agencija Evropske unije za temeljne pravice, 2021; Gassman-Pines et al., 2020: 6; Oblak Črnič in Švab, 2020: 35; Boljka et al., 2020: 11–15) so pokazale tudi, da so omejitveni ukrepi z vrnitvijo otrok v primarni socialni kontekst in odsotnostjo socialnih stikov poleg že omenjenih težav povzročili psihološke stiske ali vsaj večjo psihološko obremenjenost. Za najbolj ranljive je zaprtje šol predstavljajo tudi veliko socialno stisko, kot so npr. odsotnost brezplačne šolske prehrane, prisotnost družinskega nasilja ... Kot problematična pri tem se je izkazala tudi neizbežna vpletenost staršev v izobraževanje na daljavo, predvsem za starše učencev prve triade, ki so funkcionalno nepismeni in težko ohranjajo motivacijo (Pedagoški inštitut, 2020).

Na eni strani se je torej okrepila vzgojna vloga družine, na drugi strani pa je delno nase prevzela tudi odgovornost do izobraževanja oz. učenja. To je terjalo spremembo ritualov in praks, intradinamike vsakdanjega življenja in prilagoditev razmerij znotraj družine. Starši so pri tem postali tudi nosilci

skrbstvenih in socialnih dejavnosti, ki jih v neepidemičnih razmerah opravlja država ali nevladne organizacije. Pri tem ne govorimo zgolj o pomoči pri izobraževanju na daljavo, temveč tudi o dnevnemu varstvu, negi, prehrani, dodatnih dejavnostih, psihološki in socialno-pedagoški pomoči, socializaciji, druženju in vzgoji. Družina in dom sta se torej notranje hibridizirala, zunanje pa dezintegrirala in atomizirala (Oblak Črnič in Švab, 2020: 30–31).

Šola in nova vloga učitelja

Šola kot ideološki aparat države temelji na nesimetričnih razmerjih moči med subjekti, v katere se individui interpelirajo in ki so pogosto tudi sami določeni s konvencionalno vrednostjo, npr. strokovnjaka, poštenjaka, učitelja ..., ki je pravzaprav ideološki konstrukt. Obstoj interpeliranega individua je namreč pogoj za materialnost ideologije, torej je njena funkcija produkcija subjektov oz. njihova interpelacija (Lešnik, 1997: 37). Splošna funkcija učitelja znotraj kapitalistične družbene formacije je torej delovanje v vlogi akterja, ki priučuje spretnosti, ovite z ideologijo vladajočega razreda. To počne s »strukturno razdaljo«, skozi razmerje učitelj-učenec (Lešnik, 1997: 146). Zaposleni v šolstvu se torej skozi proces interpelacije najprej interpelirajo v učence, učeče se za poklic, po osvojitvi ustrezne izobrazbe in strokovnih izpitov, ki jih narekuje Subjekt, pa so ti dokončno interpelirani v subjekt vzgojitelja, učitelja, profesorja. Interpelacija individuov v subjekte pa poleg materialnosti ideologije predstavlja predvsem obstoj nekoga drugega, osrednjega subjekta, ki ga Althusser (2000: 103) naslovi s Subjektom. Delovanje subjektov, interpeliranih v točno določeno vlogo, je nato odvisno od konvencionalno določenih norm in njihovih sprememb znotraj posameznih morfo-genetskih ciklov. Hkrati pa so ti kot akterji znotraj vzgojno-izobraževalnega polja v poziciji, ko imajo določeno stopnjo neodvisne moči, da vplivajo na strukturne pogoje s kreiranjem dogodkov, kar počnejo na podlagi lastnih interesov, veččin in znanj (Lukšič, 2009: 552).

V primeru epidemije so se učitelji – podobno kot starši (ali celo v obeh vlogah) – znašli v razmerah, ko je bila prilagoditev pogoj za nadaljnje opravljanje njihovega dela ali, kot pravi Althusser (2000: 56), za prejetje mezde in s tem ohranjanje obstoječih razmerij. Hkrati pa so bili brez ustrezne didaktike in metodike primorani samostojno voditi izobraževanje na daljavo z uporabo IK-tehnologije: slike, zvoka, pisnih sporočil, spletnih učilnic, videorazlag in podobno. Določitev tovrstnih ukrepov je potekala oziroma še vedno poteka s strani Subjekta za subjekte. Odločitev za aktiviranje posameznega modela se namreč sprejema na nacionalni ravni s strani vlade oziroma ministra, pristojnega za izobraževanje (Kustec et. al., 2020: 21).

MIZŠ skupaj z Zavodom Republike za šolstvo, NIJZ in kolektivi ravnateljev po prvem valu epidemije v Modelih in priporočilih v razmerah,

povezanih s covidom-19, delo učitelja prilagodijo t.i. ocenam zdravstvene stroke in semaforjem, ki določajo, ali bo pouk potekal v živo ali na daljavo. V primeru pouka na daljavo se učitelje spodbuja k vnaprej posnetim razlagam, ki omogočajo učencu, da si le-te večkrat ogleda. Pri tem naj vloga učitelja ne bi bila več fokusirana na razlago učnih vsebin, temveč individualno pomoč učencem in motivacijo za izvedbo aktivnosti. Tovrsten način izvedbe pouka pa zahteva visoko stopnjo samoiniciativnosti in motiviranosti učencev, kar prav tako postane ena izmed nalog učitelja (Kustec et. al., 2020: 12-15).

V primeru izvedbe pouka v hibridni obliki oziroma ob ponovni vrnitvi v šole pa funkcija učitelja poleg že obstoječih nalog postane tudi izvajanje vseh preventivnih ukrepov, s čimer se učitelj in učenec priučita tudi medicinsko pedagoške retorike. Gre za ukrepe, vezane na sam prihod v šolo, vstopa vanjo, gibanja po njej, kot za druge disciplinarne procese znotraj razreda, kot je prerezporeditev miz, prepoved mešanja otrok, omejevanje stikov s t.i. »mehurčki« (Kustec et. al., 2020: 18-19). Tovrsten način dela pa je, kot pravi Kodelja (2020: 50), po mnenju šolnikov praktično neizvedljiv. Priporočila, ki naj bi jih upoštevali šolniki, so namreč z vidika zdravstvene stroke strokovna in pomagajo preprečevati širjenje novega virusa, vendar so z vidika izvedbe neizvedljiva brez kršitev. Pri tem je prihajalo tudi do dileme izvrševanja priporočil na podlagi odlokov oz. sklepov vlade. Ravnateljji namreč niso imeli svobodne izbire, po katerem modelu bodo opravljali svoje delo, kar pomeni, da – če kot pedagoška stroka ocenijo, da je izvrševanje medicinskih priporočil neizvedljivo – z vstopom v šolski prostor avtomatsko kršijo priporočila oz., v kolikor je temu tako, obvezna navodila. Vprašanje, ki se pri tem pojavlja, je pravzaprav konflikt stroke, in ne odločitev ali morda celo nesprijemanje odgovornosti s strani Subjekta, ki je pristojen za uresničevanje otrokove pravice do izobraževanja oziroma sprejemanje dokončnih odločitev o načinu izvedbe v času epidemije (Kodelja, 2020: 50-51). Vprašanje je, ali so trditve šolnikov osnovane na podlagi pogojev, tj. prostorskih in kadrovskih, za kar šolska oblast meni, da temu ni tako (Kodelja, 2020: 53), ali na podlagi odločitve, da otroci kot ranljiva, nezmožna bitja niso sposobni odgovornega ravnanja znotraj preventivnih medicinskih ukrepov ob pojavu virusa in da je edina pot (dolgotrajno) zaprtje vzgojno-izobraževalnih institucij (Kroflič, 2020: 36). Vsekakor je na tem mestu odgovornost države, da se v obravnavana razmerja poglobi in oceni možnost uresničevanja priporočil oz. zagotovi ustrezne razmere za njihovo uresničevanje v primeru izrednih razmer.

Otrok in enake možnosti

Razlagi in opravičevanju družbene neenakosti lahko sledimo skozi različne interpretacije statusnih in deprivacijskih učinkov, skozi simbolne pomene ali sistemske karakteristike in s tem povezane načine

delovanja posamezne družbe, čemur služijo tako socialne kot lokalne politike. Reševanje problema družbene neenakosti je z zavezo k socialni politiki odgovornost države, kar naj bi počela z omogočanjem »enakih pogojev«, socialni programi pa bi morali pri tem služiti kot dodatek. Družbena neenakost je pred epidemijo na številnih točkah delovala kot sprejemljiva in neproblematična, saj je v tržno tekmovalnih razmerah nujna in koristna, njeno formo pa je ohranjala tudi statistika, nižja od evropskega povprečja ali povprečja drugih kontinentov.² Slednja je tudi pogosto opravičena z ekonomsko »objektivnostjo«, ki v sebi nosi ideologijo, interese in moč (Dragoš in Leskošek, 2003: 7).

Pravica do izobraževanja opredeljuje enake izobraževalne možnosti za vse otroke v posamezni državi. Le-te so določene s številnimi konvencijami in določajo ideale, kot so enak dostop do izobraževanja za vse, odsotnost moralno arbitrarnih dejavnikov in socialno-ekonomskega položaja ali selektivnosti pri izbiri kandidatov za določene položaje (Sardoč, 2013: 49).

Sodobni otrok, ki je nosilec pravic (in dolžnosti), je pri tem dosežek civilizacijskega konsenza. Civilizacijski konsenz oziroma moč, ki jo otroci s posedovanjem pravic imajo, pa je za razliko večine družbenih skupin, ki so se v zgodovini borile za lastne pravice in obstoj, rezultat odločitve odraslih, kaj, kako in na kakšen način bo otrok počel (Pavlovič, 1993: 93, 123). Prva značilnost otroka in otroštva je zatorej odvisnost (Pavlovič, 1993: 125) – odvisnost od primarnega socialnega konteksta, pri čemer so med družinami velike razlike, kar je epidemija ponovno osvetlila in kar lahko opazujemo skozi različne študije, ki razkrivajo izrazit razkorak med otroki v obdobju epidemije tako na globalni kot nacionalni ravni (Gassman-Pines et. al., 2020: 7, Marjanovič Umek et. al., 2020: 11). Druga značilnost pa je posredovanost, najprej z družbo prek družine in nato prek šole (Pavlovič, 1993: 125). Šola kot institucija naj bi zagotavljala enake možnosti in izobraževanje za vse, ne glede na prvi pogoj, odvisnost od primarnega socialnega konteksta (Sardoč, 2013: 50). Ideal enakih možnosti pa je pri tem pomembno ločiti na dva dela; politični in socialni. Zagotovljen dostop in odgovornost do le-tega temeljita na političnem delu enakosti, kompenzacijski programi, namenjeni izravnavi, pa v socialni del. Prav slednji pa je tisti, ki zahteva redistribucijo oz. kompenzacijske programe (Sardoč, 2013: 52).

Če sledimo Althusserjevi (2000: 61) razlagi delovanja ideoloških aparatov države, vemo, da družbena neenakost otrok ob vstopu v šolo izvira že iz same ureditve sodobne kapitalistične države po kriterijih neoliberalne ideologije. Prav šola je namreč tista, ki kot vladajoč ideološki aparat to ureditev tudi

² Pri tem je, kot pravita Dragoš in Leskošek (2003), pomembno, da ne mešamo termina »družbene razlike« s terminom »družbena neenakost«. Družbene razlike so namreč dvojno določene: tiste, ki so nastale neodvisno od narave in jih imenujemo naravne razlike, in pa vrednotno kvalificirane družbene razlike, ki so ustvarjene z viri bogastva, moči, ugleda.

reproducira. Proizvaja namreč človeški kapital oz. kompetentno delovno silo na podlagi hierarhično trdno določene strukture (Vezjak, 2014: 8). Pri tem sicer res pomeni prostor pridobivanja znanja in socializacije, vendar se hkrati v šoli kažejo razlike med otroki, ki izvirajo iz primarnega družinskega okolja. Te se odražajo »posredno prek intelektualnih in govornih zmožnosti otrok, njihovih aspiracij, motivacije za učenje in učnih navad«. Kljub temu pa izsledki raziskav kažejo tudi na to, da šole vsaj delno uspešno kompenzirajo razlike v učni uspešnosti učencev in zmanjšajo učinek družinskega okolja (Marjanovič Umek et. al., 2020: 12). Neenakost v izobraževanju v času epidemije je vidna tako v globalnem merilu, ko lahko opazujemo eksponentno večanje neenakosti na področju izobraževanja med posameznimi državami, kot tudi v nacionalnem merilu, ko lahko opazujemo povečevanje neenakosti znotraj razvitih in bogatih držav (Kodelja, 2020).

Kodelja (2020: 46) znotraj odločitve za neenakost, ki jo šolanje od doma prinaša, kot primer navaja Washington in izpostavlja politično in moralno dilemo, s katero se je bila primorana soočiti oblast v času epidemije. Gre za izbiro med dvema slabima možnostma – na eni strani omogočiti izobraževanje samo tistim otrokom, ki imajo doma računalnike in internet, in na drugi obravnavati sicer vse enako, vendar onemogočiti izobraževanje vsem. Šole so pri tem bile prepuščene lastni presoji brez zagotovila države, da bo šolanje omogočeno vsem, kar so reševale z oblikami državne pomoči, donatorstvi in s pomočjo nevladnih organizacij. Pred podobno dilemo smo se znašli tudi v Sloveniji, ko se je premestitev k izobraževanju na daljavo sicer sprva zdela samoumevna, kar se je izkazalo za napako. Pogojev za izobraževanje na daljavo je namreč več in so v tesni soodvisnosti; poleg računalnika in internetne povezave je potrebna tudi računalniška pismenost učiteljev in učencev ter psiho-fizični pogoji – prostor za učenje, motivacija, ustrezní odnosi v družini, psihično počutje in nenazadnje zdravstveno stanje (Kodelja, 2020: 46–47).

S premostitvijo izobraževanja v domače okolje so se zaradi neenakih pogojev poglobile razlike med skupinami otrok. O tem poročajo tako mednarodne raziskave, kot je raziskava Agencije Evropske unije za temeljne pravice (2021: 22) o povečani neenakosti znotraj uresničevanja otrokove pravice do izobraževanja v času epidemije, kot določene opravljene raziskave v Sloveniji (Kodelja, 2020: 46–47, Oblak Črnič in Švab, 2020: 32–33).

Na Inštitutu Republike Slovenije za socialno varstvo so tako na primer potrdili neenakost na različnih primerih – v odvisnosti od kraja bivanja, spola in dohodka. Po prvem valu epidemije ocenjujejo, da so najranljivejše skupine otrok v Sloveniji postale še bolj ranljive. Skupine otrok so se med seboj razlikovale glede na razmere, v katerih so v času epidemije živeli, pri čemer imamo v mislih družinske, stanovanjske in šolske. Otroci z manj ugodnim razmerami so bili med epidemijo bolj psihično obremenjeni, zaskrbljeni z (morebitno) izgubo zaposlitve staršev, soočali so se s poslabšaniami

odnosi in za šolske obveznosti so porabili več časa kot pred epidemijo. Na drugi strani pa so otroci z boljšimi življenjskimi razmerami poročali predvsem o izboljšanju odnosov v družini (Boljka et al., 2020: 46). Otroci iz ekonomsko dobro stoječih družin, z izobraženimi starši in dostopnostjo do interneta ter lastnimi računalniki so torej imeli večjo korist in kakovost izobraževanja na daljavo kot drugi.

Kljub velikim naporom, da bi stiske zmanjšali, stroka ocenjuje, da v času epidemije ni bilo zadovoljivo poskrbljeno za dostopnost izobraževanja na daljavo vsem, ustrezno diferenciacijo in obravnavo učencev (Kodelja, 2020: 47) ali obvladovanje predvidljivih psihičnih in socialnih stisk otrok in mladostnikov skozi zagotovitev enakih možnosti (Kroflič, 2020: 37).

In prav to bi morala biti naloga in interes države, ki se je z zakoni in konvencijami zavezala k uresničevanju otrokove pravice do izobraževanja. Torej država je tista, ki bi morala v primeru pouka na daljavo zagotoviti izpolnitev vseh nujnih razmer bodisi prek pristojnega ministrstva ali prek občin (Kodelja, 2020: 47–48). Z zavezo k socialni državi je namreč dolžna poskrbeti za izpolnjevanje tako osnovnih materialnih pogojev kot ustreznih politik za uspešno in učinkovito delovanje v kriznih razmerah.

Sklep

987

Globalni problemi zdravstvenih in naravnih razsežnosti, s katerimi se srečujeta družba in obstoječi sistem, prinašajo neznanke, ki zahtevajo preveritev razmerij odgovornosti tako na fizično oblikovni – sistemski ravni kot na ravni miselnosti.

Slovenska vlada je aprila 2021 sprejela nacionalni načrt za okrevanje in odpornost. Ta se izrazito opira na gospodarski razvoj in s tem povezane spremembe izobraževalnih in drugih politik. Močno poudarja digitalno komponento in digitalizacijo vseh sfer človekovega delovanja: od uvedbe e-identitete, e-storitev, izboljšanja digitalne povezanosti, dviga digitalnih kompetenc, varnosti in drugih (Služba Vlade RS za razvoj in evropsko kohezijsko politiko, 2021). Vse to za Slovenijo v primeru sodelovanja pristojnih akterjev pomeni dokaj »enostavno« izpolnitev predpogojev in pogojev za izobraževanje na daljavo, tj. možnosti uporabe računalnika in interneta doma, na daljši rok pa računalniška pismenost pedagoškega kadra in učencev ter razvoj specialne didaktike oziroma metodike poučevanja na daljavo (Kodelja, 2020: 48–49). Pri tem pa bo pomembna odločitev, ali to pomeni splošno premestitev izobraževanja ali zgolj zagotovljene pogoje v času morebitnih kriznih razmer.

Pomemben bo tudi sistemski pristop k reševanju psihosocialnih stisk otrok in mladostnikov, ki so nastopile kot posledica omejitev v času epidemije. Starši in otroci so se namreč soočali s kopičenjem in seštevanjem

dejavnikov tveganja, kar je rezultiralo v nesodelovalnosti, slabem počutju, vedenjskih problemih in v določenih primerih tudi nevarnem prehodu iz permisivnega v avtoritarni starševski slog (Marjanovič Umek et. al., 2020: 13). Pedagoška stroka tudi sicer že dalj časa opozarja na nujnost metodoloških in sistemskih rešitev na področju duševnega zdravja otrok in mladostnikov, na bolj celosten vzgojno-izobraževalni pristop, ki bi vključeval učinkovito psihosocialno obravnavo.

Epidemija s posegom v vse pore človekovega življenja osvetli tudi pomemben paradoks prostega trga, ki predpostavlja nevmešavanje države, v resnici pa je ta uspešen zgolj tam, kjer ga regulira, vzpostavlja in nadzoruje učinkovita in močna država (Vezjak, 2014: 7). Z vidika posledic epidemije se zato zdi pomembna tudi podrobnejša multidisciplinarna analiza strukturne elaboracije skozi vidik strukture in delovanja, ki daje vpogled v večplastnost sprejetih odločitev in sprejemanje ustreznih rešitev. Izredni poseg v obstoječa razmerja moči in sam sistem sta namreč znova pokazala tudi potrebo po tem, da vlade namenijo resno pozornost in sredstva za izboljšanje, ublažitev in odpravo dolgotrajnih neenakosti tako znotraj izobraževalnega sistema kot na ravni gospodarstva in družine ter s tem omogočijo učinkovitejše uresničevanje otrokovih pravic.

LITERATURA

- Althusser, Louis (2000): Izbrani spisi. Ljubljana: Založba/*cf., Rdeča zbirka.
- Archer Scotford, Margaret (1996): Realist Social Theory; The Morphogenetic Approach. Cambridge: University Press Cambridge.
- Boljka, Urban, Tamara Narat, Jasmina Rosič, Maja Škafar in Mateja Nagode (2020): Vsakdanje življenje otrok v času epidemije Covid 19. Ljubljana: Inštitut Republike Slovenije za socialno varstvo.
- Černič Istenič, Majda (1985): Družina kot polje individualnosti. Družboslovne razprave 3 (2): 67–75.
- Diaz Crego, Maria, in Silvia Kotanidis (2020): States of emergency in response to the coronavirus crisis. Dostopno prek [https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2020/659385/EPRS_STU\(2020\)659385_EN.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2020/659385/EPRS_STU(2020)659385_EN.pdf), 24. 6. 2021.
- Dragoš, Srečo in Vesna Leskošek (2003): Družbena neenakost in socialni kapital. Ljubljana: Inštitut za sodobne družbene in politične študije.
- Foucault, Michel (2003): Predavanje 17. marca 1976. Filozofski vestnik 24 (3): 151–169.
- Gassman-Pines, Anna, Oltmans Ananat, Elizabeth in John Fitz-Henley (2020): COVID-19 and Parent-Child Psychological Well-being. Pediatrics 164 (4): 1–9.
- Horton, Richard (2020): Offline: COVID-19—a crisis of power. Dostopno prek [https://www.thelancet.com/pdfs/journals/lancet/PIIS0140-6736\(20\)32262-5.pdf](https://www.thelancet.com/pdfs/journals/lancet/PIIS0140-6736(20)32262-5.pdf), 27. 6. 2021.
- Hyden, Goran (1999): Governance and reconstitution of political order. V: Joseph Ralph (ur.), State, conflict and democracy in Africa, 179–97. Boulder: Renner.

- Kodelja, Zdenko in Marjan Šimenc (2015): Vsebina človekove pravice do izobraževanja. V: Marjan Šimenc (ur.), Šolsko polje: Ob petdeseti obletnici Pedagoškega inštituta, 195–215. Ljubljana: Slovensko društvo raziskovalcev šolskega polja in Pedagoški inštitut.
- Križaj, Marjana, Mojca Pristavec Đogić in Andrej Erer (2021): Šolanje v času COVID-19: Primerjalni pregled (PP). Ljubljana: državni zbor.
- Kroflič, Robi (2020): Prosvetna politika in vzgoja v času pandemije. *Sodobna pedagogika* 71 (137): 28–41.
- Lešnik, Bogdan (1997): Subjekt v analizi. Ljubljana: ISH – Fakulteta za podiplomski humanistični študij.
- Lukšič, A. Andrej (2002): Vloga države pri zagotavljanju nacionalnih interesov. *Teorija in praksa* 39 (6): 1017–1027.
- Lukšič, A. Andrej (2009): Konec demokracije?. *Teorija in praksa* 46 (5): 537–558.
- Marjanovič Umek, Ljubica, Hacin Beyazoglu, Kaja, in Urška Fekonja (2021): Zaprtje vrtcev in šol kot posledica epidemije covid19: Kako se počutijo otroci?. *Sodobna pedagogika* 72 (138): 10–31.
- Močnik, Rastko (1999): 3 teorije. Ideologija, nacija, institucija. Ljubljana: Založba /^{*}c/.
- Oblak Črnič, Tanja in Alenka Švab (2020): Ko politične uredbe trčijo v zasebnost: prisilna nuklearizacija vsakdanjega življenja v kontekstu epidemične izolacije. *Družboslovne razprave* 36 (94/95): 261–286.
- Pavlovič, Zoran (1993): Psihološke pravice otroka – otrokove pravice onstran pravnega varstva. Radovljica: Didakta.
- Pedagoški inštitut (2020): Izobraževanje na daljavo – izkušnje za prihodnost?. Dostopno prek https://www.pei.si/wp-content/uploads/2020/06/OM_celota.pdf, 24. 6. 2021.
- Petrie, Chris, Katija Aladin, Pukhraj Ranjan, Romaine Javangwe, Danny Gilland, Saku Tuominen in Leponiemi Lasse (2020): Spotlight on quality education for all during Covid-19 crisis. Dostopno prek https://hundred-cdn.s3.amazonaws.com/uploads/report/file/15/hundred_spotlight_covid-19_digital.pdf, 24. 6. 2021.
- Sardoč, Mitja (2013): Enake (izobraževalne) možnosti in družbena neenakost. *Sodobna pedagogika* 64 (2): 48–62. Ljubljana: Zveza društev pedagoških delavcev Slovenije.
- Sodja, Urška (2020): Vplivi Covid-19 na nekatere vidike kakovosti življenja. Dostopno prek: https://www.umar.si/fileadmin/user_upload/publikacije/kratke_analize/Vplivi_Covid-19_na_zivljenje__Sodja_/Vplivi_Covid-19_na_nekatere_vidike_kakovosti_zivljenja_in_druzbene_blaginj1.pdf, 24. 6. 2021.
- Therborn, Göran (1987): Ideologija moči in moč ideologije. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- Tommasoli, Massimo (ur.) (2013): Democracy and Human Rights: The Role of the UN. New York: United Nations.
- Verhellen, Eugene (2015): The Convention on the Rights of the Child. London: Routledge.
- Vežjak, Boris (2014): Neoliberalizem v šolstvu. *Časopis za kritiko znanosti* 42 (256): 7–12.

VIRI

Agencija Evropske unije za temeljne pravice (2021): Poročilo o temeljnih pravicah za leto 2021. Luxembourg: Urad za publikacije Evropske unije.

Služba Vlade RS za razvoj in evropsko kohezijsko politiko (2021): Načrt za okrevanje in odpornost. Dostopno prek https://www.eu-skladi.si/sl/dokumenti/rvf/nact-za-okrevanje-in-odpornost_dokument_30-4-2021.pdf, 24. 6. 2021.

SKRB ZA INFORMACIJSKO ZASEBNOST NA INTERNETU: KONCEPTUALNA IZHODIŠČA IN RAZISKOVALNI IZZIVI**¹

Povzetek. Informacijska zasebnost je z razvojem računalnikov in interneta postala eno izmed pomembnih družbenih vprašanj, saj nove tehnologije omogočajo neslutene možnosti zbiranja in analize podatkov. Ker ima to posledice tako za demokratične družbe kot za vedenje posameznikov, se tej temi posvečajo številni raziskovalci iz različnih znanstvenih disciplin. V članku se osredotočimo na posameznikovo informacijsko zasebnost v internetnem okolju iz socialno-psihološkega vidika in predstavimo enega izmed osrednjih pojmov na tem področju, in sicer skrb za informacijsko zasebnost. Opišemo njegov dosednji razvoj, konceptualna izhodišča in raziskovalne izzive. Na koncu podamo usmeritve za načrtovanje študij na tem raziskovalnem področju.

Ključni pojmi: *informacijska zasebnost, internet, raziskovalni izzivi, konceptualizacija, skrb za informacijsko zasebnost*

Uvod

Zasebnost je nekaj, kar ljudje iščejo v vseh družbah (Westin, 1967). Posamezniku namreč omogoča avtonomijo, razvoj lastne identitete in razvoj razmerij z drugimi (Masur, 2019; Nissenbaum, 2010; Westin, 1967). Pravzaprav je tako pomembna, da je v demokratičnih družbah uzakonjena in da jo lahko razumemo kar kot »areno demokratičnih politik« (Westin, 2003: 433). Z drugimi besedami, odločitve o tem, kaj je zasebno in kaj je

* Jošt Bartol, asistent, Fakulteta za družbene vede, Univerza v Ljubljani, Slovenija; dr. Vasja Vehovar, redni profesor, Fakulteta za družbene vede, Univerza v Ljubljani, Slovenija; dr. Andraž Petrovčič, docent, Fakulteta za družbene vede, Univerza v Ljubljani, Slovenija.

** Pregledni znanstveni članek.

DOI: 10.51936/tip.58.3.991-1008

¹ Članek je nastal kot del doktorskega usposabljanja prvega avtorja, ki je vključen v program »Mladi raziskovalci« in raziskovalnih aktivnosti soavtorjev v okviru raziskovalnega programa Internetno raziskovanje (P5-0399) in projekta Posledice posredne uporabe interneta za internetne večine starejših (J5-2558), ki so (so)financirani s strani Javne agencije za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije (ARRS) iz državnega proračuna.

javno, v demokratičnih družbah določajo pravice in svoboščine subjektov, tako fizičnih kot pravnih. Posameznik je na primer z zakonom zaščiten pred neutemeljenim vdorom policije in drugih oseb v njegov dom.

Zgodovinsko gledano, je osnovna delitev med zasebnim in javnim sicer obstajala že v antični Grčiji (Weintraub, 1997: 29), zakoni, ki so kaznovali prisluškovanje, pa so bili v Angliji v veljavi že od 14. stoletja (Holvast, 2007). Kljub temu pa se pojem zasebnosti, kot ga razumemo danes, v filozofskih in družboslovnih razpravah pojavi relativno pozno, in sicer z obdobjem liberalne filozofije in razsvetljenstva (Kovačič, 2006; Masur, 2019). V slovenščini se denimo izraz »zaseben« pojavi šele v 18. stoletju (Snoj, 2021).

Tako so tudi konkretni zakoni o zasebnosti nastali precej pozno (Shank, 1986). En izmed pomembnejših premikov v to smer se je zgodil proti koncu 19. stoletja, ko sta Warren in Brandeis (1890: 195) zasebnost opredelila kot posameznikovo »pravico, da ga/jo pustijo pri miru«. ² Takšno opredelitev sta spodbudila takraten razvoj novih tehnologij, predvsem fotoaparata, in razmah poročanja novinarjev, ki so »vdrli v svete prostore zasebnega in domačega življenja« (Warren in Brandeis, 1890: 195). Podobno je nekaj desetletij kasneje razvoj računalnikov, še kasneje pa tudi interneta (Westin, 2003) in mobilnih telefonov (Dwyer, 2020), povzročil strah glede možnih zlorab posameznikovih zasebnih podatkov. V tem času se je uveljavil pojem *informacijske zasebnosti*, ki se pomembno razlikuje od *fizične zasebnosti*. Prva se nanaša na dostop do posameznikovih (osebnih) informacij, druga pa na fizični dostop do posameznika (npr. dostop v dom) (Smith et al., 2011: 990–991). Oba pojma lahko združimo pod terminom *splošna zasebnost*. ³

Tehnologija pomembno vpliva na razprave o zasebnosti, saj na eni strani preizprašuje ustaljene družbene norme, povezane z njo, na drugi pa povzroča strah pred konsolidacijo moči v rokah že tako dominantnih akterjev (Nissenbaum, 2010). Posledično razvoj tehnologije že vsaj od konca 19. stoletja spodbuja razprave o tem, kaj zasebnost sploh je, kako tehnologije ogrožajo posameznikovo zasebnost, in s tem njegovo avtonomijo in svobodo, ter kako posameznika kot tudi demokracijo ščititi pred tovrstnimi grožnjami (Nissenbaum, 2010; Westin, 1967; Westin, 2003). Ker je zasebnost vsebinsko zelo širok pojem, se z zasebnostjo ukvarjajo številni raziskovalci z različnih področij (Smith et al., 2011). Ta vsebinska širina pa je hkrati razlog za enega izmed ključnih izzivov pri raziskovanju zasebnosti, in sicer da ni mogoče podati enotne opredelitve tega pojma (DeCew, 1997; Nissenbaum, 2010).

Pregledu pristopov k opredelitvam zasebnosti se bomo podrobneje posvetili v prvem poglavju, tu pa velja poudariti, da nas v tem članku zanima

² V originalu se zapis glasi »the right to be let alone«.

³ V nadaljevanju uporabljamo termin zasebnost za poimenovanje splošne zasebnosti, ostali dve vrsti pa poimenujemo dosledno s polnim imenom.

posameznikova informacijska zasebnost v internetnem okolju predvsem s *socialno-psihološkega vidika* (Masur, 2019). Tako se bomo osredinili na subjektivne ocene posameznikov glede možne izgube lastne informacijske zasebnosti. Razumevanje tovrstnih pomislekov je izredno pomembno, saj lahko namreč posameznike odvrnejo od uporabe določenih spletnih storitev (Dinev in Hart, 2006), kar pa ima lahko v današnjem svetu vse večje digitalizacije tudi stvarne posledice. Denimo, posamezniki lahko ostanejo brez dostopa do e-zdravstvenih storitev (Anderson in Agarwal, 2011) ali izgubijo socialni kapital (Ellison et al., 2011; Page et al., 2018).

Znotraj tega raziskovalnega polja je izredno pomemben teoretični pojem *skrb za informacijsko zasebnost* (SIZ) (Li, 2011; Smith et al., 2011). Četudi je v literaturi mogoče zaslediti več zelo različnih opredelitev tega pojma (Rohunen, 2019), lahko SIZ v splošnem razumemo kot poglede posameznikov (ali skupin) o morebitni izgubi informacijske zasebnosti ob posredovanju podatkov poznani ali nepoznani entiteti (Bartol et al., 2021: 1). Zanimivo je, da med študijami prihaja do nesoglasij oziroma razlik v rezultatih. Nekatere študije kažejo, da SIZ pomembno vpliva na vedenje oziroma vedenjsko namero, druge pa, da med obema ni povezanosti in da obstaja tako imenovani *paradoks zasebnosti*, pri čemer posamezniki izražajo zaskrbljenost glede zlorabe svojih podatkov, a jih kljub temu neobremenjeno posredujejo drugim (Norberg et al., 2007). Rohunen et al. (2020) so kot glavni razlog za razlike med študijami prepoznali uporabo različnih teorij in konceptualnih modelov, kjer so sicer enako poimenovani pojmi različno opredeljeni in merjeni. To lahko posledično vodi do nasprotujočih si ugotovitev. Tudi Gerber et al. (2018) ugotavljajo, da obstaja nejasna delitev med različnimi pojmi, ki so povezani z informacijsko zasebnostjo na internetu, kar se odraža tudi v ne dovolj jasnih in točnih opredelitvah pojma SIZ (Bartol et al., 2021; Li, 2011; Preibusch, 2013).

Z ozirom na predstavljeno ozadje je namen članka dvojen. Najprej predstavimo konceptualna izhodišča in izzive pri opredelitvi pojma zasebnosti in pokažemo, kako se izzivi prenesejo tudi na opredeljevanje in operacionalizacijo pojma SIZ. Nato na tej podlagi predstavimo izvirne usmeritve za načrtovanje študij o SIZ v internetnih okoljih. Izsledki članka tako predstavijo izredno konceptualno razdrobljenost pojma zasebnosti in posledično SIZ, bodočim raziskovalcem pa ponudijo jasne korake, ki ne bodo samo olajšali snovanja študij o SIZ, ampak tudi izboljšali njihovo metodološko kakovost in vsebinski doprinos.

Preden se posvetimo sami vsebini, želimo izpostaviti, da naš cilj ni poiškati »pravilne« konceptualizacije pojma SIZ, temveč predstaviti ključne vidike, ki jih je pri njegovi konceptualizaciji in operacionalizaciji smiselno upoštevati. Enotno razumevanje tako (informacijske) zasebnosti kot SIZ zelo verjetno sploh ni mogoče (Bernal, 2020; DeCew, 1997), saj je njun

pomen močno odvisen tako od značilnosti okolja,⁴ v katerem se posameznik nahaja, kot tudi od predpostavk in pristopov raziskovalcev, ki se z njima ukvarjajo. Povedati velja tudi, da se v članku osredotočamo predvsem na razumevanje zasebnosti v liberalnih, demokratičnih družbah. V nasprotju s tem je lahko zasebnost v avtoritarnih družbah razumljena in vrednotena drugače. Čeprav so strukturni vidiki pomembni, pa jih zaradi pomanjkanja prostora tukaj ne naslavljamo.

Tako je preostanek članka razdeljen na tri dele. V prvem delu očitamo različne pristope, ki so bili uporabljeni za razumevanje in opredelitev zasebnosti. Tu tudi predstavimo pomemben vidik zasebnosti, in sicer kontekstualno specifičnost le-te. Temu sledi predstavitev pojma SIZ, izzivov pri njegovi konceptualizaciji in vpliva teh izzivov pri njegovem empiričnem merjenju. Nato predstavimo usmeritve za snovanje empiričnih študij o SIZ v internetnih okoljih. Članek sklenemo s kratkim povzetkom izzivov in priporočil.

Temeljna izhodišča razumevanja zasebnosti

Mnogoterost opredelitev zasebnosti

Zasebnost in doseganje zasebnosti sta pomembna vidika vseh človeških družb (Westin, 1967: 7–22). Prve jasne delitve na zasebno in javno zasledimo že pri Aristotelu (Weintraub, 1997: 29), ki je ločil med politično skupnostjo in gospodinjstvom. Vendar pa je nujno omeniti, da so antični Grki zasebno (tj. gospodinjstvo) razumeli kot polje prisile, in ne kot polje svobode (Arendt, 1958/1995), zaradi česar je antično razumevanje omenjenih sfer povsem drugačno od razumevanja, ki se je začelo razvijati z razsvetljenstvom in ki ga imamo še danes (Arendt, 1958/1995; Kovačič, 2006).

Iz razsvetljenstva izhajajoče razumevanje se je primarno nanašalo na razdelitev javne in zasebne sfere in je vključevalo omejevanje moči oblasti pred neutemeljenim poseganjem v posameznikovo zasebno življenje (Kovačič, 2006; Masur, 2019). V tem okviru je pravica do zasebnosti odigrala tudi pomembno vlogo pri prehodu v modernost, saj je vse več odločitev (npr. o zaposlitvi, poroki, združevanju) predala v roke posameznika (Baghai, 2012). Kljub številnim razpravam pa še vedno umanjka jasno in enotno razumevanje pojma zasebnosti (DeCew, 1997), kar predstavlja izziv tudi v pravnih postopkih (Nissenbaum, 2010). Nissenbaum (2010: 91–102) predstavi tri delitve na zasebno in javno, in sicer kot delitev glede na vladne (tj. javne) in zasebne akterje, zasebne in javne prostore ter zasebne in javne informacije.

⁴ To vključuje neposredno okolje, kjer se dejanje vrši, in širše strukturne dejavnike, kot so kulturno, socialno, ekonomsko, politično in tehnološko okolje (Masur et al., 2021).

Vsaka izmed delitev pa ima drugačno razumevanje, kaj je v posameznem primeru zasebno in kaj javno. Denimo, če se na javnem prostoru pogovarjamo o zasebnih zadevah, ali bo nekdo tretji imel pravico poslušati razpravo? Nedavni razvoj informacijskih in komunikacijskih tehnologij je tovrstne nejasnosti samo še poglobil (Nissenbaum, 2010).

V drugi polovici 20. stoletja pa se je začel krepiti socialno-psihološki pristop k razumevanju zasebnosti (Masur, 2019: 47). Pomembna ločnica v tem času je bil razvoj računalnikov, ki je vplival na družbene razprave in razvoj pojma informacijske zasebnosti (Westin, 2003; Masur, 2019). Margulis (1977) za začetnika in utemeljitelja socialno-psihološkega pristopa k zasebnosti postavi Ervinga Goffmana (1959). Slednji sicer ni govoril neposredno o zasebnosti, a so njegove študije o »samopredstavitvi, vedenju na javnih prostorih in stigmatiziranih identitetah« pomembno vplivale na kasnejše pristope k zasebnosti (Masur, 2019: 50). Temu so sledile sistematične študije zasebnosti s socialno-psihološkega vidika in objavljeni sta bili dve še danes zelo pomembni teoriji o zasebnosti, in sicer Westinova (1967) in Altmanova (1975). Westin (1967) je zasebnost razumel kot nekaj, kar se lahko doseže s (prostovoljnim) odmikom od družbe. Denimo, odmik v samoto ali intimnost. Nasprotno pa je Altman (1975) razumel zasebnost kot obliko nadzora nad dostopom do posameznika. Pomembno nadgradnjo Altmanove teorije je nekaj desetletji kasneje predstavila Sandra Petronio (2002), ki je zasebnost eksplicitno povezala z razkrivanjem informacij.

Kot vidimo, ima zasebnost zelo dolgo in bogato zgodovino ter številne pristope k razumevanju. Tako so številni avtorji predstavili tipologijo opredelitev (npr. Allmer, 2011; Minkkinen, 2015; Tavani, 2007), med katerimi pa je najobširnejša kategorizacija Smitha et al. (2011: 994–995). Slednja namreč vključuje tako tako pravne, filozofske, sociološke, ekonomske kot socialno-psihološke pristope. Smith et al. (2011) razlikujejo dva osnovna pristopa k opredelitvam zasebnosti:

1. Prvi pristop razume zasebnost v smislu vrednot oziroma vrednosti. Ta se dalje členi na razumevanje zasebnosti kot *pravice* in na razumevanje informacijske zasebnosti kot *dobrine*. Ta razumevanja so bolj ali manj lastna filozofskim, pravnim, političnim in sociološkim razpravam o zasebnosti, saj razumejo zasebnost kot pravico, ali pa razumejo informacijsko zasebnost (oziroma osebne podatke) kot dobrino, ki ima na »trgu« določeno vrednost in jo lahko prosto menjamo za druge dobrine. To razumevanje se pogosto uporablja v okviru interneta, kjer se govori o tem, da uporabniki interneta ponudnikom spletnih storitev posredujejo svoje podatke kot plačilo za številne ugodnosti (Campbell in Carlson, 2002), s čimer se upraviči zbiranje podatkov. Tovrstno razumevanje se uporablja tudi pri analizi informacijske zasebnosti z vidika komodifikacije (npr. Sevignani, 2013).

2. Drugi pristop pa razume zasebnost v smislu subjektivnih ocen. Vsebuje opredelitve, ki razumejo zasebnost kot *stanje*, in opredelitve, ki razumejo zasebnost kot *nadzor*. Sem spada tudi socialno-psihološki pristop in omenjene teorije Westina (1967), Altmana (1975) in Petronie (2002). Opredelitve znotraj tega pristopa se osredotočajo na posameznikove zaznave, kognicije in mnenja o zasebnosti ter vplive teh zaznav na vedénje. A kljub temu da številni avtorji opredelijo zasebnost kot nadzor ali možnost nadzora nad lastnimi osebnimi podatki ter da je ta opredelitev pogosto uporabljena v empiričnih raziskavah (Smith et al., 2011), pa pravzaprav za ohranjanje zasebnosti nadzor ni ključen pogoj. Kot ugotavljata Laufer in Wolfe (1977), je lahko določena situacija razumljena kot zasebna, čeprav posameznik nad njo nima nadzora. Za ponazoritev vzemimo obisk zdravnika. Kot pacient nad okoljem praktično nimamo nadzora, a kljub temu pričakujemo, da bodo naše informacije ostale zaupne in da bo naša zasebnost ohranjena. Kljub pomislekom, ali je zasebnost oblika nadzora ali ne, pa je smiselno predpostaviti, da je nadzor nad osebnimi informacijami pomemben, čeprav ne ključen, element pri vprašanih o zasebnosti (Masur, 2019).

Kljub precejšnji heterogenosti pristopov k opredelitvi zasebnosti lahko prepoznamo določene skupne točke. Kot ugotavlja Masur (2019: 67–68), je s socialno-psihološkega stališča razumevanje, kaj je zasebno in kaj ne, sicer družbeno pogojeno, a hkrati še vedno odvisno od vsakega posameznika: njegove osebnosti, znanja, razvojne faze (npr. otrok nasproti odraslemu) in konkretnega konteksta. V vsakem primeru pa gre pri zasebnosti za postavljanje meja oziroma omejevanje dostopa do sebe. Vse to nakazuje, da zasebnost ni statična kategorija in da posamezniki nimajo oziroma ne želijo enake stopnje zasebnosti v razmerju do vseh oseb ali v vseh situacijah oziroma kontekstih (Laufer in Wolfe, 1977).

Kontekstualna specifičnost zasebnosti

Za ponazoritev in utemeljitev pomena kontekstualne specifičnosti zasebnosti v nadaljevanju predstavimo dve teoriji. To sta teorija *upravljanja komuniciranja zasebnosti* (angl. communication privacy management theory), ki jo je razvila Sandra Petronio (2002), in teorija *kontekstualne integritete* (angl. theory of contextual integrity), ki jo je razvila Helen Nissenbaum (2010).

Teorija upravljanja komuniciranja govori o načinu, kako posamezniki upravljajo z razkrivanjem in prikrivanjem informacij o samih sebi. Teorija sloni na metafori *mej* (angl. boundaries), ki »označujejo lastniške črte za posameznikove zasebne podatke« (Petronio, 2002: 6). Tako je zasebnost (avtorica ne izpostavi, ali gre za splošno ali informacijsko zasebnost) v

okviru te teorije razumljena kot »občutek, ki ga nekdo ima o pravici do posedovanja zasebnih informacij, tako individualno kot kolektivno« (Petronio, 2002: 6). Z individualnim posedovanjem je mišljeno, da določene informacije pozna samo ena oseba. Kolektivno posedovanje pa predpostavlja, da je poznavanje teh informacij deljeno, a ne nujno vzajemno. Družina na primer lahko kolektivno poseduje informacije o bolezni nekega člana. Taka družina nato vzpostavi pravila, ki določajo v kolikšni meri in na kakšen način lahko družinski člani, ki posedujejo omenjene informacije, te informacije delijo z drugimi, ki niso člani družine in ne posedujejo teh informacij. S postavljanjem »lastniških mej« nad informacijami in uporabo pravil o njihovem razkritju se družina izogne nevarnostim, ki bi jih njihovo morebitno razkritje neprimernim osebam lahko prineslo. A ker razkritje informacij prinese tudi določene koristi (npr. družina z razkritjem bolezenskega stanja zdravniku pridobi zdravila), jedro te teorije temelji na spoznanju, da je zasebnost neločljivo povezana z izražanjem oziroma posredovanjem informacij, saj želijo posamezniki enkrat prikriti, drugič pa razkriti informacije, ker v različnih situacijah pričakujejo različne posledice (enkrat pozitivne drugič negativne). Tako je namen teorije opisati »logiko, ki jo ljudje uporabljajo, pri odločanju o lastnih zasebnih informacijah« (Petronio, 2002: 33). En izmed ključnih vidikov te teorije so pravila, ki jih posamezniki uporabljajo za določanje in upravljanje z mejami. Pravila namreč določajo, kaj je lahko deljeno in kaj ne in pod katerimi pogoji. Vsekakor različni posamezniki razvijejo različna pravila. Petronio (2002: 38–71) predstavi pet ključnih meril, ki vplivajo na oblikovanje pravil. To so kulturni kriteriji (npr. kulturne norme o zasebnosti), kriteriji, povezani s spolom (predpostavlja se, da ženske in moški postavljajo drugačna pravila z ozirom na zasebnost), motivacija (nekateri posamezniki imajo večjo težnjo po deljenju informacij), kontekst situacije⁵ (npr. ob katerih priložnostih je primerno govoriti o določeni stvari), prav tako pa je pri oblikovanju pravil pomembno razmerje med koristmi in tveganjem, ki sta povezana z (morebitnim) razkritjem določenih informacij. Na podlagi te teorije vidimo, da so posameznikove odločitve glede posredovanja svojih zasebnih informacij kompleksne in odvisne od številnih dejavnikov.

Podobno tudi teorija kontekstualne integritete (Nissenbaum, 2010) informacijsko zasebnost razume kot odvisno od okolja in v povezavi z drugimi osebami. Znotraj te teorije je informacijska zasebnost razumljena v okviru informacijskih tokov in je dosežena le v primeru, ko prenos informacij poteka na primeren način. Kaj je primeren način, določajo informacijske norme. Gre za pravila in pričakovanja o prenosu informacij (Nissenbaum, 2010: 141), ki so opredeljena s štirimi parametri: (i) s kontekstom, torej

⁵ Petronio (2002: 25) kontekst situacije razume kot kombinacijo fizičnega in družbenega okolja. Za podrobnejšo analizo o pomenu situacije pri vprašanih o zasebnosti glej Masur (2019).

okoljem z vnaprej določenimi vlogami, normami, aktivnostmi in cilji; (ii) z akterji, ki vključujejo pošiljatelja informacij, prejemnika informacij in podatkovnega subjekta (tj. subjekt, na katerega se informacije nanašajo); (iii) z vrsto informacij; (iv) s prenosnim principom, ki igra vlogo zaviralca prenosa informacij, saj izraža pogoje, pod katerimi se prenos lahko oziroma ne sme zgoditi (Nissenbaum, 2010: 145). Teorija trdi, da lahko sprememba enega samega parametra (npr. vrste informacij) povzroči kršitev ustaljenih informacijskih norm, kar lahko posledično ogrozi posameznikovo informacijsko zasebnost. To bomo v nadaljevanju ponazorili s primerom.

Denimo, da se posameznik z zdravnikom dogovori za srečanje v ambulanti. Tedaj so vloge jasne (zdravnik in pacient), jasen je tudi način obnašanja (formalen, spoštljiv), kakšne aktivnosti potekajo (npr. postavitev diagnoze) in kaj so cilji (pomoč pacientu). Opravka imamo tudi z le dvema akterjema: zdravnikom v vlogi prejemnika informacij in pacientom, ki je hkrati posredovalec informacij in podatkovni subjekt. Vrsta informacij je precej občutljiva, saj gre za informacije povezane z zdravjem, a pacienta to ne skrbi, ker verjame v zaupnost situacije (torej prenosni princip). Verjetno bi redki pomislili, da takšna situacija predstavlja kršitev ustaljenih informacijskih norm in posledično kršitev informacijske zasebnosti (kršitve so sicer teoretično možne, če bi zdravnik denimo prekršil pravilo zaupnosti). Sedaj si zamislimo enako srečanje prek spleta, le da se sedaj zbirajo še dodatni podatki o srečanju, kot so na primer trajanje, pacientova lokacija ali termin srečanja. Zbiranje dodatnih podatkov – in njihovo morebitno posredovanje tretjim osebam (ki bi bile dodatni prejemnik informacij) – pa krši ustaljene informacijske norme (Nissenbaum, 2010: 150), in s tem predstavlja vdor v informacijsko zasebnost pacienta. Tako vidimo pomen elementov okolja, v katerem se prenos informacij vrši, in njihov vpliv na razumevanje situacije kot zasebne.

Vsi ti vidiki močno otežijo tako teoretska razmišljanja in empirične raziskave o zasebnosti kot tudi primerjave med različnimi študijami. Prepredenost različnih dejavnikov, ki vplivajo na razumevanje zasebnosti pri posameznikih, se lahko odraža tudi v na videz nasprotujočih si ugotovitvah študij. Na internetu se pogosto obravnava omenjeni paradoks zasebnosti, ki pravi, da se posamezniki vedejo v nasprotju z izraženo SIZ (Gerber et al., 2018; Smith et al., 2011). A kot ugotavljajo nekatere študije, do paradoksa pride le v določenih kontekstih, kot so družbena omrežja, ne pa v komercialnih interakcijah, kot je spletno nakupovanje (Lutz in Strathoff, 2014).

Primerjava študij iz različnih kontekstov lahko zanemari in/ali zabriše značilnosti, ki so pomembne v razumevanju informacijske zasebnosti v posameznih kontekstih in njenih posledicah na vedenje (Rohunen et al., 2020). Ravno zaradi tega je potrebno biti v raziskovanju informacijske zasebnosti zelo previden in jasno opredeliti konceptualno podstat informacijske

zasebnosti, okolje, v katerem se zasebnost raziskuje, situacijo, znotraj katere se bo preverjalo hipoteze in podobno. Koristi natančnih opredelitev se ne izrazijo samo pri lažjem uokvirjanju in analizi problema, temveč omogočajo tudi lažjo primerjavo med študijami. S poznavanjem opisanih vidikov in izzi-
vov tematizacije informacijske zasebnosti se v nadaljevanju osredotočimo na izzive raziskovanja SIZ.

Skrb za informacijsko zasebnost

Kljub velikemu pomenu in pogosti uporabi pojma SIZ ne bomo našli nje-
gove enotne opredelitve. To je po svoje razumljivo glede na težave z opre-
delitvami same zasebnosti kot tudi njene kontekstualne specifičnosti. Tako
Rohunen (2019: 66–67) identificira sedem vrst različnih opredelitev SIZ:
(i) izguba zasebnosti, (ii) izguba nadzora nad zasebnostjo, (iii) negotovost
glede uporabe osebnih podatkov, (iv) pomanjkanje zavedanja o uporabi
podatkov, (v) oportunistično vedenje povezano s posredovanimi podatki,
(vi) uporaba podatkov, (vii) pravično obdelovanje in uporaba podatkov. Tu
bi lahko domnevali, da so razlike v opredelitvah SIZ posledica uporabljenih
teorij pri konceptualni zasnovi različnih študij in značilnosti preučevanega
konteksta. A Rohunen (2019) ugotavlja, da so različne opredelitve pogosto
uporabljene s sklicevanjem na isto teorijo ali pa v istem kontekstu. Težava je
v tem, da številne teorije, uporabljene v empiričnem raziskovanju SIZ, niso
osredotočene neposredno na zasebnost (npr. teorija racionalnega delo-
vanja [Fishbein in Ajzen, 1975]) ali pa mesto in pomen SIZ v teoriji nista
natančno opredeljena (npr. v primeru teorije upravljanja komuniciranja
zasebnosti). Podobno velja tudi za neupoštevanje kontekstov, pri čemer
se pogosto natančno ne preuči vseh značilnosti določenega tehnološkega
okolja (Nissenbaum, 2010: 150; Rohunen, 2019: 67).

Razlog za takšno stanje je verjetno v tem, da »je mamljivo privzeti, da so
pogledi na zbiranje in uporabo informacij hitro razumljivi in izmerjeni z lah-
koto, [vendar] pa so verjetno stališča in prepričanja kompleksni tako v opre-
delitvi kot merjenju« (Stewart in Segars, 2002: 36). To kompleksno naravo
informacijske zasebnosti smo izpostavili že zgoraj, kjer smo pokazali, kako
pomembno je pri razmišljanju o informacijski zasebnosti imeti v mislih tako
lastnosti posameznika kot tudi fizične (oziroma tehnične) in socialne zna-
čilnosti okolja, v katerem se dejavnosti odvijajo. Jasne in točne opredelitve
teoretskih pojmov so prav tako nujne, če želimo z njimi povezane pojave
veljavno empirično raziskovati (Ferligoj et al., 1995). Dobra konceptualna
opredelitev mora namreč vsebovati zapis konceptualne domene (ta vklju-
čuje opis narave teoretskega pojma [ali gre npr. za misel, občutek, percep-
cijo] in opis entitete [ali se pojem nanaša npr. na posameznika, organizacijo,
razmerje ali odnos]), konceptualne teme (značilnosti, ki ga predstavniki

pojma vsebujejo), opis stabilnosti pojma skozi čas in v različnih situacijah, pa tudi jasno razločitev od drugih pojmov in predvidene povezave z njimi (Podsakoff et al., 2016).

Sistematičen pregled literature je pokazal, da pojem SIZ večinoma ni dovolj jasno opredeljen (Bartol et al., 2021). Opredelitvam namreč pogosto umanjka nedvoumna opredelitev konceptualne domene (kakšna je narava SIZ in na katere entitete se nanaša), kar posledično privede do nejasnega razločevanja od drugih (sicer povezanih) pojmov (Gerber et al., 2018), kot tudi v kakšnem razmerju je SIZ do njih (Li, 2011). To ima pomembne posledice za operacionalizacijo SIZ in interpretacijo rezultatov študij (Branch in Rocchi, 2015; Ferligoj et al., 1995; Podsakoff et al., 2016) ter lahko posledično privede do napačnih in/ali neskladnih ugotovitev (Bergman, 1998: 81).

Oglejmo si še posledice netočnih in nejasnih konceptualizacij SIZ na odgovarjajoče empirično raziskovanje. Nekateri avtorji ugotavljajo, da se težave v opredelitvah izražajo v nasprotujočih si rezultatih empiričnih študij (Dienlin in Trepte, 2015; Preibusch, 2013). Težave izhajajo iz dveh vidikov. Prvič, nesoglasja so lahko posledica kontekstualne specifičnosti SIZ. V nekaterih internetnih okoljih – na primer pri posredovanju finančnih (Dinev in Hart, 2006) ali zdravstvenih informacij (Anderson in Agarwal, 2011) – so lahko posamezniki veliko bolj občutljivi in pozorni na možnosti izgube informacijske zasebnosti kot denimo na družbenih omrežjih. Enako pomembne so entitete, med katerimi poteka izmenjava informacij. To nakazujejo tudi empirične raziskave, saj imajo posamezniki drugačno SIZ v odnosu do drugih uporabnikov kot pa v odnosu do ponudnikov storitev (npr. na družbenih omrežjih). Te različne »vrste« SIZ pa prav tako različno vplivajo na vedenje posameznikov (Krasnova et al., 2009).

Tako je SIZ smiselno deliti na vertikalne in horizontalne (Krasnova et al., 2009; Masur, 2019). Prve se nanašajo na SIZ v razmerju do organizacij, podjetij ali vlade. Druge pa so povezane s SIZ v razmerju do drugih posameznikov ali uporabnikov. Tako lahko merjenje SIZ v odnosu do dejanj organizacij in kasnejša analiza, ali SIZ vplivajo na vedenjsko namero deljenja informacij z drugimi uporabniki, privedejo do ugotovitev, da SIZ ni povezana z vedenjem posameznikov. To vsekakor ne drži; je pa smiselno pričakovati, da vertikalna SIZ ne bo pomembno vplivala na uporabnikovo namero deljenja informacij z drugimi uporabniki.

Hkrati obstaja težava z določitvijo narave SIZ. V literaturi namreč ni (še dovolj) jasno opredeljeno, na kaj se skrbi (angl. concerns) v besedni zvezi »skrb za informacijsko zasebnost« dejansko nanašajo. Vprašamo se lahko, ali gre za neke vrste predispozicij ali vrednot, ali gre za prepričanja, stališča, ali za kaj tretjega. Glavna težava v tem primeru je, da so različni pojmi, vezani na ta različna razumevanja, med seboj različno povezani. Če bi denimo sledili teoriji racionalnega delovanja (Fishbein in Ajzen, 1975), potem vemo,

da vrednote (torej vrsta dispozicij) vplivajo na prepričanja, ta posledično vplivajo na stališča in šele stališča vplivajo na vedenjsko namero, slednja pa na dejansko vedenje. Pomembno je izpostaviti, da so stališča v omenjeni teoriji vedno usmerjena na nek objekt in vključujejo čustveno komponento, nasprotno pa prepričanja predstavljajo kognitivno oceno nekega objekta.

Pri empiričnem raziskovanju SIZ navedena razlikovanja praviloma umanjajo. Tako Smith et al. (2011: 997) pri enačenju percepcije, prepričan in stališč ne vidijo težav, saj pravijo, da se lahko vse to združi pod enoten pojem SIZ. A natančna določitev narave pojma SIZ – in iz tega izhajajoče povezave z drugimi pojmi – je zelo pomembna. Ta vidik sta empirično prikazala Dienlin in Trepte (2015). Najprej sta poustvarila rezultate študij, ki kažejo, da SIZ v kontekstu družbenih omrežji nima neposrednega vpliva na posameznikovo vedenje. Nato pa sta, z natančnim slednjem teoriji racionalnega delovanja, SIZ opredelila kot prepričanja in pokazala, da ima SIZ nezamenarljiv posreden vpliv na vedenjsko namero in vedenje, in sicer prek stališč o informacijski zasebnosti. Menimo, da so netočne in nejasne opredelitve pojma SIZ glavni razlog za številne težave pri raziskovanju informacijske zasebnosti in SIZ v internetnih okoljih.

Usmeritve za snovanje empiričnih študij o SIZ

1001

Upamo, da smo jasno prikazali konceptualno širino pojma (informacijske) zasebnosti in posledično tudi potrebo po natančnih konceptualnih opredelitvah pojma SIZ. Hkrati je izrednega pomena, da se konceptualna opredelitev ujema s kontekstom, znotraj katerega želimo preučevati SIZ, kot tudi z mestom v miselnem procesu posameznikov. Konceptualna natančnost ne bo pripomogla le k bolj veljavnim empiričnim rezultatom študij, temveč bo olajšala tudi primerjave med njimi.

V nadaljevanju predstavimo izvirne usmeritve, ki jih je smiselno upoštevati pri snovanju empiričnih študij na tem področju. Usmeritve strnemo v tri korake: *določitev spletnega konteksta in njegovih značilnosti, določitev opredelitve SIZ in izbor teorije ter izbor merskega instrumenta za merjenje SIZ.*

Določitev spletnega konteksta in njegovih značilnosti je najpomembnejši korak, saj so kontekstualni dejavniki ključni pri razumevanju situacije kot zasebne ali ne. Če se vrnemo k primeru, ki smo ga podali pri razlagi teorije kontekstualne integritete, je jasno, kako močno lahko zbiranje le nekaj dodatnih informacij in vključitev dodatnega prejemnika informacij vpliva na razumevanje situacije kot zasebne. Zaradi tega smo določitev spletnega konteksta postavili na prvo mesto. Tako tudi predlagamo, da se pri snovanju študij o SIZ na internetu spletne kontekste razume kot sociotehnične sisteme oziroma soodvisne funkcionalne enote, kjer se prepletajo tako tehnični kot družbeni vidiki (Baxter in Sommerville, 2011; Petrič in Atanasova,

2013). S tem lahko prepoznamo osrednje tehnične značilnosti posameznega konteksta, osvetlimo način zbiranja in uporabe podatkov, kot tudi družbene značilnosti konteksta, torej ali prihaja do stika med uporabniki (npr. družbena omrežja, spletni forumi) ali pa tega stika ni (npr. spletno nakupovanje). Značilnosti tako tehničnega kot družbenega sistema namreč pomembno vplivajo na zaznave informacijske zasebnosti (Trepte, 2020).

Za oporo pri analizi konteksta tako ponudimo naslednja vprašanja, na katera bi moral raziskovalec odgovoriti, preden se loti opredelitve SIZ in izbora merskega inštrumenta SIZ:

1. Kdo je posameznik, čigar SIZ nas zanima?
2. Katera vrsta podatkov nas zanima?
3. Kdo zbira ali ima dostop do teh podatkov?
4. Na kakšen način se podatki zbirajo?
5. S kakšnim namenom posameznik deli te podatke?
6. Kakšne so norme⁶ pri uporabi ali deljenju teh podatkov?

Ko bomo namreč odgovorili na ta vprašanja, bomo imeli dober pregled nad déležniki, ki sodelujejo pri izmenjavi podatkov, njihovem odnosu in pričakovanji glede ravnanja s podatki. To bo prineslo tudi dobro podlago za naslednji korak, in sicer *določitev opredelitve SIZ in izbor teorije*. Razumeti značilnosti konteksta pred opredelitvijo je pomembno, saj nam lahko šele to pove, kakšna vrsta SIZ nas zanima in kateri vidiki so pomembni. Denimo, če smo ugotovili, da so v kontekst, v katerem preučujemo SIZ, vključeni tako ponudniki storitev kot drugi uporabniki, je smiselno razmišljati o dveh vrstah SIZ, in sicer vertikalnih in horizontalnih.

Ker je konceptualna narava SIZ slabo opredeljena (tj. ni povsem jasno, kako točno razumeti »skrbi«), je smiselno zapisati, na kakšen način razumemo ta pojem (ali gre za prepričanja, občutke, vrednote) in v razmerju do koga ga razumemo. To bo pomagalo pri pojmovni jasnosti, ter hkrati olajšalo umestitev pojma v teoretski model.

Pomembno je razmisлити tudi, ali je v posameznem kontekstu smiselno SIZ razumeti kot večrazsežen pojem. V literaturi se denimo SIZ pojavlja kot pojem, ki lahko vključuje skrb glede zbiranja podatkov, skrb glede nadzora nad zbranimi podatki, skrb glede nedovoljenega dostopa do zbranih podatkov in podobno. Razumeti SIZ na tak način je načeloma zaželeno, saj imajo posamezne razsežnosti v določenih internetnih okoljih večji pomen kot druge (Mwesiumo et al., 2021), hkrati pa različne razsežnosti vodijo do drugačnih čustvenih odzivov in strategij spoprijemanja (Jung in Park, 2018).

Skupaj z opredelitvijo SIZ je smiselno razmišljati tudi o teoriji, ki nam bo najbolj pomagala razumeti in razložiti posameznikove zaznave in vedenje

⁶ Norme razumemo skladno z razumevanjem Nissenbaumove (2010: 137–140), in sicer kot pričakovanja ali predpise o sprejemljivem delovanju v določenem okolju.

v danem okolju. Pri tem lahko ponovno upoštevamo značilnosti preučevanega konteksta. Če nas na primer zanima pripravljenost za posredovanje informacij v okviru spletnega nakupovanja, potem je morda primerna teorija racionalnega delovanja (Fishbein in Ajzen, 1975), v okviru družbenih omrežij pa je morebiti bolj primerna teorija upravljanja komuniciranja zasebnosti (Petronio, 2002), saj nam pojasni, kako posamezniki skupaj posedujejo določene informacije in kako postavljajo pravila, pod katerimi se informacije lahko ali ne sme deliti. Vsekakor se lahko za izhodišče vzame tudi druge teorije, ki so bile uporabljene v empiričnem raziskovanju SIZ na internetu – za pregled glej Li (2012).

Ko smo jasno opredelili kontekst in poiskali ustrezno opredelitev pojma SIZ, se lahko osredotočimo na tretji korak, in sicer *izbor merskega inštrumenta za merjenje SIZ*. Ker se za merjenje SIZ večinoma uporabljajo *anketni merski inštrumenti* (za preglede glej Bartol et al., 2021; Li, 2011; Preibusch, 2013), bomo naša priporočila osredotočili na ta način merjenja. Pri izbiri anketnega inštrumenta moramo upoštevati določeno opredelitev konstrukta SIZ in značilnosti preučevanega konteksta. Na podlagi tega nam bo namreč jasno, katero vrsto SIZ želimo meriti in katere razsežnosti SIZ so pomembne v posameznem spletnem kontekstu. Pomemben vidik je uporaba inštrumentov, ki merijo ali vertikalne ali horizontalne SIZ. Tu vsekakor predlagamo, da raziskovalci uporabijo inštrument, ki je primeren za njihov raziskovalni cilj. Zanimivo je sicer, da validiranih inštrumentov, ki bi merili horizontalne SIZ, praktično ni (Bartol et al., 2021). V nekaj študijah so bili takšni inštrumenti sicer razviti (Krasnova et al., 2009; Lutz in Ranzini, 2017; Masur, 2019), a večinoma za potrebe dotične študije in brez nadaljnjega testiranja. Poleg vrste SIZ je pomembno izbrati tudi inštrument, ki pokriva razsežnosti, pomembne za posamezen spletni kontekst. Hkrati je smiselno SIZ meriti na isti ravni kot druge konstrukte, vključene v študijo. Če nas zanima pripravljenost za posredovanje zdravstvenih informacij zdravnikom prek interneta, potem moramo meriti SIZ v primeru posredovanja zdravstvenih informacij zdravnikom, in ne nekih splošnih SIZ (Li, 2011). Večja specifičnost inštrumentov namreč omogoča bolj natančne napovedi vedenjskih namer v izbranih kontekstih (DeVellis, 1991/2016).

Tako se lahko zgodi, da zaradi velike specifičnosti pojma SIZ, ki ga morebiti želimo v študiji obravnavati, ne bomo našli inštrumenta, ki bi bil razvit posebno za naš namen. V takih primerih lahko sicer spremenimo enega izmed obstoječih inštrumentov, a pri tem velja biti izjemno previden, saj se lahko hitro spremeni pomen merjenega konstrukta in z njim veljavnost merjenja (Preibusch, 2013). Tedaj je vsekakor smiselno upoštevati splošna priporočila za razvoj anketnih merskih inštrumentov (npr. DeVellis, 1991/2016; MacKenzie et al., 2011), pa tudi priporočila, ki jih Bartol et al. (2021) ponudijo konkretno za SIZ. Vsekakor pa pri razvoju novega ali

prilagoditvi obstoječega inštrumenta predlagamo izvedbo kvalitativnih študij. Tako se lahko preveri, kako ciljna skupina razume vprašalnik, od česa je to razumevanje odvisno in kdaj se morda razlikuje od vnaprej predvidenih načinov razumevanja (DeVellis, 1991/2016). Ta vidik posebej poudarjamo, saj je bil pri razvoju anketnih lestvic SIZ v preteklosti pogosto zapostavljen ali celo izpuščen (Bartol et al., 2021).

Sklep

V članku smo očrtali konceptualna izhodišča zasebnosti in njihove posledice za raziskovanje SIZ v internetnih okoljih s socialno-psihološkega vidika. Najprej smo se osredotočili na predstavitev pristopov k opredelitvam zasebnosti in predstavili njeno kontekstualno specifičnost. Nato smo se osredotočili na pojem SIZ. Ta ima osrednjo vlogo pri raziskovanju informacijske zasebnosti med internetnimi uporabniki. Hkrati smo predstavili, kako se konceptualne in kontekstualne težave, prisotne že pri zasebnosti, prenesejo na razumevanje in opredelitve pojma SIZ in njegovo empirično merjenje. Temu je sledil zapis usmeritev, kako raziskovati SIZ na internetu vsem konceptualnim težavam navkljub.

Avtorji upamo, da smo s pričujočim člankom motivirali slovenske (družboslovne) raziskovalce, da vključijo proučevanje SIZ v svoje raziskovalne projekte. Poudariti velja, da je natančnost pri razumevanju pojma SIZ nadvse pomembna tudi za širši poslovni in družbeni kontekst, saj tehnološki razvoj neprenehoma preizprašuje obstoječe družbene norme o informacijski zasebnosti. Posebej pomembno je razumevanje različnih vidikov informacijske zasebnosti v okviru nastajajočih internetnih rab, kot je uporaba aplikacij za sledenje stikov (vključno z aplikacijo covid-19), e-uprava, delo od doma ali uporaba podpornih tehnologij za samostojno življenje doma, pa tudi tehnologij, kot so pametni zvočniki, internet stvari, samovozeči avtomobili in podobno. Ustrezno razumevanje SIZ predstavlja izzive tudi za uveljavljanje Splošne uredbe o varstvu podatkov (GDPR), posebej v pogledu uporabe podatkov družabnih omrežij, rabe piškotkov ter procesiranja anketnih podatkov in masovnih podatkov. Le z natančnim razumevanjem SIZ lahko raziskovalci in tudi odločevalci pridejo do prepričljivih in utemeljenih spoznanj, na podlagi katerih bo mogoče oblikovati kakovostne politike za ohranjanje informacijske zasebnosti posameznikov in demokratičnosti digitalnih družb.

LITERATURA

Allmer, Thomas (2011): A Critical Contribution to Theoretical Foundations of Privacy Studies. *Journal of Information, Communication & Ethics in Society* 9 (2): 83-101.

- Altman, Irwin (1975): *The Environment and Social Behavior: Privacy, Personal Space, Territory, Crowding*. Monterey: Brooks/Cole.
- Anderson, Catherine L. in Ritu Agarwal (2011): *The Digitization of Healthcare: Boundary Risks, Emotion, and Consumer Willingness to Disclose Personal Health Information*. *Information Systems Research* 22 (3): 469–490.
- Arendt, Hannah (1958, 1995): *Vita Activa*. Ljubljana: Krtina.
- Baghai, Katayoun (2012): *Privacy as a Human Right: A Sociological Theory*. *Sociology* 46 (5): 951–965.
- Bartol, Jošt, Vasja Vehovar in Andraž Petrovčič (2021): *Should We Be Concerned about How Information Privacy Concerns Are Measured in Online Contexts? A Systematic Review of Survey Scale Development Studies*. *Informatics* 8 (2): 1–22.
- Baxter, Gordon in Ian Sommerville (2011): *Socio-Technical Systems: From Design Methods to Systems Engineering*. *Interacting with Computers* 23 (1): 4–17.
- Bergman, Manfred M. (1998): *A Theoretical Note on the Differences Between Attitudes, Opinions, and Values*. *Swiss Political Science Review* 4 (2): 81–93.
- Bernal, Paul (2020): *What Do We Know and What Should We Do About Internet Privacy?* Thousand Oaks, CA: SAGE Publications.
- Branch, John in Francesco Rocchi (2015): *Concept Development: A Primer*. *Philosophy of Management* 14 (2): 111–133.
- Campbell, John E. in Matt Carlson (2002): *Panopticon.com: Online Surveillance and the Commodification of Privacy*. *Journal of Broadcasting & Electronic Media* 46 (4): 586–606.
- DeCew, Judith W. (1997): *In Pursuit of Privacy: Law, Ethics, and the Rise of Technology*. Ithaca, NY: Cornell University Press.
- DeVellis, Robert F. (1991, 2016): *Scale Development: Theory and Applications*. Četrta izdaja 2016. Thousand Oaks, CA: SAGE Publications.
- Dienlin, Tobias in Sabine Trepte (2015): *Is the Privacy Paradox a Relic of the Past? An In-Depth Analysis of Privacy Attitudes and Privacy Behaviors*. *European Journal of Social Psychology* 45 (3): 285–297.
- Dinev, Tamara in Paul Hart (2006): *Privacy Concerns and Levels of Information Exchange: An Empirical Investigation of Intended e-Services Use*. *e-Service Journal* 4 (3): 25–60.
- Dwyer, Tim (2020): *Privacy From Your Mobile Devices?* V: Rich Ling (ur.), Leopoldina Fortunati (ur.), Gerard Goggin (ur.), Sun S. Lim (ur.) in Yuling Li (ur.), *The Oxford Handbook of Mobile Communication and Society*, 546–62. New York, NY: Oxford University Press.
- Ellison, Nicole B., Jessica Vitak, Charles Steinfield, Rebecca Gray in Cliff Lampe (2011): *Negotiating Privacy Concerns and Social Capital Needs in a Social Media Environment*. V: Sabine Trepte (ur.) in Leonard Reinecke (ur.), *Privacy Online: Perspectives on Privacy and Self-Disclosure in the Social Web*, 19–32. Berlin, Heidelberg: Springer.
- Ferligoj, Anuška, Karmen Leskovšek in Tina Kogovšek (1995): *Zanesljivost in veljavnost*. *Metodološki zvezki* 11. Ljubljana: FDV.

- Fishbein, Martin in Icek Ajzen (1975): *Belief, Attitude, Intention, and Behavior: An Introduction to Theory and Research*. Reading, MA: Addison-Wesley.
- Gerber, Nina, Paul Gerber in Melanie Volkamer (2018): *Explaining the Privacy Paradox: A Systematic Review of Literature Investigating Privacy Attitude and Behavior*. *Computers & Security* 77: 226–261.
- Goffman, Erving (1959): *The Presentation of Self in Everyday Life*. New York, NJ: Doubleday Anchor Books.
- Holvast, Jan (2007): *History of Privacy*. V: Karl de Leeuw (ur.) in Jan Bergstra (ur.), *The History of Information Security: A Comprehensive Handbook*, 737–769. Elsevier.
- Jung, Yoonhyuk in Jonghwa Park (2018): *An Investigation Of Relationships Among Privacy Concerns, Affective Responses, And Coping Behaviors In Location-Based Services*. *International Journal of Information Management* 43: 15–24.
- Kovačič, Matej (2006): *Nadzor in zasebnost v informacijski družbi*. Ljubljana: FDV.
- Krasnova, Hanna, Oliver Günther, Sarah Spiekermann in Ksenia Koroleva (2009): *Privacy Concerns and Identity in Online Social Networks*. *Identity in the Information Society* 2: 39–63.
- Laufer, Robert S. in Maxine Wolfe (1977): *Privacy as a Concept and a Social Issue: A Multidimensional Developmental Theory*. *Journal of Social Issues* 33 (3): 22–42.
- Li, Yuan (2011): *Empirical Studies on Online Information Privacy Concerns: Literature Review and an Integrative Framework*. *Communications of the Association for Information Systems* 28: 453–96.
- Li, Yuan (2012): *Theories in Online Information Privacy Research: A Critical Review and an Integrated Framework*. *Decision Support Systems* 54: 471–481.
- Lutz, Christoph, in Pepe Strathoff (2014): *Privacy Concerns and Online Behavior Not so Paradoxical after All? Viewing the Privacy Paradox Through Different Theoretical Lenses*. *SSRN Electronic Journal*. Dostopno prek <https://doi.org/10.2139/ssrn.2425132>, 23. 6. 2021.
- Lutz, Christoph, in Giulia Ranzini (2017): *Where Dating Meets Data: Investigating Social and Institutional Privacy Concerns on Tinder*. *Social Media + Society* Januar–Marec: 1–12.
- MacKenzie, Scott B., Phillip M. Podsakoff in Nathan P. Podsakoff (2011): *Construct Measurement and Validation Procedures in MIS and Behavioral Research: Integrating New and Existing Techniques*. *MIS Quarterly* 35 (2): 293–334.
- Margulis, Stephen T. (1977): *Conceptions of Privacy: Current Status and Next Steps*. *Journal of Social Issues* 33 (3): 5–21.
- Masur, Philipp K. (2019): *Situational Privacy and Self-Disclosure: Communication Processes in Online Environments*. Cham, Switzerland: Springer International Publishing.
- Masur, Philipp K., Dmitry Epstein, Kelly Quinn, Carsten Wilhelm, Lemi Baruh in Christoph Lutz (2021): *Comparative Privacy Research Framework*. Predstavljeno na 71st Annual ICA Conference »Engaging the essential work of care: communication, connectedness, and social justice« (virtualna konferenca), 27.–31. maj 2021.
- Minkkinen, Matti (2015): *Futures of Privacy Protection: A Framework for Creating Scenarios of Institutional Change*. *Futures* 73: 48–60.

- Mwesiumo, Deodat, Nigel Halpern, Thomas Budd, Pere Suau-Sanchez in Svein Bråthen (2021): An Exploratory And Confirmatory Composite Analysis Of A Scale For Measuring Privacy Concerns. *Journal of Business Research* 136: 63–75.
- Nissenbaum, Helen (2010): *Privacy in Context: Technology, Policy, and the Integrity of Social Life*. Stanford, CA: Stanford University Press.
- Norberg, Patricia A., Daniel R. Horne in David A. Horne (2007): The Privacy Paradox: Personal Information Disclosure Intentions versus Behaviors. *Journal of Consumer Affairs* 41 (1): 100–26.
- Page, Xinru, Pamela Wisniewski, Bart P. Knijnenburg in Moses Namara (2018): Social Media's Have-Nots: An Era of Social Disenfranchisement. *Internet Research* 28 (5): 1253–74.
- Petrič, Gregor in Sara Atanasova (2013): Social Informatics: Developmental Convergences and Research Achievements [Družboslovna informatika: Razvojne konvergence in raziskovalni dosežki]. *Teorija in praksa* 50 (2): 347–75.
- Petronio, Sandra (2002): *Boundaries of Privacy: Dialectics of Disclosure*. Albany, NY: State University of New York Press.
- Podsakoff, Philip M., Scott B. MacKenzie in Nathan P. Podsakoff (2016): Recommendations for Creating Better Concept Definitions in the Organizational, Behavioral, and Social Sciences. *Organizational Research Methods* 19 (2): 159–203.
- Preibusch, Sören (2013): Guide to Measuring Privacy Concern: Review of Survey and Observational Instruments. *International Journal of Human-Computer Studies* 71 (12): 1133–1143.
- Rohunen, Anna (2019): *Advancing Information Privacy Concerns Evaluation in Personal Data Intensive Services (doktorska disertacija)*. University of Oulu, Oulu, Finska, 14. december 2019.
- Rohunen, Anna, Jouni Markkula, Marikka Heikkilä in Markku Oivo (2020): Explaining Diversity and Conflicts in Privacy Behavior Models. *Journal of Computer Information Systems* 60 (4): 378–393.
- Sevignani, Sebastian (2013): The Commodification Of Privacy On The Internet. *Science and Public Policy* 40: 733–739.
- Shank, Russell (1986): *Privacy: History, Legal, Social, and Ethical Aspects*. *Library Trends* 35 (1): 7–18.
- Smith, Jeff H., Tamara Dinev in Heng Xu (2011): Information Privacy Research: An Interdisciplinary Review. *MIS Quarterly* 35 (4): 989–1015.
- Stewart, Kathy A. in Albert H. Segars (2002): An Empirical Examination of the Concern for Information Privacy Instrument. *Information Systems Research* 13 (1): 36–49.
- Tavani, Herman T. (2007): Philosophical Theories Of Privacy: Implications For an Adequate Online Privacy Policy. *Metaphilosophy* 38 (1): 1–22.
- Trepte, Sabine (2020): *The Social Media Privacy Model: Privacy and Communication in the Light of Social Media Affordances*. *Communication Theory*. Predobjava na spletu 7. maj 2020.
- Warren, Samuel D. in Louis D. Brandeis (1890): The Right to Privacy. *Harvard Law Review* 4 (5): 193–220.

Weintraub, Jeff (1997): *The Theory and Politics of the Public/Private Distinction*. V: Jeff Weintraub (ur.) in Krishan Kumar (ur.), *Public and Private in Thought and Practice: Perspectives on a Grand Dichotomy*, 1–42. Chicago in London: The University of Chicago Press.

Westin, Alan F. (1967): *Privacy and Freedom*. New York, NY: Atheneum.

Westin, Alan F. (2003): *Social and Political Dimensions of Privacy*. *Journal of Social Issues* 59 (2): 431–453.

VIRI

Snoj, Marko (2021): *Fran/Etimološki slovar*. Dostopno prek <https://fran.si/193/marko-snoj-slovenski-etimoloski-slovar>, 23. 9. 2021.

RADIKALIZEM KOT VIR DRUŽBENIH SPREMENB IN GROŽNJA NACIONALNI VARNOSTI**1

Povzetek. Radikalizem in radikalna politična gibanja so logični in hkrati problematični odziv na družbene spremembe in probleme. Namen članka je prikazati težavno umeščenost radikalizma med posem legitimne oblike reagiranja na družbeno stvarnost in potencialno ali celo dejansko grožnjo nacionalni varnosti v primeru nasilnega ekstremizma. Avtor preverja in potrjuje tezo, da je politični radikalizem oblika odzivanja na družbene probleme, ki v primeru uresničitve z največjo verjetnostjo pripelje do velikih družbenopolitičnih sprememb, vendar pa se sooča s tveganjem, da postane grožnja nacionalni varnosti v primeru izvajanja ekstremističnih nasilnih dejanj. Avtor ugotavlja, da je radikalizem rezultat kontinuuma med naraščajočo radikalnostjo ciljev in naraščajočo radikalnostjo implementacije ciljev.

Ključni pojmi: radikalizem, radikalna politika, nasilni ekstremizem, terorizem, grožnja nacionalni varnosti

Uvod

Beseda radikalno izhaja iz latinske besede »radix«, ki pomeni korenine. Radikalen pristop pomeni zagovarjanje daljnosežnih in globokih sprememb v političnem sistemu (Robertson, 1993: 405). Beseda se pogosto uporablja v povezavi z razsvetljenstvom in francosko ter ameriško revolucijo. Tudi drugi slovarji opredeljujejo radikalnost kot nekaj, kar izhaja iz korenin, nekaj fundamentalnega in drastičnega. V vsebinskem smislu gre za podpiranje globokih političnih ali socialnih reform (Oxford Advanced Learner's Dictionary, 1992: 1032) ali (ekstremnega krila) določene politične stranke, ki se zavzema za omenjene reforme.

Večina družbenopolitičnih sprememb se dogaja na relativno počasen in postopen način. Lahko pa se dogajajo na hiter ali celo prelomen način.

* Dr. Iztok Prezelj, redni profesor, Fakulteta za družbene vede, Univerza v Ljubljani, Slovenija.

** Izvirni znanstveni članek.

DOI: 10.51936/tip.58.3.1009-1029

¹ Članek je nastal na osnovi projekta Radikalizacija in celoviti protitukrepi v Republiki Sloveniji – RadCePro (CRP V5-1735), ki ga je financirala Javna agencija za raziskovalno dejavnost RS iz državnega proračuna.

Radikalizem ima naravno željo po izvedbi globokih in hitrih reform, ki jih drugače imenujemo tudi transformacija (družbe, resorja, politike, področja ipd.). Tako radikalizem s svojimi idejami diskontinuitete vedno požanje veliko pozornost javnosti, hkrati pa si lahko nakoplje različne izvedbene probleme, med katerimi bi lahko skozi prizmo današnjega časa izpostavili možno kršenje človekovih pravic, ogrožanje drugače mislečih interesnih skupin, ogrožanje obstoječe politike, družbenopolitične ureditve in celo ogrožanje nacionalne varnosti. Ravno pri nacionalni varnosti je treba izpostaviti, da gre v osnovi za bolj »konservativen« koncept, ki si prizadeva za ohranjanje družbene stabilnosti in se prilagaja na dva temeljna načina: prek demokratičnega in legalističnega postopka sprejemanja zakonodaje in strateških usmeritev ter na osnovi sprememb v varnostnem okolju.² Te spremembe so večinoma postopne in linearne (beri predvidljive), se pa v zadnjih 20 letih pojavlja vedno več nepredvidljivih in nelinearnih sprememb (Prezelj, 2005), pri čemer radikalizacija ni nobena izjema. Trk revolucionarnih ali transformacijskih idej, ki jih poraja radikalizacija, in razmeroma konservativnega koncepta nacionalne varnosti lahko pripelje do raznolikih problemov, ki se lahko razrešujejo na različne načine.

Radikalizmom je v zgodovini uspelo le občasno doseči revolucionarne spremembe. Če revolucijo v družbenih zadevah razumemo kot zelo redko, celovito, drastično in nenadno spremembo (Abercombie et al., 1994: 358; Oxford Advanced learner's Dictionary, 1992: 1085; Robertson, 1993: 419), potem je jasno, da večina radikalnih političnih prizadevanj pravzaprav ne privede do revolucije. Še posebej poučni so dokazi s področja t. i. revolucije v vojaških zadevah (RMA). Na vojaškem področju se je v devetdesetih letih pojavil koncept RMA, ki naj bi predstavljal revolucionarni način odzivanja oboroženih sil na spreminjajoče se varnostno okolje v vedno bolj tehnološki družbi. RMA kot ekstremni vidik vojaške transformacije je odprl dilemo, koliko sprememb v vojaških zadevah je dejansko revolucionarnih in koliko običajnih oziroma postopnih. Številne študije so pokazale, da so se sodobne oborožene sile po koncu hladne vojne predvsem postopno spreminjale, večje revolucionarne spremembe pa so se pojavile le občasno ali pa jih je mogoče opaziti zgolj skozi prizmo številnih kumulativnih manjših sprememb (Scott, 2009: 215; Moran, 2009: 29; Prezelj et al., 2016). Kugler (2006: 296) je še poudaril, da mora vsaka transformacija obsegati smiselno razmerje med kontinuiteto in diskontinuiteto sprememb.

Politični radikalizem je v tem smislu razpet med lastni potencial velikih

² Varnost lahko namreč opredelimo kot »stanje, v katerem je zagotovljen uravnotežen fizični, duhovni in duševni ter gmotni obstoj posameznika in družbene skupnosti v razmerju do drugih posameznikov, družbenih skupnosti in narave« (Grizold, 1999: 23). Zaradi tega lahko trdimo, da je nacionalna varnost (in v tem smislu tudi mednarodna varnost) bolj konservativni kot transformacijski ali revolucionarni koncept.

sprememb in veliko škodo, ki jo lahko sočasno povzroči. Prav tako je razpet med lastno pomembno radikalno idejo in bistveno bolj omejene možnosti njene implementacije. V tem članku postavljamo in preverjamo tezo, da je politični radikalizem oblika odzivanja na družbeno stvarnost in probleme, ki v primeru uresničitve z največjo verjetnostjo pripelje do velikih družbenopolitičnih sprememb, vendar pa se sooča s tveganjem, da postane grožnja nacionalni varnosti v primeru izvajanja ekstremističnih nasilnih dejanj. Verjetnost, da radikalni politični ideji uspe, je majhna in večini radikalnih idej ne uspe. V primeru uspeha pa radikalizem postane najpomembnejša pozitivna gonilna sila družbenega razvoja. Tveganja neuresničitve so velika, med njimi tudi ta, da radikalno gibanje postane prvovrstna grožnja nacionalni varnosti glede na prevladujoče družbenopolitične interpretacije.

Članek se najprej osredotoča na pojasnitev radikalizma in radikalne politike skozi prizmo pozitivnega družbenega doprinosa. V drugem delu avtor izpostavi radikalizacijo in nasilni ekstremizem kot grožnji nacionalni varnosti in obstoječi demokratični ureditvi. Posebna pozornost je namenjena tudi vzrokom za radikalizacijo, saj pripomorejo pri razumevanju razpetosti radikalizacije med pozitivni družbeni doprinosi in grožnjo nacionalni varnosti. V sklepnem delu sledi verifikacija zgoraj postavljene teze. Članek je zasnovan na uporabi klasične literature o radikalizaciji (npr. Moghaddam, 2009; Ranstorp, 2010; Schmidt, 2013), politološke literature o radikalni politiki (Pughov zbornik iz leta 2009 in pripadajoče uporabljene članke), literature o terorizmu in ekstremizmu (npr. Combs, 1997; Laquer, 2004; Whittaker, 2004, in Crenshaw, 2014) ter politološke literature o liberalizmu (Gamble, 2001; Bell, 2014; Scott, 2012, in Gane, 2015).

Radikalizem in radikalna politika kot pozitivni družbeni sili v smeri sprememb

Gradnja kitajskega zidu je bila radikalna ideja, ki se je porodila v 7. stoletju pred našim štetjem, zid se je gradil na območjih po etapah in gradnja je trajala več kot dva tisoč let. Kitajske si v času Marca Pola ni bilo mogoče več predstavljati brez tega megalomanskega zidu, katerega obstoj je bil v glavah celotne kitajske družbe nekako normaliziran. Ta primer kaže, da se radikalna politična ideja lahko normalizira pod določenimi pogoji. Podobno se je zgodilo z vsemi političnimi revolucijami (npr. francosko revolucijo, ameriško osamosvojitveno revolucijo, komunistično revolucijo v Rusiji ipd.), pri katerih je izhodiščna povsem radikalna ideja po uspešni implementaciji privedla do njene popolne normalizacije.

Schmidt (2013: 7) v tem smislu opozarja, da je radikalizem v bistvu relativen koncept, ki je odvisen od opazovalca. Vsi ljudje niso locirani v območje normalnega, tradicionalnega in tako nimajo iste referenčne točke za

razlikovanje med sprejemljivimi in nesprejemljivimi radikalnimi pozicijami. Še več, zgodovina radikalnosti je pokazala, da se je koncept skozi čas radikalno spremenil. Določene politične stranke, ki so se označevale za radikalne v 19. stoletju, in njihove radikalne politične ideje (npr. volilna pravica za vse, neodvisno od spola ali bogastva) so se spremenile v politični »mainstream« že v 19. stoletju. V tem smislu je treba poudariti, da so bile liberalnost, antiklerikalnost, prodemokratičnost in druge napredne politične pozicije v 19. stoletju razumljene kot radikalne politične ideje. Na primer, liberalizem se je pojavil kot ideologija in gibanje srednjega razreda ter buržoazije, utemeljen pa je bil na ideji osvoboditve od preostankov fevdalnega in monarhičnega nadzora. Ključni pojmi, kot so *laissez faire*, temeljne človekove pravice in posameznik (Robertson, 1993: 284), so bili sprva dojeti kot ogrožanje obstoječe ureditve. Na tej osnovi je nastala sodobna kapitalistična ureditev, ki temelji na vzpostavitvi ekonomskega sistema, temelječega na zasebni lastnini, in relativno svobodnem trgu brez večjih intervencij države oziroma le z delnim nadzorom države.³ Takšni koncepti so bili absolutno radikalni, kasneje pa so s prihodom liberalnih političnih strank na oblast postali sestavni del družbene realnosti in v tem smislu normalni. Bell (2014: 689) dodatno ugotavlja, da je sodobni liberalizem uspel vključiti tudi veliko tistih, ki se razglašajo za socialiste, konzervativce, socialne demokrate, republikance, zelene, feministe ipd. Poleg tega pa nekateri neoliberalni avtorji ugotavljajo, da je večina neoliberalnih režimov razočarala svoje podpornike, saj jim ni uspelo uresničiti dramatičnih ciljev zmanjšanja vloge sodobne države (Gamble, 2001: 132). Še bolj nazorna je zgodba komunizma, ki se je začel kot radikalna ideologija, temelječa na ukinitvi zasebne lastnine, enakosti med družbenimi razredi in obstoju zgolj ene politične stranke, ki v imenu inteligence predstavlja in vodi delavski razred. Ideologija komunizma se je uresničila ponekod v obliki socialističnih držav, ki so s svojim obstojem normalizirale komunistično ideologijo in po drugi strani ustvarile percepcijo o obstoju radikalne liberalistične in kapitalistične ideologije. Zanimivo je to, da je po propadu socialističnih režimov v teh državah zopet prevladal liberalistično-kapitalistični pristop, ki je ustvaril percepcijo o radikalnem komunizmu in socializmu.

³ Liberalizem je posledica industrijske, ameriške in francoske revolucije, zato ima svojo ekonomsko (svobodni trg) in politično plat (politične svoboščine). V teoriji liberalizma obstajajo različni radikalni pogledi na vlogo države pri ustvarjanju in delovanju trga: od klasičnih liberalnih pogledov (Locke, Smith, de Tockueville in Hayek), ki so vendarle predvidevali določeno omejeno vlogo države, do modernih pogledov (Mill in Hobhouse), ki so zagovarjali bolj radikalni pogled neomejenega in globalnega liberalizma s še manjšo vlogo države, in do libertarnega pogleda, ki razume državo kot nepotrebno zlo. Razvoj liberalizma je v vsakem primeru omejil vlogo oziroma moč države na trgu, vendar pa ji je tudi omogočil pomembno vlogo pri razvoju samega kapitalizma. Rezultat sprege med liberalizmom, kapitalizmom in klasično državo je država blaginje, v kateri so posameznikom omogočene politične in ekonomske pravice, države pa skrbijo za širše sistemske okvire prostora, kjer se te pravice uresničujejo (Bell, 2014; Gane, 2015; Scott, 2012).

Radikalna politika je torej politika, ki se loteva problema korenito: poskuša ga izkoreniniti oziroma redefinirati način delovanja družbe. To večinoma ne vključuje revolucije, lahko pa seveda jo. Radikalna politika v tem smislu zagotavlja alternativni pogled na svet (Pugh, 2009: 1). Pri radikalni politiki ne gre samo za radikalne cilje, ampak tudi za radikalnost zavzemanja za te cilje (angl. *radical commitments*). Pogosto zavzemanje ni dovolj močno in se razvode. Po drugi strani pa razkritje zavzemanja pomembno odraža željo po doseganju ciljev (Martin, 2009). Gilbert in Litter (2009: 127) npr. radikalnost leve politike razumeta kot zavzemanje za zgodovinske cilje leve (eliminacija neravnotežij v moči med različnimi skupnostmi, razredi in posamezniki) in voljo po njihovem doseganju izza omejitev aktualne konvencionalne politične in kulturne prakse. Tako se radikalizem navezuje tudi na fundamentalnost pri doseganju ciljev in v tem smislu avtorja razpravljata o razliki med reformističnimi in revolucionarnimi pristopi. Po njihovi definiciji imamo v zgodovini številne primere radikalnih politik in gibanj, kot so feminizem, modernizem, islamizem, neokonzervativizem, fevdalizem, levo in desno usmerjeni radikalizem, neoliberalizem, socializem, antiglobalizem, antikapitalizem, anarhizem, okoljevarstvo in različna zelena gibanja, mirovna oziroma protivojna gibanja, celo določene oblike multikulturalizma itd. Neoliberalizem oziroma neoliberalistični kapitalizem je kakih petdeset let nazaj veljal za radikalni način reševanja problemov, v vmesnem času je porazil socializem in postal splošno sprejeti način reševanja problemov (Pugh, 2009: 2). Prav tako se je zgodilo z zeleno politiko, ki dandanes ni več radikalna, ampak jo je umiril kapitalizem, ki jo je absorbiral in iz nje ustvaril nove možnosti prodaje (npr. hibridna vozila) (Kingsnorth, 2009). Številne obstoječe nevladne organizacije ne zmorejo dovolj radikalnih perspektiv in politik, ker so večinoma odvisne od vladnega financiranja in ne zmorejo mobilizirati dovolj radikalne energije za spremembe (Short, 2009). Zelo pomembno je, da radikalna politika sloni na neki prepričljivi široki zgodbi in teoriji, ki v svoji osnovi seveda temelji na določenih ciljih, zamehah in skorajda utopičnem verjetju v boljšo prihodnost (Hutton, 2009: 213).

Temeljna problema številnih sodobnih radikalnih gibanj in politik sta njihova fragmentiranost in nezmožnost stopiti pod en krovni koncept. Posledično nobena od radikalnih politik ni sposobna zagotoviti velike alternative obstoječemu in prevladujočemu neoliberalizmu, saj se vse fokusirajo le na določene posamične probleme (*grand visions of change versus particularistic visions of change*). Številna gibanja se niti ne trudijo ustvariti vseobsegajoče naracije glede primernega življenja v prihodnosti, ampak zavestno ponujajo le partikularne rešitve partikularnih problemov. Niti ni veliko poskusov, da bi jih povezali med seboj, tudi protesti so mnogokrat zelo individualizirani. Tipični primer je nedavna globalna gospodarska kriza, ki je bila v bistvu rezultat neoliberalističnega koncepta finančnih

tveganj. Nobena radikalna alternativa ni bila zmožna prevladati v tej krizi nad neoliberalizmom v smislu vzpostavitve novega sistema družbene organizacije, čeprav je vredno omeniti vzpostavitev globalnega gibanja Occupy, ki je s protesti v več sto mestih po svetu uspelo mobilizirati veliko število ljudi. Gibanje je na osnovi gesla »Mi smo 99%« protestiralo proti nepravilni razdelitvi bogastva v družbi in nesankcioniranju odgovornosti za globalno gospodarsko krizo. Kljub izraženi podpori in simpatiji nekaterih aktualnih in nekdanjih vodij držav ter politikov gibanju vendarle ni uspelo vzpostaviti zadostne osnove v smeri dejanske vzpostavitve alternativnega družbenega sistema, ki ne bi temeljil na neoliberalizmu. To pomeni, da ta kriza ni bila izkoriščena za univerzalno transformacijo družbe (Pugh, 2009: 5, 8). Tako niti ni presenetljivo, da se čez čas številni nosilci radikalnih idej umaknejo, ker ne dosežejo svojih ciljev.

Literatura izpostavlja radikalnost nekaterih danes že uveljavljenih konceptov, kot je celo multikulturalizem. Po Cohenu (v Pugh, 2009: 9) so postmoderni multikulturalisti privedli liberalno idejo tolerance do ekstrema oziroma ekstremnega relativizma, v katerem je »narobe, če liberalni politiki napadajo/kritizirajo predhodno nepriviligirane skupine (*the other*), četudi te skupine hkrati zagovarjajo antiliberalne ideje«, kot so seksizem, homofobija in fašizem (seveda z vidika drugih kultur). V tem primeru lahko vidimo, kako je lahko prevladujoča ideja liberalizma v primeru doslednega uresničevanja v bistvu grožnja sami sebi in svojemu obstoju.

Tudi Crenshawova (2014) opozarja, da je težko definirati radikalno, saj je percepcija radikalnosti odvisna od posameznika in okolja, torej od okoliščin. Vedenje, ki je v nekem okolju normalno, je v drugem lahko razumljeno kot radikalno. Med drugim tudi zaradi tega številni avtorji ugotavljajo, da je radikalizacija koncept, ki je slabo definiran, kompleksen in celo kontroverzen. V literaturi je izpostavljeno tudi dejstvo, da je radikalizem pogosto povezan z nostalgijo oziroma da ga družba potrebuje, ker gre v bistvu za odzivanje na izgubo. Nostalgija pomaga pri zbiranju energije za vnovično doseganje ciljev (Bonnett, 2009: 179–180).

Iz povedanega bi lahko izpeljali, da je eno pomembnejših vprašanj pri radikalni politiki *stopnja* radikalnosti. Manj radikalna politika se bo borila proti obstoječi razporeditvi moči v okviru obstoječih institucij, medtem ko se bo bolj radikalna borila tudi proti tem institucijam. V tem smislu McCauley in Moskalkenko (2010, citirano v Schmidt, 2013: 7) razlikujeta med aktivizmom in radikalizmom na osnovi *legalnosti* aktivnosti: aktivizem je pripravljenost na legalno in nenasilno politično akcijo, medtem ko se radikalizem nanaša na pripravljenost na nelegalno in nasilno politično aktivnost (legalni aktivizem versus nelegalni radikalizem). Vendar Schmidt ugotavlja, da se v praksi radikalci niso nujno posluževali nasilnih metod, ter glede na metode radikalizma razlikuje med nasilnim in nedemokracijskim radikalizmom (ki

uporablja prisilo in cilja na revolucijo) ter nenasilnim in demokratičnim radikalizmom (ki uporablja prepričevanje in cilja na reformo). Schmidt (2013: 14) nadalje v modelu radikalizacije politike dobro opredeli spekter politične aktivnosti od nenasilnih do nasilnih za nedržavne ter tudi državne akterje. Državni akterji lahko zagovarjajo vladavino prava, temelječo na kompromisu, lahko začnejo izvajati zatiralsko politiko pritiska, ki temelji na družbenemu nadzoru, diskriminaciji, nadlegovanju in zlorabi kriznih pogo-
blastil, v končni fazi pa lahko začnejo z izvajanjem različnih oblik nasilja, aretacij, umorov, državnega terorizma ipd. Nedržavna politična gibanja pa tudi podobno lahko najprej igrajo vlogo demokratične opozicije, kar lahko z radikalizacijo preraste v nenasilne zunajparlamentarne aktivnosti, kot so protesti, demonstracije, bojkoti, stavke, državljanska nepokorščina, v končni fazi pa lahko pride do uporabe fizičnega nasilja za zoperstavljanje državni moči, kot so na primer uničevanje premoženja, umori, sabotaže, terorizem, oboroženo upornišvo ipd.

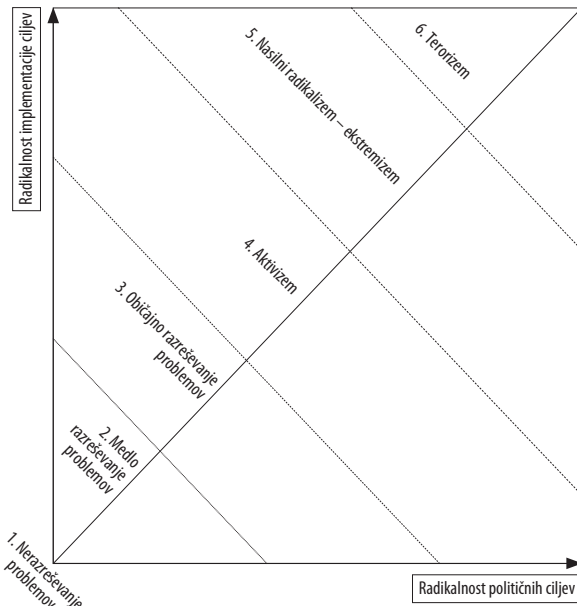
Radikalizacija in nasilni ekstremizem kot grožnji nacionalni varnosti v demokratični državi

Z vidika zagotavljanja družbene stabilnosti in varnosti lahko radikalizem zelo hitro postane ključni vir ogrožanja družbe in države. V tem poglavju želimo pojasniti, kdaj in kako lahko radikalni pristop postane grožnja nacionalni varnosti. Problematična je torej predvsem tranzicija od aktivizma k izvajanju nasilja, kar ponazarjamo na naslednjem grafu in v nadaljevanju besedila.

Kontinuiteta radikalizma je na spodnjem grafu prikazana na relaciji naraščajoče radikalnosti političnih ciljev (abscisa) in radikalnosti implementacije teh ciljev (ordinata). Slika pokaže možno pot političnega gibanja, skupine ali celo posameznika od družbene apatičnosti, pri čemer ni zastavljenih ciljev glede reševanja družbenega problema (točka 1), do največjega radikalizma v obliki terorizma (točka 6). Akter lahko zastavi medle politične cilje in uporabi tudi dokaj medlo implementacijo, kar ga vodi v medlo reševanje tega problema (točka 2). Če akter postavi »realne« politične cilje in realne ali normalne metode za njihovo uresničitev, se pomakne na točko 3, kjer lahko govorimo o običajnem ali normalnem reševanju družbenih problemov. Ker niso vsi akterji zadovoljni s takšnim pristopom, se nekateri pomaknejo na točko 4 in postanejo aktivistični, kar temelji na radikalnejših političnih ciljih in tudi radikalnejših metodah za njihovo uresničevanje. Na tej točki se nekateri aktivisti zadržijo (in ostanejo znotraj spektra zakonitih aktivnosti), drugi pa zaradi povečanja radikalnosti ciljev ali/in metod prestopijo mejo zakonitosti delovanja in postanejo nasilni radikalci ali ekstremisti (točka 5). Obstajajo različne vrste in stopnje nasilja, kar pomeni, da nekateri

ekstremisti lahko hitro postanejo teroristi v primeru izvajanja ekstremnega nasilja za doseganje ekstremnih političnih ciljev (točka 6).

Graf 1: KONTINUUM RADIKALIZMA GLEDE NA RADIKALNOST POLITIČNIH CILJEV IN NJIHOVE IMPLEMENTACIJE

Vir: lastni prikaz.

McCauley in Moskalenko (2008, citirano v Young, Zwenk in Rooze, 2013: 10) razumeta politično radikalizacijo kot povečano pripravo na medskupinski konflikt. V tem smislu radikalizacija pomeni spremembo v prepričanjih, občutkih in vedenju (*change in beliefs, feelings and behaviours*) v smeri opravičevanja medskupinskega nasilja in zahtev po žrtvovanju pri branjenju svoje skupine. Della Porta in LaFree (2012: 4) sta ugotovljala, da veliko raziskovalcev opredeljuje radikalizacijo kot proces, za katerega je značilna naraščajoča privrženost k uporabi nasilnih sredstev in strategij v političnih konfliktih. Radikalizacija v tem smislu predstavlja spremembo percepcij proti polarizirajočim in absolutnim definicijam določenih situacij in artikulaciji vedno bolj radikalnih ciljev. V funkcionalnem smislu je politična radikalizacija priprava na medskupinsko nasilje, v deskriptivnem smislu pa radikalizacija pomeni spremembo v prepričanjih, občutkih in vedenju v smeri, ki opravičuje medskupinsko nasilje ter zahteva žrtvovanje za obrambo skupine.

Schmidt (2013: 18) si pri opredeljevanju radikalizacije pomaga s terminom politične polarizacije in že omenjenega ekstremizma. V tem smislu radikalizacijo opredeli kot individualni ali kolektivni proces, v katerem se – v situaciji politične polarizacije na eni ali obeh straneh – opustijo običajne prakse dialoga, kompromisa in tolerance med političnimi akterji. Namesto tega se začne uporabljati konfrontacijske taktike, kar vključuje najprej nenasilne pritiske in prisilo, nato pa že različne oblike političnega nasilja (ne še terorizma), aktivnosti nasilnega ekstremizma v obliki terorizma in vojnih zločinov. Ta proces poteka običajno skozi ideološko socializacijo proti radikalnejšim ali bolj ekstremističnim prepričanjem, ki temeljijo na dihoto-mičnem pogledu na svet. Ta opredelitev poudarja dejstvo, da radikalizacija lahko poteka na obeh straneh polariziranega političnega konflikta.

Zgoraj omenjeni logiki je sledila tudi Evropska komisija, ki je leta 2005 radikalizacijo opredelila kot fenomen, v katerem ljudje privzemajo mnenja, poglede in ideje, ki lahko vodijo v terorizem (Communication from the Commission, the European Parliament and the Council ..., 2005). Ekspertna skupina Evropske komisije za nasilno radikalizacijo je leta 2008 uporabljala delovno definicijo radikalizacije kot socializacije k ekstremizmu, ki se manifestira kot terorizem (Schmidt, 2013: 5). Evropska komisija je radikalizacijo tako vedno obravnavala v okviru celovitega pristopa v boju zoper terorizem, in s tem vzpostavila povezavo med pojmom radikalizacija in terorizem.

Navedene opredelitve radikalizacije kažejo, da nekateri ekstremizem razumejo kot končno postajo procesa radikalizacije. Radikalizem se pogosto enači z ekstremizmom, vendar po Schmidtu (2013) takšno enačenje ni upravičeno. Oba pojma se lahko opišeta kot idealna tipa distance od zmernih, *mainstreamovskih* in *status quo* pogledov, vendar pa je za ekstremiste značilno politično delovanje, ki ne upošteva vladavine prava. Ekstremisti namreč želijo ustvariti homogeno družbo, ki temelji na togi dogmatski ideologiji in zatiranju opozicije ter manjšin. Ekstremistične skupine in stranke imajo torej programe z naslednjimi elementi: protiustavnost, protidemokratskost, avtoritarnost, antipluralnost, fanatičnost, netoleranca, zavračanje vladavine prava, uporaba predvsem nasilja in ne toliko prepričevanja, uniformnost in ne diverzifikacija, kolektivni cilji prevladujejo nad individualno svobodo itd. Ekstremistični programi tudi intenzivno uporabljajo ideologijo. Radikalci so torej lahko nasilni ali ne, lahko so demokrati ali ne, medtem ko ekstremisti zagotovo niso demokrati. Za ekstremiste je značilna nefleksibilna rigidnost, ki temelji na poenostavljenih enoznačnih interpretacijah sveta, ki opazovalcu dovoljuje le, da je proti ali pa za (Schmidt, 2013: 9–10). V tem smislu avtor razlikuje med radikalci, ki so odprtega duha (angl. *open-minded radicals*), in tistimi, ki to niso (angl. *closed-mind extremists*). Je pa v literaturi zaslediti tudi opredelitve, ki razlikujejo med nasilnimi in nenasilnimi ekstremisti. Slednje Schmidt (2013) označuje kot kontradiktornost – nenasilni ekstremizem je po

njegovem mnenju oksimoron. Fizično nasilje je v naši družbi seveda prepovedano, razen v samoobrambi. Prav tako ima edinole država monopol nad legitimno uporabo fizičnega nasilja v družbi, ki se mora pri tem držati določb zakonov. Kljub temu se soočamo z nasilnim kriminalom in terorizmom. Zelo povedno je dejstvo, ki ga navaja Moghaddam (2009: 278), da na desetine milijonov muslimanov v zahodnih in nezahodnih družbah trdi, da je nasilje za obrambo islama včasih upravičeno.⁴ Potencial nasilnega ekstremizma v muslimanskih skupnostih torej obstaja.

Intenzivnost ekstremizma je odvisna od stopnje uporabljenega nasilja in pomembnosti cilja (ali je tarča državna infrastruktura, vojska, civilno prebivalstvo, posameznik, otrok). Coleman in Bartoli ekstremiste razdelita v dve skupini – podrejene, marginalizirane skupine in dominantne skupine (politiki, policisti, pomembne javne osebnosti). Pomembno je poudariti, da ekstremizem ni nujno povezan z uporabo nasilja v fizični obliki, saj lahko ostane na verbalni ravni. Sicer pa ekstremistične marginalizirane skupine ponavadi uporabljajo neposredno nasilje v več stopnjah (na primer bombni samomorilci), dominantne ekstremistične skupine pa večstruktarno, tudi institucionalizirano nasilje (na primer prikrito mučenje in neformalno, brutalno kaznovanje) (Coleman in Bartoli, 2009).

Ekstremni radikalizem se lahko torej v končni fazi sprevrže v terorizem. V tem primeru subjekti svoje radikalne cilje uresničujejo z nasiljem. Za nasilni ekstremizem pa je značilno tudi pozivanje k nasilju ali njegovo spodbujanje (ne da bi nasilje izvajali tudi pozivajoči akterji sami). V tem primeru ekstremistična organizacija še ne postane teroristična ali pa je na meji, da to postane. Southers (2013: 4–6) ugotavlja, da je ima tovrstni ekstremizem šest značilnosti. Prva je nestrpnost in premoč, kar se odraža v netolerantnosti in občutku večvrednosti. Ekstremisti predpostavljajo predvsem moralno večvrednost svoje ideologije, rase, vere in etnične pripadnosti, kar naj bi jim zagotovilo poseben družbeni položaj. Njihovo prevladujoče prepričanje je, da je »svet njihov«, ostali ljudje so lahko hvaležni, da jim je dovoljeno živeti – toda zgolj dotlej, dokler bodo razumeli svoje mesto v družbi. Druga značilnost ekstremizma je stigmatiziranje drugih oziroma drugačnih (t. i. *otherism*). Predvideva se, da v vsaki družbi obstaja skupina, ki ne razmišlja v okvirih prevladujočega diskurza. Slednje se manifestira v osebnih napadih, ki problematizirajo posameznikove motive, usposobljenost, izkušnje ali znanja. Sociologi ta pojav imenujejo mikroagresija. Zaničevalne etikete za ljudi judovskega, vzhodnjaškega ali neevropskega porekla so običajno uporabljane za preusmerjanje pozornosti od mnenj,

⁴ Tako pravi 15 % britanskih muslimanov, 16 % francoskih muslimanov, 7 % nemških muslimanov, 10 % indonezijskih muslimanov, 28 % egipčanskih muslimanov, 17 % turških muslimanov in 29 % jordanskih muslimanov (Moghaddam, 2009: 278).

ki nasprotujejo ekstremistični ideologiji. Tretja značilnost ekstremizma je absolutizem. Ekstremisti namreč verjamejo v manihejski svetovni nazor oziroma v moralni, verski ali filozofski dualizem. Verjamejo v absolutno moralno neoporečnost, pri čemer v vztrajnim ponavljanjem ustvarjajo prepričanje, da so vsi drugače misleči »slabi«. Tovrstno razmišljanje ne dopušča niti prostora niti potrebe po ideološki razpravi (kot tipični primer lahko navedemo Hitlerjev odnos do drugih ideologij). Posledično ekstremisti verjamejo, da so njihova prizadevanja vedno plemenita, medtem ko so drugače misleči vedno nasprotniki. Četrta značilnost je posploševanje brez osnov ali utemeljitev. Ekstremisti posplošeno označujejo in okarakterizirajo ljudi/družbo, stvari ter dogodke, namesto da bi razpravljali o dejstvih in idejah, ki so v nasprotju s temi posplošitvami. Takšna dejstva najraje ignorirajo ali pa se razpravi o njih izognejo. To vodi do napačnih sklepov, ti pa vodijo do pristranskosti in v nadaljnje sledenje ideološkemu načrtu. Peta značilnost ekstremizma so teorije zarote in scenariji sodnega dne. Ekstremisti pripisujejo apokaliptične posledice neuspehom izvajanja svojega poslanstva. Taki scenariji lahko vključujejo napad na specifično državo, zrušitev vlade s strani tuje sile ali samo zlorabo vlade. Teorije zarote, kot je ideja, da je vlada ZDA sama odgovorna za teroristične napade 11. septembra, krepijo temelj in motivacijo za privrženost ekstremistični ideologiji in služijo za obrambo same skupine. Šesta značilnost ekstremizma pa je obstoj specifične kode za sporazumevanje. Ekstremistične skupine uporabljajo poseben kodni jezik, da s tem očrnijo svoje nasprotnike. Močni izrazi in klišejske besedne zveze jim služijo za hitro spreminjanje ideoloških prepričanj, in to brez potrebe po kritični misli ali razlagi. S krepitvijo predsodkov se večja moralni pogum, s tem pa tudi občutek lastne pravičnosti.

Terorizem pa ni nujna končna postaja radikalizacije. Vsi radikalci niso postali teroristi. Dodatni problem je, da razlikujemo med številnimi vrstami terorizma (levičarski, desničarski, islamistični, etnonacionalistični, samotarški, kiberterorizem itd.), kar pomeni bolj ali manj različne poti radikalizacije. V tem smislu avtorji v literaturi ugotavljajo, da razmerje med radikalizacijo in terorizmom še ni dovolj proučeno. Schmidt (2013: 17, 19) ob tem še ugotavlja, da se je z radikalizacijo zgodilo podobno kot s terorizmom: postal je politiziran termin, ki se ga uporablja v politični igri določanja in pripisovanja krivde. Torej je lahko radikalizacija tudi politični konstrukt, ki ga oblikujejo sistemi nacionalne varnosti.

Na tej točki se zastavlja vprašanje, zakaj se pri radikalnih gibanjih ali skupinah (in ne nazadnje tudi pri posameznikih) pojavlja tovrstna razpetost med pozitivno družbeno silo in grožnjo nacionalni varnosti. Radikalizacija ne more dolgo ostajati samo v ciljnih akterjev, ampak se neizogibno pomika proti implementaciji. Če razumemo dejavnike, ki vplivajo na radikalizacijo, lahko tudi bolje razložimo to razpetost.

Dejavniki radikalizacije družbenih gibanj, skupin in posameznikov

Za razumevanje radikalizacije in zgoraj izpostavljene razpetosti je zelo pomembno razumeti kontekst oziroma razloge, ki posameznika vodijo in motivirajo v smeri radikalizacije. V tem poglavju predstavljamo ključne dejavnike radikalizacije. Raziskave kažejo, da ne obstaja posamičen in edinstven razlog za radikalizacijo ter terorizem, temveč kompleksna mešanica internih in eksternih dejavnikov potiska in potega (*push in pull*) (Schmidt, 2013: 4), pri čemer so dejavniki potiska tisti negativni družbeni, politični, ekonomski in kulturni temeljni vzroki, ki vplivajo na posameznike, da se pridružijo oboroženim radikalnim skupinam, dejavniki potega pa tiste značilnosti radikalnih skupin, ki privlačijo posameznike, da se jim pridružijo (npr. ideologija skupine, občutek bratstva in pripadnosti, sloves in možnost slave itd.). Ključni dejavnik, ki prispeva k izvajanju terorističnega nasilja, lahko po mnenju Evropske komisije najdemo v kombinaciji zaznane ali dejanske nepravilnosti ali izključitve iz družbe v kombinaciji s pritegujočimi silnicami glede sodelovanja v določeni skupini, ki izvaja aktivnosti v smeri sprememb. Sodelovanje pri nasilnih dejanjih lahko tako postane način vključitve v skupino. Drugi dejavniki izhajajo iz napačne interpretacije besedil ter ideologij ipd. (Commission of the European Communities, 2005: 12–14).

Vzroke za radikalizacijo, ki lahko vodijo v terorizem, je mogoče opazovati in proučevati na treh ravneh (Schmidt, 2013: 4)⁵:

1. *Mikroraven oziroma raven posameznika*, kar vključuje probleme z identiteto, neuspelo integracijo, občutke odtujenosti, marginalizacijo, diskriminacijo, relativno deprivacijo, ponižanje (neposredno ali posredno), stigmatizacijo in zavračanje, kar se pogosto kombinira z moralnim ogorčenjem in željo po maščevanju. Ta raven se ukvarja s tem, kako se domnevno ranljivi posamezniki radikalizirajo s pomočjo teroristične propagande ali rekruterjev.
2. *Mezoraven oziroma širše radikalno okolje (wider radical milieu)*, ki povezuje teroriste s širšim okoljem, v katerem lahko dobijo podporo, radikalizirajo nove kadre, dobijo zatočišče. Koncept radikalnega miljeja sta najprej predstavila Waldmann in Malthaner leta 2010, ko sta opozorila, da obstaja pomemben kolektiv ljudi izza same teroristične skupine, ki ga ne smemo spregledati, saj ponuja zatočišče, pomoč, omogoča rekrutacijo novih kadrov, politično in moralno podporo ipd.
3. *Makroraven oziroma vloga vlade in družbe doma in v tujini*, radikalizacija javnega mnenja in strankarske politike, napeti odnosi med večino in manjšino, še posebej v zvezi s tujimi diasporami, vloga pomanjkanja

⁵ Pregled številnih del kaže, da se avtorji večinoma osredinjajo prav na eno od teh treh ravni.

socialnih in ekonomskih priložnosti v družbi, kar lahko vodi k mobilizaciji in radikalizaciji nevklučenih (*disconnected*). Ta raven se fokusira na aktivnosti oblasti doma in v tujini, odnos družbe do manjšin ipd.

Pomikanje ali nepomikanje določene skupine v kontinuumu radikalizacije je torej v dokajšnji meri odvisno od kompleksne interakcije dejavnikov potiska in potega na zgoraj navedenih ravneh. Povsem mogoče je, da npr. na ravni posameznika obstajajo močni dejavniki potiska, vendar pa jih na makroravni zavre specifična vladna politika.

Schmidt (2013: 4) nadalje ugotavlja, da obstaja določena negotovost v zvezi s tem, kaj pripada posamezni ravni, še posebej gre za zahtevno razlikovanje med mezo- in makroravnjo, prav tako pa se večina obstoječih raziskav osredotoča na mikroraven, kar hkrati pomeni zanemarjanje druge in tretje ravni. Še več, raziskave se premalo osredinjajo na neproduktivni protiterorizem (*counter-productive counter-terrorism*), kar je značilno še posebej za tista proučevanja, ki jih financirajo same države. S tem se ustvarja neprimerna osnova za protiradikalizacijske in protiteroristične politike.

V literaturi najdemo številne primere, ki bolj ali manj neposredno tekmujejo za primarnost identificiranih vzrokov. Ne glede na to lahko rečemo, da v literaturi zaznamo naslednje politične dejavnike radikalizacije: represija, pomanjkanje svobode izražanja, odtujenost, stanje v zaporih (pri radikalizaciji v zaporih), vojaška okupacija itd. Zadnja se izkaže kot en od temeljnih dejavnikov v primeru oblikovanja in popolnjevanja ISIS zaradi »okupacije« s strani ameriških vojaških sil (Bondokji, Wilkinson in Aghabi, 2017: 13–15) in tudi v primeru Al Kaide. Percepcija tuje okupacije je tudi sicer glavni motivacijski dejavnik pri separatistični radikalizaciji. Iz tega je, denimo, črpala IMRO (Internal Macedonian Revolutionary Organization) v boju za osvoboditev izpod otomanske oblasti. Zapis pravice do samoodločbe narodov v Ustanovno listino OZN leta 1945 je še dodatno okrepil motivacijo vseh družbenih skupin, ki so se želele osamosvojiti po drugi svetovni vojni z večjo ali manjšo uporabo nasilja. Glavni motiv (dejavnik potega) separatističnih skupin je odcepitev oziroma vzpostavitev nove neodvisne države večinoma na etnični osnovi (Combs, 1997: 40–42) in glavni dejavnik potiska je percepcija represije s strani okupatorske entitete (karkoli že to pomeni). Patriotizem je mehanizem, ki se zelo rad uporablja v procesu tovrstne radikalizacije. IRA in njene naslednice so črpale motiv iz boja zoper okupatorsko silo, vendar so motivacijsko osnovo medetničnih in medverskih razlik zelo uspešno nadgradili s poudarjanjem socialnoekonomskih razlik, ki se pod okupacijo še povečujejo (Whittaker, 2004: 103).

Dokazi glede socio-ekonomskih dejavnikov radikalizacije so zelo protislovni in mešani. Nezaposlenost in korupcija sta bila navajana zelo zgodaj kot ključna dejavnika, vendar ju je novejša literatura izločila. Schmidt (2013: 25) v zvezi s tem ugotavlja, da revščina kot samostojni dejavnik ne vodi v

terorizem, lahko pa v to smer vodi nezaposlenost v kombinaciji z drugimi dejavniki. Na področju islamistične radikalizacije so študije sicer pokazale, da prihajajo tuji borci, torej borci iz Evrope, ki so se po radikalizaciji pridružili terorističnim skupinam v tujini, iz različnih socio-ekonomskih okolij in da jih je bila pred radikalizacijo večina zaposlenih, kar pomeni, da fenomena evropskih tujih borcev ne moremo razložiti z njihovimi socio-ekonomskimi profili; lahko pa imajo ekonomski dejavniki – možnost pridobitve posojila, obljuba dobre službe itd. – pomembno motivacijsko vlogo v afriških, bližnjevzhodnih in centralnoazijskih državah (primeri ISIS in Boko Haram). Nekateri avtorji namesto revščine raje izpostavljajo vlogo »relativne depri-vacije«, torej diskrepance med tem, kar posameznik misli, da si zasluži, in tem, kar dejansko ima ter pridobi. Nekateri viri kot vzrok radikalizacije izpo-stavljajo tudi možnost poroke, ki je odigrala pomembno vlogo v primeru moških in žensk, ki so se pridružili ISIS (Bondokji, Wilkinson in Aghabi, 2017: 14–16). Na primeru nemških in italijanskih levičarskih radikalnih skupin iz prejšnjega stoletja ter na primeru španske ETE se je izkazalo, da veliko radikalcev oziroma teroristov sploh ni prihajalo iz slabih ekonomsko-social-nih razmer. Tako je Whittaker (2004: 143) terorizem ETE označil kot rezultat prospetite in rasti v Kataloniji in ne slabih ekonomskih razmer.

Literatura izpostavlja tudi številne družbene dejavnike in skupinsko dinamiko. V tem smislu je pri nekaterih pomembna priložnost za avanturo, ki jo doživijo z radikalizacijo in pomikanjem po zgoraj prikazani daljici. Še posebej mladi v procesu odraščanja iščejo priložnosti, vznemirjenje, adrenalina ipd. Npr. sirijski konflikt je nekaterim ponujal enkratno življenjsko priložnost druženja z brati, bojevanja za pravo stvar in celo možnost postati junak (Bondokji, Wilkinson in Aghabi, 2017: 14–16), prav tako se je željo po avanturi pogosto omenjalo pri številnih primerih levo usmerjene radikalizacije (Whittaker, 2004: 197).

Literatura pogosto omenja vlogo družbenih omrežij, kot so družina in prijatelji. Schmidt (2013: 27) je denimo ugotavljal, da so družbena omrežja ali okolja, ki so radikalna (radikalni milje), in sorodstvene zveze zelo pomembne pri usmerjanju ranljivih posameznikov v smeri terorizma. Takšni radikalni miljeji lahko predstavljajo privlačnost za ranjivega posameznika, ki išče prijateljstvo, novo vlogo, identiteto in status, še posebej, če delujejo dejavniki potiska, kot so diskriminacija, marginalizacija in ponižanje v družini, šoli, soseski in družbi (ibid.). V to smer je še posebej intenzivno raziskoval Sageman. Študije o tujih borcih v ISIS ugotavljajo pomembno vlogo prijateljev, bratov in drugih sorodnikov (ki so jim sledili radikalizirani), svojo vlogo so odigrale celo matere (Bondokji, Wilkinson in Aghabi, 2017: 17–18).

Literatura izpostavlja tudi kulturne dejavnike radikalizacije. V tem smislu sta še posebej pomembni religija in pa vloga narativov. Nekatere študije poudarjajo, da stopnja posameznikovega poznavanja islama ne korelira z

njegovo nagnjenostjo k radikalizaciji. Ključno vlogo odigra namreč napačna interpretacija verskih nauk v kombinaciji z identifikacijo s proaktivno versko skupino. Verska pripoved oblikuje svetovni nazor, v katerem naj bi posamezniki našli svojo vlogo. Če je to pripoved o žrtvovanju, potem spodbudi kontekstualne frustracije in motivira posameznike k akciji, ki odpravi te probleme, kar v končni fazi lahko vodi tudi k opravičevanju nasilja kot moralnega akta. Pri islamističnem terorizmu v tem smislu veliko vlogo odigrajo fatve, rzsodbe verskih voditeljev, ki opravičujejo ali zapovedujejo nasilje (Bondokji, Wilkinson in Aghabi, 2017: 19–22). Tipična motivacijska naracija separatističnih radikalnih skupin (npr. IRA) uporablja koncepte kolonizacije, poniževanja, viktimizacije, marginalizacije, diskriminacije, deprivacije in občutek nečesa izgubljenega v zgodovini, kar je treba v prihodnosti spet oživeti (Whittaker, 2004: 101–108).

Anarhistične nasilne skupine so hotele popraviti družbene neenakosti z nasiljem, najbolj ekstremistične med njimi pa na osnovi nihilizma odpraviti vse oblike kakršnekoli družbene strukture (Combs, 1007: 48). Npr. nemška RAF je črpala motiv iz nujnosti nasilnega delovanja proti arbitrarnim in nasilno represivnim nemškim oblastem, ki ne spoštujejo niti lastnih zakonov. Glavni sovražniki so bili država Zahodna Nemčija, imperializem, potrošniška družba, Amerika in celo NATO (Whittaker, 2004: 197–207). Za italijanske Rdeče brigade so bili glavni motivi nepravilnosti, uperjene proti delavskemu razredu, občutek izključenosti iz političnega sistema v luči več desetletne vladavine desno usmerjene stranke, imperializem, ki ga predstavlja lastna država, svetovni kapitalizem in desno usmerjene fašistične skupine, ki so aktivno delovale v državi (ibidem, 214–216). Evropske anarhistične radikalne skupine se v zadnjem času rade fokusirajo tudi na vladne migracijske politike in izražanje solidarnosti z migranti (TESAT – EU Situation and Trend Report, 2018: 15).

Radikalne skupine ekstremne desnice se v svoji motivacijski shemi včasih sklicujejo na voljo boga (ki ne more dopuščati moralnega razpadanja družbe ipd.), korupcijo in neodgovorno vedenje vlade, ki ga včasih označijo za terorizem, razne oblike zarote proti patriotom (npr. s strani judov, Američanov, OZN ...), uničujočo globalizacijo, nevarni multikulturalizem in nevarnost migrantov. Zanimivo je, da se motivacijski strukturi levih in desnih radikalnih skupin v določenih elementih prepletata – sta si podobni (Laquer, 2004: 147–160). Sodobne desne skupine motivacijo črpajo tudi iz zavračanja azilnih politik, obsojanja članstva lastne države v NATO in EU, strahu pred islamizacijo zahodnega sveta, muslimansko dominacijo in uvedbo šeriatskega prava, širjenjem islamskih molilnic v Evropi itd. (TESAT – EU Situation and Trend Report, 2018: 51–52).

Viri med dejavnike vpliva štejejo tudi medije; ti lahko radikalizacijo spodbujajo s prenosom informacij v imenu terorističnih ali radikalnih skupin

(npr. glej Prezelj, Kocjančič in Marinšek, 2018; Communication from the Commission, the European Parliament and the Council ..., 2005: 13). V zadnjem času se še posebej izpostavlja uporaba socialnih medijev za spodbujanje radikalizacije. Npr. do leta 2017 so teroristične in radikalne skupine uporabile okrog 150 platform socialnih medijev za propagando in delitev informacij. Poleg tega so uporabljali tudi temni splet (Dark net) za zaupno deljenje datotek, anarhistične skupine so si izražale solidarnost na svojih spletnih straneh in podobno (glej TESAT - EU Situation and Trend Report, 2018: 15, 48).

Ne gre pozabiti na pogosto zanemarjeni dejavnik maščevanja oziroma protiterorističnega terorizma (glej dela Beatrice de Graaf), pa tudi ne na Schmidtovo opozorilo (2013: 37), ki ga izpelje iz del McCauleyja in Moskalenka, da radikalizacija enega družbenega akterja pogosto prispeva k radikalizaciji druge strani. Drugače povedano, polarizacija v družbi ali med družbami pogosto radikalizira obe strani. To pomeni, da gre pri radikalizaciji za odnose akcije in reakcije, ki jih lahko le redko nadzoruje le ena stran. Avtorji izpeljejo, da obravnava radikalizacije enega akterja zahteva v resnici spremljanje radikalizacije »nas« in »njih«. Konvencionalna literatura s področja terorizma in ekstremizma pa mnogokrat spregleda ravno ta vidik; lahko bi celo rekli, da je stroka mnogokrat slepa glede aktivnosti vlade/države doma in v tujini. V tem smislu Schmidt (2013: 39) izpostavlja tudi dejavnike radikalizacije, kot so zahodni odzivi nanjo ter dejanska in zaznana zahodna dominacija. Vendar pa do podobnih ugotovitev bolj ali manj implicitno prihajajo tudi nekateri drugi avtorji. Npr. Mueller je v svoji študiji petdesetih islamističnih terorističnih zarot proti ZDA po 11. septembru 2001 ugotovil, da je bilo vsem zarotnikom skupno ogorčenje in bes nad ameriškimi in izraelskimi akcijami na Bližnjem vzhodu ter goreča želja po maščevanju ali branjenju v vojni proti Islamu.

Ranstorp (2010: 4) je na podlagi pregleda različnih pristopov skušal razdeliti dejavnike radikalizacije na zunanje in notranje (zunanja in notranja dimenzija). Med notranje dejavnike je uvrstil: očitno pomanjkanje razprave med muslimani glede opravičevanja nasilja, politično polarizacijo in polarizirajočo javno retoriko, stigmatizacijo, krizo identitete, odtujenost od družbe, navzočnost radikalnih imamov, glorifikacijo džihada in mučeništva ter diskriminacijo, stigmatizacijo in kriminalizacijo, ki so jim podvrženi mladi, kar jih dela dojemljive za rekrutiranje. Korteweg in sodelavci (2010: 31–32) so te dejavnike konkretizirali. Pomanjkanje dialoga v muslimanskih skupnostih glede verskih tekstov odraža tudi konflikt idej in interpretacij znotraj islama, kar pomeni, da bi morali alternativnim glasovom islama dati priložnost, da se med seboj soočijo. Politična polarizacija in stigmatizacija muslimanskih skupnosti skozi javni diskurz prispeva k temu, da se mladi muslimani počutijo izločeni iz družbe in začnejo iskati identiteto tudi v nasilnih strujah

islama, k čemur pripomore socio-ekonomski zaostanek muslimanskih skupnosti in njihova splošno nizka stopnja integracije v evropsko družbo. Visoka stopnja nezaposlenosti ali pomanjkanje priložnosti krepijo občutke izločenosti iz družbe; ekstremistični islamizem, ki ga pogosto širijo radikalni imami v državah članicah EU, tem ljudem ponudi nov smisel. Pri tem še posebno vlogo igra saudski vahabistični tok denarja, ki podpira radikalne imame ter ortodoksne mošeje, v katerih se srečata interni in eksterni radikalizacijski proces. Med džihadisti obstaja razprava o glorifikaciji mučeništva in džihada, ki privlači še posebej ranljivo mladino, ki se sooča s stigmatizacijo, diskriminacijo in kriminalizacijo. Mediji v takšnem okolju delujejo kot katalizator – spletne strani in novinarski portali omogočajo kandidatom, da pridejo v stik z »vratarji« (*gatekeepers*), ki omogočajo povezavo z radikalno organizacijo. Gre za posameznike, ki delujejo v mošejah, humanitarnih organizacijah, na internetu ipd. Kortweg in sodelavci kot primarna območja radikalizacije in rekrutacije, še posebej posameznikov, ki iščejo nov in višji pomen življenja, omenjajo tudi zapore.

Med zunanje dejavnike radikalizacije posameznikov v muslimanskih državah pa je Ranstorp (2010) uvrstil zahodno zunanjo politiko, zaznano nepravilnost pri muslimanskih skupnostih, še posebej na konfliktnih območjih, kot so Čečenija, Irak, Kašmir, Somalija in palestinska ozemlja, vojaško intervencijo zahodnih držav itd. Pri konkretizaciji dejavnikov Kortweg in sodelavci (2010: 32–33) navajajo, da je za džihadiste pomembna sama pripadnost zahodni civilizaciji, kar predstavlja osnovo za določanje sovražnika. Muslimani v evropskih državah se pogosto identificirajo z muslimani v muslimanskih državah in jih zato še posebej prizadenejo specifični vidiki zahodne politike, kot so vojaške intervencije z muslimanskimi civilnimi žrtvami, tokovi razvojne pomoči režimom na Bližnjem vzhodu, ki pomagajo ohranjati korumpirane in avtoritarne režime na oblasti, itd.

Kako nam torej dejavniki ali vzroki za radikalizacijo pomagajo pri odgo-varjanju na vprašanje, zakaj se pri nekaterih gibanjih, skupinah in posameznikih pojavlja omenjena razpetost med pozitivno družbeno silo in grožnjo nacionalni varnosti? Zgornje klasifikacije raznolikih vzrokov v bistvu pokažejo, da družba vsakega posameznika ali skupino, ki ji posamezniki pripadajo, posrka ali vključi v določene vloge. Posamezniki so v izhodišču večinoma dobro misleča bitja, ki si želijo pridobiti pozitivno družbeno vlogo, vendar pa jih življenjske okoliščine tudi same po sebi postavijo v določene vloge, pri čemer se nekateri odločijo za pot radikalizacije ciljev in udejanjanja le-teh. S tem stopijo na pot radikalizacije. Na tej poti igrajo pomembno vlogo zgoraj navedeni dejavniki, ki skupaj zelo otežijo predvidevanje, kdo, kako in v kakšnem obsegu se bo radikaliziral (stopnja nevarnosti).

Zgoraj navedeni dejavniki radikalizacije ne bodo izginili in radikalizacija bo vedno in povsod obstajala – ne glede na protiukrepe. Protiukrepi lahko

zmanjšajo dejavnike potiska in potega, pri čemer je treba poudariti, da protiukrepi zagotovo presejajo zmogljivosti in odgovornost institucij za nacionalno varnost, kot so policija, obveščevalne službe in vojska. Posamezniki in skupine se bodo tudi vedno soočali z izzivom po bolj radikalnih ciljih ali vsaj po bolj radikalnem (beri učinkovitem) udejanjanju ciljev, saj bodo tako videti bolj učinkoviti in njihov obstoj bo imel v percepciji relevantnih akterjev še več smisla.

Sklep

S tem člankom potrjujemo zastavljeno tezo o dvojni naravi radikalizma, ki je razklan med potencialom pozitivnega družbenega doprinosa po eni strani in grožnje varnosti po drugi strani. Radikalizem s svojimi idejami diskontinuitete torej vedno požanje veliko pozornost javnosti, hkrati pa si nakoplje različne izvedbene probleme. Družbe so bolj nagnjene k postopnemu spreminjanju, zato le nekateri radikalizmi uspejo v svoji čisti obliki. Večina radikalizmov tako stopi na vlak postopnega udejanjanja družbenih sprememb. To pomeni, da ostajajo v polju legalnega delovanja. Vendar pa mnogi, ki s tem niso zadovoljni, na tej frustracijski osnovi radikalizirajo svoje cilje in dejanja. Radikalizacija je v tem članku predstavljena kot rezultat kontinuuma med naraščajočo radikalnostjo ciljev in naraščajočo radikalnostjo udejanjanja ciljev. Vendar pa se postavlja vprašanje, ali z radikalizacijo res postanejo bolj učinkoviti ali pa je radikalizacija le zdravilo za njihov prejšnji neuspeh. Nenehna eskalacija radikalnih gibanj v smeri terorizma večinoma tudi ne privede do doseganja ciljev, saj ne nazadnje tudi večina terorističnih skupin ne doseže svojih ciljev.

Redkim radikalnim gibanjem uspe zbrati zadostno podporo javnosti ali s kakim drugim prijemom prevzeti oblast v konkretni družbi. Tedaj začnejo s kognitivno normalizacijo lastne radikalnosti in stigmatizacijo drugih konkurenčnih radikalizmov. Tako se je zgodilo z liberalizmom in komunizmom. Liberalizem še zdaj uspešno parira različnim radikalnim pogledom glede urejanja temeljnih družbenih razmerij. Zanimivo je tudi to, da je liberalističnemu kapitalizmu uspelo vsaj deloma absorbirati nekatere konkurenčne radikalizme in jih v tem smislu nevtralizirati (npr. liberalistična vključitev zelenih gibanj).

Življenjski cikel radikalizacije se tako prične z nastankom in prvo artikulacijo radikalizma, vrhunec je v potencialnem prevzemu oblasti, s pomočjo katerega se radikalizem normalizira, v primeru izgube oblasti pa obstaja velika verjetnost, da bo prišlo do ponovne kognitivne radikalizacije. Pogosta stalnica radikalnega gibanja je frustracija nad drugimi in seboj.

Politični radikalizem je torej razpet med lastnim potencialom velikih sprememb in škodo, ki jo lahko sočasno povzroči. V primeru radikalizacije

do točke, ko akterji začnejo z izvajanjem nasilja (ki ni neposredno samoo-
brambne narave), prestopijo linijo zakonitosti in postanejo grožnja. Pri tem
je treba poudariti, da je identificiranje fizičnega nasilja v fizičnem prostoru
bistveno enostavnejše od identifikacije in obravnave verbalnega nasilja.

Gibanje po kontinuumu radikalizma pa ni samo v smeri radikalizacije,
temveč tudi nazaj v smer deradikalizacije. To je logično, saj večina radikaliz-
mov ne doseže svojih ciljev, pri čemer se nekateri akterji umaknejo, drugi
pa še bolj radikalizirajo. Zgornja razprava o dejavnikih, ki vplivajo na radi-
kalizacijo, je pokazala, da je pomikanje ali nepomikanje določene skupine
v kontinuumu radikalizacije v dokajšnji meri odvisno od kompleksne inte-
rakcije faktorjev potiska in potega. Ti dejavniki se včasih seštevajo in hitro
vodijo v radikalizacijo, lahko pa se nevtralizirajo in do nadaljnje radikaliza-
cije ne pride. V tem smislu je razpetost družbenih skupin in gibanj ter posa-
meznikov zelo kompleksna in včasih celo paradoksalna. V vsakem primeru
je tudi zelo težko predvidljiva, ne samo s strani zunanjih opazovalcev (npr.
policija in obveščevalne službe), ampak celo s strani samih opazovanih
akterjev. Nepredvidljivost gibanja akterjev v smeri radikalizacije ali nazaj je
torej ključna spremenljivka, ki se ji ne moremo izogniti in jo moramo upo-
števati pri kakršnikoli obravnavi radikalizacije.

Na koncu se zastavlja še vprašanje, katere vrste radikalizem in ekstremi-
zem (npr. levi, desni, islamistični ipd.) lahko najbolj ogrozi obstoječo druž-
beno ureditev in nacionalno varnost. Menim, da vse vrste radikalizacije,
če se razrastejo brez omejitev, ogrožajo demokratično politično ureditev.
Neofašizem bi uporabljal demokracijo kot fasado za uresničevanje lastnih
ciljev, radikalni islamizem bi demokracijo ukinil, radikalna levica pa bi uki-
nila večino nastavkov sodobne države. To pomeni, da brez dodatnih poglo-
bljenih študij ni mogoče reči, katera oblika ekstremizma bolj ogroža nacio-
nalno varnost sodobne demokratične države.

LITERATURA

- Abercombie, Nicholas, Stephen Hill in Bryan Turner (1994): *Dictionary of
Sociology*. London: Penguin Books.
- Bell, Duncan (2014): What is Liberalism? *Political Theory* 42 (6): 682–715.
- Bondokji, Neven, Kim Wilkinson in Leen Aghabi (2017): *Understanding Radica-
lization: A Literature Review of Models and Drivers*. Hague: Ministry of Foreign
Affairs of the Netherlands.
- Bonnett, Alastair (2009): Radicalism is Nostalgia. V: Jonathan Pugh (ur.), *What is
Radical Politics Today?*, 179–187, Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Combs, Cindy C. (1997): *Terrorism in the Twenty-First Century*. New Jersey:
Prentice Hall.
- Crenshaw, Martha (2014): Conclusion. V: Lorenzo Bosi, Chares Demetriou in Stefan
Malthaner (ur.), *Dynamics of Political Violence*, 293–303. USA: Ashgate.
- Della Porta, Donatella in Gary Lafree (2012): *Process of Radicalization and*

- De-Radicalization. *International Journal of Conflict and Violence* 6 (1): 4–10.
- Gamble, Andrew (2001): Neo-Liberalism. *Capital & Class* 25 (3): 127–134.
- Gane, Nicholas (2015): Trajectories of Liberalism and Neoliberalism. *Theory, Culture & Society* 32 (1): 133–144.
- Gilbert, Jeremy in Jo Litter (2009): Beyond Gesture, Beyond Pragmatism. V: Jonathan Pugh (ur.), *What is Radical Politics Today?*, 127–135, Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Grizold, Anton (1999): *Obrambni sistem Republike Slovenije*. Ljubljana: Visoka policijsko-varnostna šola.
- Hutton, Will (2009): Radical Politics after the Crisis. V: Jonathan Pugh (ur.), *What is Radical Politics Today?*, 213–220. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Kingsnorth, Paul (2009): Victim of Success: Green politics Today. V: Jonathan Pugh (ur.), *What is Radical Politics Today?*, 36–44. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Korteweg, Rem, Sajjan Gohel, Francois Heisbourg, Magnus Ranstorp in Rob De Wijk (2010): Background Contributing Factors to Terrorism. V: Magnus Ranstorp (ur.), *Understanding Violent Radicalization: Terrorist and Jihadist Movements in Europe*, 21–49. London: Routledge.
- Kugler, Richard (2006): *Policy Analysis in National Security Affairs: New Methods for a New Era*. Washington, D.C.: National Defense University Press.
- Laquer, Walter (2004): *No End to War: Terrorism in the 21st Century*. London: Continuum.
- Martin, James (2009): A Politics of Commitment. V: Jonathan Pugh (ur.), *What is Radical Politics Today?*, 120–126. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Moghaddam, Fathali M. (2009): De-Radicalization and the Staircase from Terrorism. V: David Canter (ur.), *The Faces of Terrorism: Multidisciplinary Perspectives*, 277–292. Oxford: John Wiley and Sons Ltd.
- Moran, Daniel (2009): On Military Revolution. V: Jasper Scott (ur.), *Transforming Defense Capabilities; New Approaches to International Security*, Boulder: Lynne Rienner Publishers.
- Prezelj, Iztok (2005): *Nacionalni sistemi kriznega menedžmenta*. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.
- Prezelj, Iztok, Erik Kopač, Aleš Žiberna, Anja Kolak in Anton Grizold (2015): Evolutionary Reality of the Revolution in Military Affairs: Results of a Comparative Study. *Romanian Journal of Political Science* 15 (2): 4–34.
- Prezelj, Iztok, Klemen Kocjančič in Urša Marinšek (2018): Islamist Radicalisation towards Extreme Violence and Terrorism. *Šolsko polje: revija za teorijo in raziskave vzgoje in izobraževanja* 29 (5/6): 85–105.
- Pugh, Jonathan (2009): What is Radical politics Today? V: Jonathan Pugh (ur.), *What is Radical Politics Today?*, 1–14. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Ranstorp, Magnus (2010): Introduction. V: Magnus Ranstorp (ur.), *Understanding Violent Radicalization: Terrorist and Jihadist Movements in Europe*, 1–18. London: Routledge.
- Robertson, David (1993): *Dictionary of Politics*. London: Penguin Books.
- Schmidt, Alex P. (2013): *Radicalisation, De-Radicalisation, Counter-Radicalisation*:

- A Conceptual Discussion and Literature Review, ICCT Research Paper, Hague: International Centre for Counter-Terrorism.
- Scott, Alan (2012): Capitalism as Culture and Statecraft: Weber-Simmel-Hirschman. *Journal of Classical Sociology* 13 (1): 30–46.
- Scott, Jasper (2009): Measuring Progress. V: Jasper Scott (ur.), *Transforming Defense Capabilities New Approaches for International Security*, Boulder: Lynne Rienner Publishers.
- Short, Clare (2009): The Forces Shaping Radical Politics Today. V: Jonathan Pugh (ur.), *What is Radical Politics Today?*, 59–68. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Southers, Erroll (2013): *Homegrown Violent Extremism*. Oxford: Elsevier Inc.
- Yemelinova M., Galina (2007): The Growth of Islamic Radicalism in Eurasia. V: Tahir Abbas (ur.), *Islamic Political Radicalism*, 83–98. Edinburgh: Edinburgh University Press Ltd.
- Young, Holly F., Frederike Zwenk in Magda Rooze (2013): Terrorism and Radicalisation – TerRa: A Review of Literature on Radicalization and What it Means for TERRA, projektno poročilo. Dostopno prek www.terra-net.eu, 20. 5. 2018.
- Whittaker, David J. (2004): *The Terrorism Reader*. New York: Routledge.

VIRI

- Coleman, Peter in Andrea Bartoli (ni datuma): Addressing Extremism. The International Center for Cooperation and Conflict Resolution. Dostopno prek <http://www.libertyunderattack.com/wp-content/uploads/2015/06/Addressing-Extremism-ICCCR-ICAR.pdf>, 3. 8. 2009.
- Commission of the European Communities (2005): Communication from the Commission, the European Parliament and the Council concerning terrorist recruitment: addressing the factors contributing to violent radicalization. Dostopno prek <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:52005DC0313&from=EN>, 21. 9. 2005.
- Oxford Advanced Learner's Dictionary (1992), Oxford: Oxford University Press.
- TESAT – EU Situation and Trend Report 2018, EUROPOL, dostopno prek: <https://www.europol.europa.eu/activities-services/main-reports/european-union-terrorism-situation-and-trend-report-2018-tesat-2018>, 12. 8. 2020.

IDEOLOŠKA PODSTAT VLADAVINE PRAVA**

Povzetek. Preučevanje ideološke podstati vladavine prava pomeni zavedanje, da to načelo ni zgolj formalizem. Pomeni tudi zavedanje, da je materialni pomen tega načela vezan na temeljne moralnopolitične vrednote, ki so v modernih državah sicer zapisane v ustavnih besedilih, a hkrati so te vrednote del širšega ideološkega okvirja, ki ponazarja politično zasnovo politične skupnosti. Ideologije ne gre opredeljevati kot negativnega bremena nekega političnega prostora, temveč kot nujen pogoj za delovanje in učinkovanje političnega. Določitev načina vladanja je produkt političnega procesa in v tem smislu ima vladavina prava lastno ideološko podstat v klasičnem liberalizmu, ki zgodovinsko izide iz vrednot svobode in formalne enakosti, s katerima ta politična ideologija nastopi proti fevdalizmu in absolutizmu. V imenu teh vrednot nastane načelo vladavine prava kot instrument omejevanja osrednje državne oblasti v moderni državi, kar spodbudi šele skupek političnih razmerij, ki so se nagnila na stran liberalnega meščanstva v politični bitki s fevdalno aristokracijo.

Ključni pojmi: vladavina prava, liberalizem, ideologija, moderna država

Uvod

Uporaba pojma ideologija je v javnem diskurzu že dodobra vezana na označevanje kake neželene ali škodljive prakse. Ko denimo ljudje, ki si za cilj postavijo lasten politični angažma, začenjajo svoje projekte, pogosto najprej potencialnim volivcem sporočijo, da njihova politična stranka ne bo ideološka. Ta zaveza naj bi jamčila njihovo zavezanost k »čisti« politiki, tj. v prihodnost usmerjeni politiki, ki je pretekle politične tematike ter iz njih izhajajoči konflikti ne bodo ovirali pri njihovem izpolnjevanju poslanstva vodenja javnih zadev. Skratka, kar je ideološkega, je škodljivega za politični prostor, saj ideologija ni nič drugega kot katalizator neplodnih razprtij, ki

* Dr. Jure Spruk, doktorski kandidat na Pravni fakulteti, Univerza v Ljubljani, Slovenija.

** Izvirni znanstveni članek.

DOI: 10.51936/tip.58.3.1030-1047

zamegljujejo realne probleme v družbi. Takšna uporaba pojma ideologija je seveda zgolj skrajno vulgariziran način uporabe tega pojma, ki grobo prikriva pravi pomen ideologije za vsako politično skupnost. Kot bomo pojasnili v nadaljevanju tega članka, je funkcija ideologije ravno nasprotna, tj. umeščanje načel politične morale ter iz nje izvedenih idej in konceptov v pregleden vrednostni sistem, ki determinira politične cilje in tako omogoči političnim akterjem, da predstavijo svoje načrte za upravljanje politične skupnosti. Če je pojem ideologija v širšem javnem diskurzu do danes pridobil izrazito pejorativen pomen, pa povsem drugače velja za pojem vladavina prava. Pomen vladavine prava je vezan na koncipiranje pravnega postopka kot temeljnega branika človekovih pravic in svoboščin v odnosu do državne oblasti, ki velja za najpogostejšega kršitelja teh pravic in svoboščin. Načelo vladavine prava je pravzaprav *conditio sine qua non* liberalno-demokratskega političnega sistema, ki s svojo institucionalno arhitekturo ponazarja svojevrstno kombinacijo svobode in enakosti iz zakladnice liberalne politične morale ter whigovskega nezaupanja v osrednje oblastne institucije države. Glede na negativen prizvok ideologije in pozitiven prizvok vladavine prava bi *prima facie* lahko sklenili, da med obema pojmomoma ni nikakršne pozitivne korelacije, a podrobnejša analiza nas bo vodila do ravno nasprotnega sklepa. Načelo vladavine prava ima svojo ideološko podstat, ki sega v čas vzpostavljanja moderne države kot naslednice fevdalnega družbenega in političnega reda. Vladavina prava je moderno politično načelo, katerega korenine se pogosto iščejo že v davnih stoletjih pred formalnim rojstvom moderne države, zlasti v določilih *Magne Carte Libertatum*¹, a vendarle je ena ključnih lastnosti moderne države samoomejevanje državne oblasti, ki ni več zasnovana na podlagi absolutne suverenosti monarha, temveč na podlagi ideje omejene in odgovorne oblasti, ki ni več izvzeta iz oblagacije spoštovanja zakonov, ki jih sama ustvarja.

Ko trdimo, da ima vladavina prava svojo lastno ideološko podstat, trdimo, da vladavina prava izhaja iz liberalne politične morale oz. politične doktrine, ki velja za najtrdovratnejšega antagonista fevdalizma in absolutizma. Naš namen je pokazati na ideološko pogojenost zgodovinskega nastanka načela vladavine prava, s čimer želimo prispevati k poglobljenemu razumevanju tega načela, ki velja za enega od stebrov sodobnega demokratičnega političnega sistema. Poglobljeno razumevanje načela vladavine prava je še toliko pomembnejše v času, ko so politični procesi vedno pogosteje označeni za neideološke, kar pomeni, da so v temelju antipolitični v smislu, da politične procese in družbene odnose opisujejo z neizogibnostjo naravnih zakonov ali mehničnim delovanjem dobro naoljenega stroja, s čimer se omejuje prostor politične svobode človeka, najpomembnejše svobode, ki jo je pred stoletji začelo varovati ravno načelo vladavine prava.

¹ Za politološki vidik *Magne Carte* glej v: Spruk (2020).

Ideologija in politika

Verjetno najznamenitejši poklon politiki najdemo pri Aristotelu, za katerega je politična znanost nič manj kot vrhovna znanost, ki s svojimi dognanji daje smisel ostalim znanostim, tehničnim in naravoslovnim. Aristotel človeka opiše kot politično žival (*zoon politikon*), ki jo naravni nagon žene k povezovanju z drugimi ljudmi v politično skupnost. Življenje zunaj politične skupnosti je mogoče le ob predpostavljeni samozadostnosti, katere pa pri človeku ni opaziti, zato lahko zunaj politične skupnosti živijo le zveri in bogovi (Aristotel, 1995: 11). Samozadostna je lahko zgolj politična skupnost kot celota, pri čemer mestna država pomeni sam vrh razvojnega procesa, ki sega od družine prek vasi do mestne države in v katerem samozadostnost doseže najvišjo stopnjo. Kot pravi Aristotel, mestna država nastane zaradi življenja samega, obstaja pa zaradi dobrega, tj. pravičnega življenja (*ibid.*: 10). Cilj obstoja mestne države je v zagotavljanju pravičnega sobivanja ljudi, zato krepost pravičnosti pripada le njej, ki določa, kaj je pravično (*ibid.*: 12). Politični znanosti potemtakem primat med znanostmi pripada, ker gre v temelju za znanost o pravičnem upravljanju politične skupnosti, ki se po Aristotelu v svoji optimalni različici opira na *phronesis*, tj. preudarnost, ki temelji na praktični vrednotni racionalnosti.² Če sledimo Aristotelovi argumentaciji, lahko rečemo, da so vrednote izhodiščna točka za politično prakso, ki je vselej usmerjena v reševanje konfliktov, ki se pojavijo v javnem prostoru. Od vrste politike je odvisno, kako bo tovrstne konflikte reševala, denimo totalitarna politika bo v imenu stabilnosti vsakršen konflikt zatrla z represivnimi sredstvi, demokratična politika pa bo v imenu spoštovanja pluralnosti konflikt skušala upravljati na način, da bo nasprotujoče si interese soočila in skušala med njimi z deliberacijo doseči kompromisno rešitev, ki bo upoštevala legitimen interes čim širšega dela vključenih deležnikov. Ko govorimo o vrsti politike, govorimo predvsem o vrednostnih podlagah konkretne prakse, s katero se v družbi rešujejo konfliktne situacije, ki lahko vzniknejo zaradi vrste razlogov, v katerih ni mogoče vselej prepoznati zgolj kolizije materialnih interesov, temveč konfliktne situacije v družbi lahko generirajo tudi tematike, ki jih ekonomični vidiki politične prakse ne morejo zadovoljivo pojasniti. Predpostavke o racionalnem posamezniku so ključen katalizator empirične politične znanosti, saj je racionalen posameznik predvidljiv in tako dovetnejši za znanstveno napovedovanje, a da bi racionalnost v politični znanosti lahko prevladala, je treba *homo politicusa* nadomestiti s *homo oeconomicusom*, tj. nosilca in receptorja politične morale s preračunljivim in sebičnim posameznikom. Ta zamenjava

² Aristotel poleg *phronesis*a kot obliki intelektualne kreposti našteje še *episteme* (splošna analitična racionalnost) in *techne* (praktična instrumentalna racionalnost) (Flyvbjerg, 2001: 57).

pomeni preoblikovanje politikov v menedžerje in redukcijo volivcev na raven vsakdanjih potrošnikov, kar prinaša banalizacijo politike, če politiko razumemo kot skrb za celotno politično skupnost. Racionalnost pojem interesa veže na posameznika in ne več na celoto, družba pa postane pojmovana kot skupni seštevek vseh njenih posamičnih članov. Kolikor je posamičnih delov celote, toliko je ločenih (racionalnih) interesov. To tendenco je najbolje povzela Margaret Thatcher s famozno izjavo, s katero je *urbi et orbi* oznanila, da družba ne obstaja, obstaja le (racionalen) posameznik. Predpostavka o neobstoju družbe je pravzaprav nujna, saj politika, ki sledi zahtevam sebičnih volivcev, niti ni zmožna delovanja v korist celotne politične skupnosti. Redukcija političnega na polje tržnih odnosov, kjer je edini posrednik denar, ki omogoča t. i. *cost benefit* analizo, je ideološka pozicija, s katero se v imenu svobode propagira reševanje družbenih konfliktov na trgu, na katerem pa ne prevlada etična skrb za skupno (Aristotel), temveč sebična skrb za partikularno. Ta ideološka pozicija negira konstrukcijo kolektivne identitete, saj vso politično prakso veže na »naravnost« človeških potreb in aspiracij, ob tem pa lastno ideološkost prezre oz. jo zanika. To zanikanje je potrebno, ker vsaka ideologija vsebuje nekaj pristranskega, kar pa za nosilce političnega projekta, ki se sklicuje na človeško naravo (sebičnost) in s tem na objektivno pravilnost lastnih pozicij, ni sprejemljivo.

Zanikanje ideološkosti ni zgolj v domeni racionalistične koncepcije političnega, kot smo prikazali zgoraj. Do ideologije imajo namreč odklonilen odnos prav vse klasične politične doktrine, ki so zgodovinsko izšle iz revolucionarnega obdobja po padcu fevdalizma. Liberalizem je do ideologije nezaupljiv, saj v njej prepozna zahteve po monopolizaciji resnice, kar jo napravlja inherentno represivno. Konservativizem ideologijo pojmuje kot manifestacijo racionalistične arogance, ki odraža prevlado abstrakcije nad realnostjo in si za cilje postavlja nedosegljive ideale. Socializem pa ideologijo pojmuje kot nabor idej, ki je namenjen zamegljevanju nasprotij v razredni družbi, s čimer krepi lažno zavest in spodbuja pasivnost podrejenih družbenih razredov (Heywood, 2012: 9). Liberalizem v svojem zavračanju ideologije nakazuje strah pred vsiljevanjem vrednot od zgoraj navzdol oz. vsiljevanjem večinske volje avtonomnemu posamezniku. Vse zgodovinske razprave o svobodi posameznika koreninijo v prastrahu pred samovoljo državne oblasti na eni strani in tiranijo večine na drugi strani. Prva spodkopava absolutno monarhijo, druga lomi demokratični princip prevlade večine nad manjšino. Kar ju družijo, je nezaupanje do osrednjih političnih institucij, ki sprejemajo zavezujoča družbena pravila, najsi bo to kralj ali parlament. A ker se liberalizem tako nezaupljivo postavlja po robu državni oblasti, tako da skuša posameznika izolirati od skupnosti (metodološki individualizem), s tem tudi preprečuje gradnjo kolektivnih identitet, ki bi bile zmožne zastaviti politično prakso reševanja družbenih konfliktov v smeri

spremembe *statusa quo*. Kritika, ki jo v liberalizem usmerja denimo Chantal Mouffe, je najmočnejša ravno v delu, v katerem opozarja na nezmožnost mišljenja politike, kar je posledica hegemonске pozicije liberalizma, ki po eni strani priznava pluralnost perspektiv in vrednot, a po drugi strani odklanja konfliktno naravo odnosov v družbi (Mouffe, 2005: 10). Tovrstna pozicija, ki jo zavzema liberalizem, zaradi njegovega prevladujočega položaja deluje konservativno, če brani lasten primat.³ Kot smo zapisali zgoraj, konservativizem kritizira ideologijo, ker postavlja (navidezno) nedosegljive ideale. Takšne ideale je nekoč v zgodovini postavljala tudi liberalizem v odnosu do fevdalnih elit, danes pa zaradi vodilnega položaja ni več dovzeten za korenite spremembe. V tem delu potemtakem pridejo do izraza kritike socialističnih, t. i. levih⁴ doktrin, ki izzivajo prevladujočo ideologijo, ki ne prizna samega obstoja konflikta ali trka različnih ideoloških izhodišč. Opredelitev socialističnih političnih doktrin do ideologije je močno zaznamovana z Marxovim pojmovanjem ideologije, vključno z opredelitvami, ki sta jih ponudila Antonio Gramsci in Louis Althusser. Karl Marx pomen ideologije podrobno predstavi v *Nemški ideologiji*, v kateri kritizira tedanjo »nemško filozofijo, ki sestopa z nebes na zemljo« (Marx, 1976: 25), s čimer ponazori idealistično zmotu o primatu idejnega nad materialnim. Po Marxu »ne določa zavest življenja, temveč življenje določa zavest«, kar pomeni, da ljudje s tem, ko razvijajo materialne plati življenja, obenem spreminjajo tudi svoje lastno mišljenje, ideje in predstave (*ibid.*). Marx s tem demitologizira tedaj prevladujoče liberalne meščanske predstave o družbenih razmerjih, ki so zrasla na materialnih temeljih kapitalizma, a materialna narava teh temeljev se je morala skriti za moralnimi, verskimi in ostalimi metafizičnimi oznakami. To so bile nebesne resnice, ki so padale navzdol proti zemlji, ki jih ljudje nimajo moči spreminjati, lahko jih le sprejmejo in jih ponotranjijo. Kar ima idejni temelj, se ne da razstaviti z materialnimi sredstvi. Z idejo lahko tekmuje le druga ideja, a družbenih revolucij pač ne izvajajo ideje, temveč konkretni ljudje iz mesa in krvi. Marxovo zahtevo po tem, da filozofi končno svet začnejo tudi spreminjati in ne le opisovati, gre razumeti v tem smislu. Materialne temelje je treba zakriti ravno zato, da ljudje iz mesa in krvi ne bi vzeli usode v svoje roke in spremenili prevladujočih materialnih družbenih odnosov. Pri tem se uporni družbeni razred ne more zanesti na obstoječi konceptualni aparat, ki ga pomensko obvladuje vladajoči miselni

³ Pojem hegemonije je podrobno analiziral Antonio Gramsci v *Zaporniških zvezkih*, v katerih postavi tezo, da je hegemonija družbena vsebina države. Za Gramscija so pglavitna sila hegemonije intelektualci, ki zasedajo ključno mesto v državi, s čimer posredno ali neposredno izvršujejo funkcijo vladanja in vodenja (Lukšič in Kurnik, 2000: 42).

⁴ Delitev politično ideološkega polja na levo in desno hemisfero je poskus umestitve različnih ideoloških pozicij v pregledno shemo, s katero se olajša razumevanje razlik med različnimi političnimi tabori. Vplivno študijo o kriterijih za delitev na levo in desno je napisal italijanski filozof Norberto Bobbio (1996).

sistem, saj vladajoči razred producira vladajoče misli, s čimer generira materialno in duhovno prevlado (*ibid.*: 57).

*Vsak novi razred, ki stopi na mesto kakega, ki je vladal pred njim, je namreč prisiljen, že zato, da izpelje svoj namen, prikazati svoj interes kot skupnostni interes vseh članov družbe, tj., idealno izraženo: svojim mislim mora dati obliko občnosti, jih prikazati kot edino umne, obče veljavne (*ibid.*: 59).*

Gornji citat pokaže na neogibno prepletenost politične prakse in ideologije. Boj za oblast je inherentno politično dejanje, a oblasti ni mogoče zavzeti, predvsem pa ubraniti, zgolj s silo. Politična sila, ki strmoglavila poprej vladajočo oblast, svojo zmago vselej oplemeniti z ideološkim diskurzom, ki mora konkreten politični boj upravičiti in po potrebi tudi opravičiti. Pred ultimativno konfrontacijo in po njej. Ideološki diskurz je v tem pogledu neposreden nagovor ljudi, da se določeni politični praksi pridružijo, jo podprejo in tako pomagajo uveljaviti ter ubraniti zastavljene politične cilje. Ideologija je v tem smislu produkt političnih razmerij, ki v sebi kopiči intelektualni potencial za politično prakso. Ideologijo lahko na prestol povzdigne le konkretna politična praksa, in ko se to zgodi, vladajoča ideologija svoj položaj brani tudi tako, da sebe označi za realno dejstvo, ideologije, ki jo izzivajo, pa za zmedene ideje, ki nimajo stika z realnostjo. Zmaga na polju politike je vselej otipljiva, saj se posledice te zmage merijo v materialni dimenziji. Tako vladajoča ideologija postane navidezno neideološka, saj jo pri življenju vzdržuje materialna realnost in ne abstraktne ideje. Videz neideološkosti je pomemben, ker neideološke oblasti ni mogoče vreči zgolj z idejami, dokler pa vladajoča oblast obvladuje materialno življenje, nevarnosti za njeno menjavo ni. Nazoren primer, kako se politično-ideološki projekt osvajanja oblasti spreobrne v navidezno neideološko dejstvo, je Napoleon, ki je bil pred prevzemom oblasti naklonjen liberalnim ideologom, od katerih ga je znaten del leta 1799 tudi podprl pri državnem udaru, a njegove simpatije so izgubili, ko je Napoleon utrdil svojo oblast in začel sklepati dogovore z Rimskokatoliško cerkvijo, kar so liberalci odklanjali. Odtlej jih je Napoleon imel za fanatične metafizike, ki v politiko vnašajo filozofske teorije, tj. absurde teoretske eksperimente, s čimer je pojem ideologije izgubil svoj izvorni pomen, ki ga je skoval Antoine Destutt de Tracy ob koncu 18. stoletja, tj. od znanosti o idejah do podcenjevalnega pojma, ki je bil namenjen zgolj še prepoznavanju in označevanju političnih nasprotnikov (Strath, 2013: 4–5).

V uvodu smo nakazali naše razumevanje ideologije in njene vloge v politični skupnosti. Njen instrumentalni vidik smo opisali kot umeščanje načel politične morale ter iz nje izvedenih idej in konceptov v pregleden vrednostni sistem, ki determinira politične cilje in tako omogoči političnim akterjem, da

predstavijo svoje načrte za upravljanje politične skupnosti. Glede na zapisano v tem poglavju je treba uvoden zapis dopolniti. Naloga ideologije je, da načela politične morale čim bolj koherentno umesti v kolektiven vrednostni sistem, s čimer hkrati deluje kot lakmusov papir in kompas. Ko deluje kot lakmusov papir, deluje kot evalvator političnih praks z vidika pravičnosti, koristnosti ali škodljivosti, in sicer tako, da opiše vzroke in posledice posamičnih političnih procesov, s katerimi se prerazporejajo družbena moč, bogastvo in vpliv. Kot kompas pa deluje, ko na podlagi omenjenih opisov kaže v smeri bodočega pomikanja celotne politične skupnosti (reakcionarno, progresivno *etc.*). Tu pride do izraza načrtovanje. Ta človeška kognitivna dejavnost je vselej usmerjena v prihodnost, pri čemer popolno empirično načrtovanje družbenih posledic ni mogoče. Naravoslovno znanstveno dokazovanje pravilnosti posamičnih političnih izbir ni mogoče, ker človeškega delovanja ne moremo omejiti na gibanje atoma, naravni kriteriji pravilnosti pa enostavno ne obstajajo. Ideologija seveda ni znanost, saj vsebuje različne pristranosti, ki izhajajo iz interesov nosilcev določenega političnega projekta in tistih ljudi, v domnevno dobrobit katerih se tovrsten projekt sploh začne. V tem smislu je ideologija sestavljena tudi iz prepričanj, ki so prepojena z vrednotami (Connolly, 1974: 10). Vrednotami torej, na katerih temelji deskripcija obstoječega stanja in tudi preskripcija. V vsakem političnem boju se soočijo vrednote, čeprav pogosto nosijo enako ime. Tako se je denimo za svobodo mogoče zavzemati pod ideološko oznako konservativca ali socialista. Razliko med njima, predvsem pa posledice uveljavitve konservativne ali socialistične ideje svobode, pa nam skušajo pojasniti posamične ideologije. Demokracija, ki spoštuje pluralnost svetovnonazorskih in političnih preferenc državljanov, se ne boji ideologije. Ideologije se bolj boji totalitarna oblast, ki je svoje podanike na neki točki prepričala, da njena oblast izhaja iz nebes in ne z zemlje.

Vladavina prava in moderna država

Moderna država in vladavina prava sta tesno povezana koncepta. Moderne države seveda ne moremo omejiti zgolj na pomen vladavine prava, a vendarle je vladavina prava moderni državi imanentna, tj. morebitno zanikanje pomena vladavine prava bi vodilo v temeljno nerazumevanje moderne države kot koncepta, ki je sicer precej širši. Moderna država je zgodovinski pravno-politični pojav, ki nastane na pogorišču fevdalne družbene in politične ureditve. Hkrati je moderna država odraz družbenega refleksa zoper absolutizem, kakršnega je Evropa spoznala zlasti v 16. in 17. stoletju, ko so se konservativne politične silnice gibale v smeri reševanja ogroženih fevdalnih monarhij. Velike srednjeveške monarhije, kot sta bili Francija ali Anglija, so trepetale pred posledicami postopne vpeljave kapitalističnih družbenih odnosov, v katerih rigidne in navidezno samozadostne oblastne

strukture niso več zmogle opravljati svojega temeljnega poslanstva, tj. ohranjanja družbene stabilnosti. Srednjeveški korporativizem sta v grobem razkrajala dva ne povsem ločena procesa, ekonomskega je vodilo meščanstvo, verskega pa protestantizem. Ta dva procesa imata skupni imenovalec v poudarjenem individualizmu, doktrini, ki je srednjeveški korporativizem ni zmozel vpeti v lastno koncipiranje celote, zaradi česar sčasoma razpade. Ta razpad pa ni enkraten dogodek, gre za dolgotrajen politični proces, ki je moral iti skozi globoke družbene pretrese, tudi v obliki državljskih vojn, kot se je to izkazalo na primerih obeh prej omenjenih držav. Medtem ko so se rojalisti v 16. stoletju v Franciji sklicevali na absolutno suverenost kralja,⁵ so se njihovi somišljeniki iz Anglije v 17. stoletju sklicevali na t.i. doktrino božanske pravice kraljev.⁶ Oboji so bili svoje orožje prisiljeni položiti po meščanskih revolucijah, v Angliji leta 1688 in v Franciji leta 1789. Gradnja moderne države je bil političen proces brez premočrtnega razvoja. Angleška izkušnja se v mnogočem razlikuje od kontinentalne, specifične okoliščine so narekivale različno tempo procesa, zato so denimo Angleži že v 17. stoletju lahko očrtali ustavno monarhijo, Francija pa se je denimo še stoletje in več po tem mučila z ostanki absolutističnega duha.

Quentin Skinner je v svojem izredno vplivnem delu *The Foundations of Modern Political Thought* očrtal najpomembnejše pogoje za razumevanje koncepta moderne države. Prvi pogoj je ločitev politične filozofije od moralne filozofije in politične znanosti od praktične filozofije, tj. ponovna obuditev Aristotelove politične filozofije (*Politika*) kot protitež Avguštinovi zahtevi po politični pasivnosti kristjanov (*Božja država proti poganom*). Drugi pogoj je neodvisnost posamične politične skupnosti (*regnum, civitas*) od vsakršne interne ali eksterne avtoritete, s čimer se je utemeljila neodvisnost posamičnih držav od avtoritete cesarja Svetega rimskega cesarstva, ki je v srednjem veku veljal za nosilca vrhovne oblasti (*Imperium*). Tretji pogoj izpostavlja državno oblast, ki znotraj svojega ozemlja nima tekmeča za izvajanje zakonodajne funkcije, kar je uperjeno zoper fevdalno razdeljenost in cerkveno nastopanje kot enakovrednega zakonodajalca v odnosu do posvetne oblasti. Zadnji pogoj pa je vezan na sekularizacijo državne oblasti oz. na idejo, da politična skupnost obstaja zgolj zaradi zasledovanja političnih namenov, kar pomeni, da državna oblast ni več obvezana k vzdrževanju »prave« vere in Kristusove cerkve (Skinner, 1978: 349–352). Po Skinnerju so torej avtonomija, suverenost, monopol in sekularnost nujne značilnosti, brez katerih ne moremo govoriti o moderni državi (Palonen, 2003: 85). Kot vidimo, Skinner za nujno razumevanje moderne države ne

⁵ Znani zagovornik doktrine absolutne suverenosti je bil v 16. stoletju Jean Bodin. O njegovi zasnovi suverene oblasti glej v: Franklin (1973) ali v: Spruk (2018).

⁶ Za referenčno delo o doktrini božanske pravice kraljev glej v: Figgis (1896/2017).

navaja vladavine prava, a razlog za to je v tem, da se osredotoča na začetno formativno obdobje za njeno konceptualno razumevanje. Gradnja moderne države je proces in vladavina prava postane njen integralni del šele v poznejšem obdobju, kljub temu da so že stoletja prej obstajali dokumenti, denimo angleška *Magna Carta* ali madžarska *Zlata bula* iz 13. stoletja, ki so vsebovali posamične elemente tistega, kar je pozneje postalo znano kot načelo vladavine prava v moderni državi. Celovite značilnosti moderne države lahko strnemo v naslednje točke: (1) enovito državno ozemlje, (2) enovito državno ljudstvo, (3) enovita državna oblast, (4) monopol legitimne uporabe fizičnega nasilja navznoter in navzven, (5) pravna in ustavna država, (6) nacionalna država ter (7) demokracija (Reinhard, 2017: 11–13). Za naš namen bo dovolj, da se v nadaljevanju osredotočimo na pravno in ustavno državo, s čimer bomo pojasnili prepletanje vladavine prava z moderno državo.

Pojem vladavina prava se pogosto uporablja kot sopomenka za pojem pravna država, kar pa analitično gledano ni čisto pravilno. Analitična ločnica med njima je smiselna v toliko, v kolikor se razlikujejo zgodovinske okoliščine, iz katerih sta pojma izšla. Etimološko in dejansko pojem vladavina prava (*rule of law*) izhaja iz angleške pravne tradicije, pojem pravna država (nem. *Rechtstaat*, fran. *Etat de Droit*) pa se razvije v evropski kontinentalni pravni tradiciji. V osnovi gre za tri različne koncepte, ki jih zaradi njihovih različnih zgodovinskih izhodišč ne gre enostavno premeščati iz enega pravnega sistema v drugega (Zupančič, 2020: 141), a vendarle je nosilna ideja vseh treh konceptov enaka, tj. pravna regulacija delovanja državne oblasti in ostalih pravnih subjektov ob predpostavki sodnega preverjanja odločitev, ki jih sprejemajo nosilci oblasti. Pravna država je načelo, ki državo koncipira kot vir prava in pravni subjekt obenem (Loughlin, 2010: 313). Sodobna teorija prava med evropsko kontinentalno pravno državo in angleško vladavino prava ne postavlja ostre ločnice, saj je vladavina prava posledica in cilj, ki ga obe pravni tradiciji vsebinsko podobno pojmujeta, razlikujeta se zgolj v načinih, kako ta cilj doseči (Pavčnik, 2009: 31). Pravno državo lahko definiramo kot moderno državo, v kateri je delovanje državnih organov vezano na pravna pravila in v kateri je zagotovljeno varstvo temeljnih pravic, vladavina prava pa je njena osrednja razsežnost (*ibid.*: 29). Ta definicija vsebuje formalni in tudi vsebinski vidik pravne države. V formalnem smislu pravna država pomeni zakonitosti v ožjem pozitivističnem smislu, kar pomeni, da se kot osrednja zahteva vzpostavlja usklajenost odločitev, ki jih sprejema državna oblast, z ustavo, zakoni in ostalimi podzakonskimi predpisi, kriterij pravičnosti pa je vezan na veljavno pozitivno pravo (Teršek, 2014: 178). S formalnega vidika mora biti pravo 1) načelno, 2) splošno, 3) enako za vse, 4) vnaprej predvideno 5) določno in 6) enotno udejanjano, kar so značilnosti, ki sistemsko zmanjšujejo možnosti za nepredvidljivo arbitrarno prevlado človeka nad sočlovekom, s čimer se poudarja moč logike

pred logiko moči (Zupančič, 1994: 23). Po drugi strani pa je materialni vidik pravne države vezan na načelo pravičnosti, tj. država pravičnosti, vezana na moralo, ki presega formalno legalnost in v središče postavlja temeljne človekove pravice in svoboščine (Teršek, 2014: 179). Z vidika pravne teorije je cilj formalno-materialnega pojmovanja pravne države v tem, da se vzpostavi ravnovesje med pravnim sistemom oz. izražanjem suverene oblasti in posameznikom kot nosilcem predpostavljene svobode (Cerar, 1996: 144). Omenjeno ravnovesje je v moderni državi utemeljeno v ustavi,⁷ ki jo gre razumeti kot pravni in politični dokument, v katerem so določena temeljna določila družbene pogodbe.⁸ Moderna družbena pogodba terja pravno izvršljiva jamstva za spoštovanje posameznikove svobode, pri čemer pa mora država kot naslovník tovrstnih zahtev imeti pristojnosti, ki ji izvrševanje takšne funkcije sploh omogočajo. V tem smislu je jasno, da brez konstituirane državne oblasti varovanje človekove svobode in njegovih pravic ni mogoče, kar je lekcija, ki so jo prepričljivo obrazložile že zgodnje moderne teorije družbene pogodbe, s Thomasom Hobbesom na čelu. Zupančič (2020: 143) med sodno močjo logike in izvršilno logiko moči prepoznava dialektična nasprotja, ki se zgodovinsko nikdar ne rešijo, saj se dve navidezno nespravljivi entiteti, tj. zakon in red ter vladavina prava, obenem medsebojno predpostavljata in izključujeta, pa vendar skupaj tvorita ravnotežje med pravičnostjo in arbitrarno oblastjo. Moderna ustava⁹ torej državno oblast hkrati vzpostavi in jo omeji. Trem splošno sprejetim načelom modernega konstitucionalizma – tj. ustava je posrednik, prek katerega se izvršuje državna oblast (načelo ustavne supremacije); ustavna določila imajo v državi status temeljnega prava; neodvisno sodstvo skozi sodni nadzor deluje kot vrhovni varuh ustave (Loughlin, 2010: 312) – je treba dodati še načelo vladavine prava kot osrednje razsežnosti pravne države, brez katerega moderni konstitucionalizem ostane brez procesnih varoval in materialne vsebine. Moderni konstitucionalizem je zgodovinsko lahko izšel le iz specifičnih okoliščin, pretežno v 18. in 19. stoletju, v katerih je civilna družba že razvila sposobnost razvoja in samoregulacije, meščanstvo pa se je ootreslo tekmovanja s plemstvom za statusne ugodnosti in ekonomske privilegije, ki jih je pred tem podeljevala

⁷ Ustava je lahko pisana ali nepisana. Pisane oz. kodificirane ustave so značilne za evropsko kontinentalno pravno tradicijo, v kateri ustavna določila sprejemajo ustavodajne skupščine, nepisane ustave pa so značilnejše za anglo-ameriško pravno tradicijo občega prava, v kateri ustavna načela nastajajo na podlagi sodnih precedensov.

⁸ Cf. Zupančič (2008), posebej str. 15–22. Za zgodovinski razvoj koncepta družbene pogodbe glej v Gough (2001).

⁹ Ustava ima empirični in normativni vidik. Empirični vidik je vezan na dejanske politične okoliščine, ki prevladujejo na določenem ozemlju ob določenem času, ustava v normativnem smislu pa določa pravila, s katerimi se politična oblast izvaja v skladu z zakoni. V tem smislu so empirične ustave obstajale že pred pojavom modernih držav, normativne ustave pa so razmeroma sodoben pojav (Grimm, 2016: 3). Za študijo o zgodovinskem razvoju ustave glej v: McIlwain (1975).

krona (Poggi, 1990: 54). V tem smislu je moderni konstitucionalizem odziv na arbitrarno oblast absolutistične monarhije.

V sodobni politični teoriji se ideja omejevanja oblasti začne oblikovati znotraj kontraktualistične intelektualne tradicije, posebej z Johnom Lockom, ki v delu *Dve razpravi o oblasti* ob koncu uspešno izpeljane meščanske revolucije v Angliji zagovarja načelo delitve oblasti predvsem prek neodvisnega sodstva in podrejanja oblastnih odločitev pravnim pravilom, kar je osnovni pogoj za preprečevanje izvajanja arbitrarne politične oblasti. Locke v osrčje svoje pogodbene teorije postavi koncept lastnine, prek katerega pojasni osnovni človekov vzgib za njegov izhod iz naravnega stanja, pri čemer pa koncept lastnine (*property*) ne zaobjema zgolj materialne plati lastnine, temveč tudi človekovo življenje in njegove svoboščine. Po Locku torej človeka v povezovanje v politično skupnost z drugimi ljudmi žene njegova racionalna želja po varovanju lastnine, za kar je treba v medčloveške odnose vnesti nekatere spremembe, ki branijo cilj varovanja človekove lastnine. Velike pomanjkljivosti naravnega stanja so 1) umanjkanje poznanega in trdnega prava, ki bi ga uporabljali kot instrument popravljanja krivic in uveljavljanja pravic v posamičnih sporih, 2) umanjkanje poznanega in nepristranskega sodnika, ki bi na podlagi zakonov in lastne avtoritete sodil v nastalih sporih ter (3) umanjkanje oblasti, ki bi za svojo nalogo sprejela izvrševanje pravičnih sodb (Locke, 1690/2010: 204–205). Prej omenjene spremembe so glede na izpostavljene pomanjkljivosti naravnega stanja vezane na oblikovanje (moderne) države, ki v sebi združuje institucionalizirane rešitve problema nestanovitnih medčloveških odnosov v naravnem stanju, tako da se skozi pravna pravila oblikujejo kriteriji pravičnosti, na podlagi katerih v konkretnih sporih razsojajo nepristranski sodniki, državna oblast pa s svojim represivnim aparatom jamči za izvrševanje sprejetih sodb. Locke idejo vladavine prava nerazdružljivo poveže z zasebno lastnino, ki postane »*edina legitimacijska osnova, steber moderne države*« (Lukšič, 2016: 636).

Ideološkost vladavine prava

Ko govorimo o ideološkosti vladavine prava, govorimo o vpetosti ideje vladavine prava v ideološko konstrukcijo, ki se nanaša na vizijo političnega razvoja v določeni politični skupnosti. V tej ideološki konstrukciji je vselej prisoten element normativnosti, tj. element preskripcije, ki pa izhaja iz kritike opisanega dejanskega stanja. Vladavine prava nikakor ne gre razumeti kot samostojne ideje, ki bi ji lahko pripisali nekakšno neodvisno ali samostojno zgodovinsko razvojno dimenzijo. Idejo vladavine prava je treba razumeti kot del neke večje celote oz. nekega celovitejšega sistema idej in načel, s katerim šele lahko poglobljeno razložimo vzroke njenega nastanka. Z drugimi besedami, vladavino prava kot zgodovinski fenomen moramo

postaviti v intelektualni kontekst, iz katerega je črpala svojo moč, zaradi katere je sčasoma postala ideal sodobnih demokratičnih držav. Ta intelektualni kontekst je pravzaprav ustvarilo razmerje moči, iz katerega je izšla ideologija, ki je zgodovinsko vezana na konkreten politični proces, tj. razgradnjo fevdalnih družbenih odnosov in gradnjo moderne politične skupnosti s poudarkom na avtonomnem in svobodnem posamezniku. Celotno ideološko podstat tega političnega procesa predstavlja liberalizem, na katerega je tesno pripet konstitucionalizem, in zato gre vladavino prava ali pravno državo razumeti kot del liberalne ideologije, ki je v zgodnji moderni dobi vodila najodločnejši odpor proti v fevdalizem vtkane absolutistične monarhije, katerih cilj je bil ohranitev srednjeveške podobe politične skupnosti kot političnega telesa (*body politic*). Intelektualni temelji absolutizma so resda usmerjeni v kritiko fevdalizma z vidika upravljanja politične skupnosti (Vincent, 1987: 47), a absolutizem si za politični cilj ne postavi odprave fevdalizma, temveč ga v resnici namerava ohraniti in ga napraviti robustnejšega. Ob tej ugotovitvi se poraja analogija z Lutrovim gibanjem sprva znotraj Rimskokatoliške cerkve, katerega cilj ni bil slabitev, temveč krepitev položaja Cerkve. Absolutizem kot politična doktrina je bil torej še vedno vezan na srednjeveško politično tradicijo, kar je vidno iz njegovega branjenja imaginacije kozmične hierarhije, ki izhaja iz načela enotnosti. To načelo povečuje enega in edinega Boga, ki pomeni en vir in en cilj vsakega bitja, pri čemer se skozi božjo voljo vsakršne pluralnosti omejuje na en in edini cilj (Gierke, 2008: 9). Kozmična hierarhija nakazuje politično ureditev, v skladu s katero vesolju vlada en Bog, državi pa en patrimonialni kralj kot glava političnega telesa, kar pomeni, da je kralj za svoja dejanja odgovoren zgolj Bogu, ne pa tudi podložnikom, katerim vlada, s čimer je tesno povezana ideja neomejene oblasti kralja, ki ne priznava niti ljudstva niti organa ljudskega predstavništva za sebi enakovrednega ali nadrejenega (Vincent, 1987: 47). Absolutistična doktrina vladarja izenači z državo, kar pomeni, da monarhija ni zgolj simbol neke države, temveč je njeno bistvo. Moderna država je v nasprotju s fevdalno ali absolutistično državo depersonalizirana in abstrahirana. Sprva se težišče teorije suverenosti od monarha pomakne k ljudstvu, a konstitucionalizem golo moč vsakokratne večine v političnih organih (parlamentih) omeji z določitvijo temeljnih človekovih pravic in svoboščin, ki jih niti demokratično voljeni predstaviški organ ne sme poteptati, saj so del racionalističnega naravnega prava. Moderna država je dvojno abstrahirana, tj. od nosilcev oblasti ter od ljudstva. Struktura državne oblasti se razdeli na zakonodajno, izvršilno in sodno oblast, ki skupaj tvorijo troedino državno oblast. Delitev oblasti je zgolj poskus vpeljave nadzora (*checks and balances*) med samimi nosilci oblasti, kar naj posamičnim nosilcem preprečuje zlorabe oblasti te iste oblasti na način, da se postavijo v razmerje izhodiščnega nezaupanja. Zloraba oblasti pomeni samovoljno

odločanje, ki je v nasprotju s postavljenim pravom, zato je za moderno državo nujno neodvisno sodstvo, ki preverja posamične oblastne odločitve in presoja o njihovi zakonitosti. Da bi sodna veja oblasti lahko opravila svoje poslanstvo, pa mora obstajati načelo, ki narekuje podreditev delovanja oblasti vnaprej določenemu pravnemu redu, kar je pravzaprav bistvo načela vladavine prava oz. pravne države. Državo, v kateri načelo vladavine prava ne učinkuje, imenujemo policijska država, tj. država, v kateri ni delitve oblasti, odločitve državne uprave pa so pravno nevezane (Pavčnik, 2009: 30).

Načela vladavine prava, delitve oblasti ter spoštovanja temeljnih človekovih pravic in neodtujljivih svoboščin so moderna politična načela, s katerimi lahko orišemo bistvo modernega političnega in ideološkega projekta, tj. vzpostavitve državne oblasti, ki bo varovala posameznika pred arbitrarnim despotizmom in tiranijo vsakokratne politične večine. Nosilec tega političnega in ideološkega projekta je bilo meščanstvo, ki je z uspelimi revolucijami postavilo nove politične kriterije in standarde. Pomemben del teh kriterijev in standardov tvori vsebina različnih deklaracij, v katerih so zapisana določila modernega naravnega prava, tj. določila, ki jih državna oblast ne sme prekršiti, če izvršuje ne zgolj legalne, temveč tudi legitimno oblast. To pravo je izrazito individualistično in opredeljuje predvsem negativno svobodo posameznika znotraj civilne družbe, in sicer skozi osebne, politične in ekonomske svoboščine, socialnih zahtev pa ne obravnava (Tadić, 1988: 285). Individualizem in svoboda sta osrednji vrednoti liberalne politične ideologije, ki je zgodovinsko nastala na pogorišču fevdalizma. Liberalizem se je krepil vse od 17. stoletja, ko je svoj pečat pustil na angleški in na kasnejših ameriški in francoski revoluciji. Ost kritike klasičnega liberalizma, ki se je hitro širil znotraj industrializiranih zahodnih držav, je bila usmerjena zoper glavne šibkosti fevdalne družbene ureditve, posebej v politične in ekonomske privilegije aristokracije, določanje družbenega položaja posameznika na podlagi rojstva ter avtoritete cerkve (Heywood, 2012: 25). Klasično liberalno pojmovanje svobode posameznika osvobaja izpod fevdalno-absolutističnega jarma, zato se liberalizem sprva osredotoči zgolj na negativne vidike svobode, ki določijo meje državnega posredovanja. Moč liberalne politične ideologije izhaja iz njene materialne osnove, ki jo je zaznamoval kapitalistični način produkcije. Kapitalizem za nevtralnega arbitra pri razdeljevanju družbenih pozicij ustoliči trg, kar je terjalo razgradnjo fevdalnih hierarhij, namesto katerih se vzpostavi model državne oblasti, ki posameznikove pravice in svoboščine ščiti in ne tlači. Ideološki zasuk na prehodu iz fevdalizma v industrializirano družbo se kaže tudi v predružačenju razumevanja interesa, ki ni več vezan na organsko celoto, temveč na atomiziranega posameznika. Nanj se vežejo nove naravne značilnosti, a ta naravnost je zgolj navidezna, saj posameznik še naprej ostaja s celoto političnih razmerij posredovana enota (Lukšič, 2021: 189).

Velika dolžnost liberalne politične ideologije je ta, da idejo človekove svobode vpne v koherenten sistem vrednot, na podlagi katerega je očitna vrednostni in politični projekt vzpostavitve družbene ureditve, ki temelji na zavračanju togega srednjeveškega korporativizma ter spodbujanju pojmovanja z razumom in svobodno voljo obdarjenega človeka, ki so mu posvečene in prilagojene moderne naravnopravne teorije. Da obstaja ideološka podstat vladavine prava, pomeni, da to načelo, najsi bo še tako pozitivno zapisano v zgodovino pravne in politične teorije, zgodovinsko ni izšlo kot posledica nekega naravnega pojava, temveč pomeni, da je to načelo postalo del širšega meščanskega političnega programa, ki je obravnavalo spremene materialne okoliščine v času vzpona kapitalizma. Za uspeh tega političnega programa je moral njegov nosilec obvladati razumsko in čustveno razsežnost političnega delovanja.¹⁰ Ideologija vselej učinkuje kot sredstvo za doseg cilja, ki se določi z namenom izboljšanja položaja v politični skupnosti. V tem smislu so ideologije nujna sestavina političnih gibanj, pri čemer jim je odmerjena trojna funkcija: 1) poenostavitev interpretacij sedanjosti in projekcij prihodnosti, 2) postavljanje zahtev po določenem delovanju in 3) utemeljevanje tovrstnih zahtev (Cerar, 2009: 66). V ideologiji najdemo primesi aktivistične pristranosti in intelektualne kritičnosti, kar je nujna sestavina vsakega uspešnega političnega projekta. Vladavina prava ima znotraj liberalne politične tradicije tako pomembno vlogo, ker pomeni mehanizem za obvladovanje strahu, ki je vselej močan politični katalizator, pred vseobsegajočo in samovoljno centralizirano državno oblastjo.

Vladavina prava je znotraj moderne države zasedla mesto enega izmed idealiziranih načel šele takrat, ko je voljeni parlament prek demokratično izglasovane volje predstavnikov ljudske oblasti oz. povedano z Rousseaujem, splošne volje, začel ogrožati temeljno moderno moralnopolitično načelo človekove svobode.¹¹ Klasični liberalizem slavi negativno polje svobode, tj. prostor svobode, kamor državna oblast ne posega, zato je negativna svoboda temeljni gradnik civilne družbe, kjer posameznika od drugih posameznikov razločuje predvsem njegova zasebna lastnina. Javna sfera je sfera izenačevanja, civilna sfera je sfera diverzifikacije. Uspešna zaščita procesa diverzifikacije je terjala kvalitativno dopolnitev načela demokratičnosti z omejevanjem državne oblasti, a tokrat ne kraljeve, temveč ljudske. Del te dopolnitve je tudi vladavina prava, tj. podreitev delovanja državnih organov vnaprej določenim splošnim, načelnim in enotno udejanjenim zakonom (formalni vidik), ki varujejo človekove pravice in svoboščine (materialni vidik). Vloga ključnega branika vladavine prava pripada neodvisnim

¹⁰ Cf. Hirschman (2002).

¹¹ Za prikaz dilem o ustavnem dogovoru v času po ameriški revoluciji glej v: Shapiro (2011), posebej 11. poglavje.

sodiščem, ki imajo v sistemu delitve oblasti pristojnost presojanja posamičnih odločitev t. i. političnih vej oblasti z vidika njihove zakonitosti, a medtem ko formalna privrženost sodobnih demokratičnih držav vladavini prava ni vprašljiva, se ob tem porajajo vprašanja o demokratični legitimnosti in učinkovitosti institucionalnega varstva človekovih pravic in svoboščin, ki te funkcije ne pripisujejo nujno sodni veji oblasti (ustavnosodna presoja), temveč zakonodajalcu.¹²

Sklep

V članku smo si za izhodiščni cilj zastavili pojasnitev ideološke podstat vladavine prava, ki danes velja za enega od stebrov vsakega liberalnodemokratičnega političnega sistema. Glede formalnih značilnosti vladavine prava v teh državah ni zaznati kakšnih posebnih razhajanj, njen materialni vidik pa je pogosteje predmet ne zgolj strokovnih, temveč tudi političnih konfliktov, kar izhaja iz tega, da je mnogo lažje doseči konsenz glede golih formalizmov kot pa vsebinskih določil, znotraj katerih se šele dokončno izčistijo raznoliki interesi in pravna upravičenja.¹³ Kljub temu vladavina prava ostaja politični imperativ, ki izraža deklaratorno zavezanost držav k spoštovanju temeljnih človekovih pravic in svoboščin ter načela omejene oblasti. Te politične zahteve so se oblikovale že pred stoletji in torej niso produkt visoko razvitih sodobnih držav, ki te stoletja stare politične zahteve zgolj ohranjajo, s čimer se kaže zmagoslavje ideološke konstrukcije pravične politične skupnosti, ki so jo v Evropi in Severni Ameriki začeli postavljati v času meščanskih revolucij, nekatere njeni zametki pa segajo globoko nazaj v srednji vek. Francoska Deklaracija o pravicah človeka in državljana, ki je najbolj ikoničen relikv meščanskih revolucij, določa, da družba, v kateri ni zajamčenega spoštovanja človekovih pravic in delitve oblasti, nima ustave. Odsotnost ustave nakazuje odsotnost temeljnega družbenega dogovora, na podlagi katerega politična skupnost nastane, kar pomeni, da država, ki ne ščiti posameznikovih pravic in svoboščin, ne more obstajati. To je tudi temeljno sporočilo zgodnje moderne teorije družbene pogodbe z Johnom Lockom na čelu. Osnovni moralnopolitični načeli moderne dobe svoboda in (formalna) enakost sta izrazito politično posredovani, kar pomeni, da sta svoj pomen in položaj lahko pridobili le v okvirih nekaterih političnih razmerij, ki so zgradila in ohranila liberalno ideološko vizijo pravične družbe. Postulatov

¹² Cf. Tushnet (2000) in Bellamy (2007).

¹³ Za podkrepitev te ugotovitve je dovolj že pregled dogajanja znotraj Evropske unije (EU) v zadnjih nekaj letih, kjer posamične države članice, denimo Madžarska in Poljska, izkazujejo drugačno razumevanje načela vladavine prava od večine preostalih članic, predvsem pa drugačno razumevanje tega načela od osrednjih institucij same EU. Pri tem gre v osnovi za politični konflikt, v katerem se nakazuje več ločnic, npr. posamično – celota in konservativno – progresivno.

slednje ne razkriva in vzpostavlja naravoslovna znanstvena metoda, temveč gre za produkte kompleksnih družbenih in političnih procesov. Načelo vladavine prava ima svoje ideološke temelje v klasičnem liberalizmu, ki poseben poudarek daje svobodi in individualizmu. Funkcija vladavine prava je v zaščiti omenjenih moralnopolitičnih načel, saj po eni strani ščiti posameznika pred samovoljo državne oblasti in vsakokratne politično oblikovane večine, s čimer varuje načelo svobode, po drugi strani pa terja enako udeležanje zakonov za vse, s čimer zasleduje cilj vpeljave formalne enakosti ljudi pred zakonom. Ideja, po kateri naj državi namesto ljudi vladajo zakoni, v sebi nosi globoko nezaupanje do politike. Zakone seveda pišejo, sprejemajo, izvršujejo in uporabljajo ljudje, a nosilna ideja je ta, da se politični procesi pravno regulirajo.¹⁴ Pri tem se izhaja iz predpostavk o nestabilnosti, nepredvidljivosti in emocionalno nabiti politiki, ki naj jo zato omejuje racionalno, predvidljivo in stabilno pravo. Takšne razlage so tudi same ujete v ideološki diskurz, saj odražajo predvsem tendenco po ohranjanju obstoječe pravno-politične zasnove. Politika ima v primerjavi s pravom aktivnejšo vlogo pri spodbujanju in izvajanju družbenih sprememb in tu korenini zgodovinski strah pred politiko. Del zgodovinskega obdobja, v katerem se je vladavina prava vpela v konkreten politični projekt, ni bil zgolj znaten industrijski napredek, temveč tudi beda tistih, na plečih katerih se je ta napredek sploh zgodil. Strah pred politiko v takšnih okoliščinah je razumljiv, saj je šlo za strah pred revolucijo, ki do tedaj veljavno pravo odpravi in na njegovo mesto postavi novega, skladnejšega z moralnopolitičnimi preferencami nosilcev tega političnega projekta. Tovrstnega prevrata razvita Evropa in Severna Amerika nista doživeli. Liberalna načela so preživela in danes vladavina prava velja za pozitiven ideal visoko razvitih sodobnih držav. Ideološki izzivalci liberalizma so prešibki, da bi zmogli uspešno izvesti politični projekt sesutja liberalnodemokratskega političnega sistema, katerega neločljivi del je tudi načelo vladavine prava. Vladavina prava je pravzaprav nikoli dokončan proces, zato je ne gre jemati za samoumevno oz. za neko pridobitev, h kateri nas je pripeljal neizogibni zgodovinski tok razvoja. Napor, usmerjen v nastanek in ohranjanje vladavine prava, je v osnovi politični napor, tj. napor za ohranjanje temeljnih ustavnih načel, ki državno oblast hkrati konstituirajo in jo omejujejo. Glavna preokupacija vsake politične ideologije je ustvarjati in braniti predstave o človeku in politični skupnosti, pri čemer pa ideologija postane vladajoča zavest takrat, ko se o njej več ne razpravlja kot o ideologiji. Kar ne obstaja, se pač ne da odpraviti. Ko ideološki diskurz zamre, se družbeno in politično življenje zreducira na mehanične zakonitosti, ki odtlej namesto politike določajo, kaj je v neki politični skupnosti realno in kaj izvedljivo. Zmaga za konkretno politično ideologijo

¹⁴ Cf. Stone Sweet (2000).

torej nastopi, ko se njene vrednote in ideje povzpnejo od zemlje k nebesom. V imenu vladavine prava se dandanes sprejemajo ključne odločitve v državi in zato je pomembno, da to načelo razumemo tudi z vidika njene ideološke podstati in ne zgolj formalističnih definicij.

LITERATURA

- Aristotle (1995): *Politics*. Oxford: Oxford University Press.
- Bellamy, Richard (2007): *Political Constitutionalism*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Bobbio, Norberto (1996): *Left and Right*. London: Polity Press.
- Cerar, Miro (1996): Večrazsežnost človekovih pravic in dolžnosti. Ljubljana: Sophia.
- Cerar, Miro (2009): (Ne)ideološkost pravne države. V Marijan Pavčnik (ur.), *Pravna država*, 57–99. Ljubljana: GV.
- Connolly, William (1974): *Politične vede in ideologija*. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- Figgis, John Neville (1896/2017): *The Divine Right of Kings*. London: Forgotten Books.
- Flyvbjerg, Bent (2001): *Making Social Science Matter*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Franklin, Julian (1973): *Jean Bodin and the Rise of Absolutist Theory*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Gierke, Otto (2008): *Political Theories of the Middle Age*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Grimm, Dieter (2016): *Constitutionalism. Past, Present, Future*. Oxford: Oxford University Press.
- Gough, John W. (2001): *Družbena pogodba. Kritična študija njenega razvoja*. Ljubljana: Krtina.
- Heywood, Andrew (2012): *Political Ideologies*. London: Palgrave Macmillan.
- Hirschman, Albert (2002): *Strasti in interesi*. Ljubljana: Krtina.
- Locke, John (1690/2004): *Dve razpravi o oblasti*. Ljubljana: Krtina.
- Loughlin, Martin (2013): *Foundations of Public Law*. Oxford: Oxford University Press.
- Lukšič, Igor in Andrej Kurnik (2000): *Hegemonija in oblast*. Ljubljana: Sophia.
- Lukšič, Igor (2016): Aktualnost in akutnost Lockove koncepcije lastnine. *Teorija in praksa* 53 (3): 625–644.
- Lukšič, Igor (2021): *Politična antropologija*. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.
- Marx, Karl (1976): Nemška ideologija. V: Boris Zihlerl (ur.), *Karl Marx, Friedrich Engels. Izbrana dela, II. zvezek*, 5–352. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- McIlwain, Charles Howard (1975): *Constitutionalism: Ancient and Modern*. Indianapolis: Liberty Fund.
- Mouffe, Chantal (2005): *On the Political*. London: Routledge.
- Palonen, Kari (2003): *Quentin Skinner. History, Politics, Rhetoric*. London: Polity Press.
- Pavčnik, Marijan (2009): Narava pravne države in njene prvine. V Marijan Pavčnik (ur.), *Pravna država*, 29–55. Ljubljana: GV.

- Poggi, Gianfranco (1990): *The State. Its Nature, Development and Prospects*. London: Polity Press.
- Reinhard, Wolfgang (2017): *Zgodovina moderne države*. Ljubljana: Krtina.
- Shapiro, Scott (2011): *Legality*. Cambridge: Harvard University Press.
- Skinner, Quentin (1978): *The Foundations of Modern Political Thought*. Vol. II: *The Age of Reformation*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Spruk, Jure (2018): Lastnina in suverenost v pravno-politični misli Jeana Bodina. *Anthropos* 50 (1-2): 39-54.
- Spruk, Jure (2020): Politološka interpretacija Magne Carte: k razumevanju politične razsežnosti dokumenta. *Teorija in praksa* 57 (1): 250-266.
- Strath, Bo (2013): Ideology and Conceptual History. V Michael Freeden, Lyman Tower Sargent in Marc Stears (ur.), *The Oxford Handbook of Political Ideologies*, 3-19.
- Stone Sweet, Alec (2000): *Governing with Judges: Constitutional Politics in Europe*. Oxford: Oxford University Press.
- Tadić, Ljubomir (1988): *Nauka o politici*. Beograd: Rad.
- Teršek, Andraž (2014): *Teorija legitimnosti in sodobno ustavnštvo*. Koper: Univerza na Primorskem.
- Tushnet, Mark (2000): *Taking the Constitution Away from the Courts*. Princeton: Princeton University Press.
- Vincent, Andrew (1987): *Theories of the State*. London: Blackwell.
- Zupančič, Boštjan M. (1994): *Prvine pravne kulture*. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.
- Zupančič, Boštjan M. (2008): *The Owl of Minerva. Essays on Human Rights*. Utrecht: Eleven International Publishing.
- Zupančič, Boštjan M. (2020): *O Evropskem sodišču za človekove pravice. Kritična retrospektiva (1998-2019)*. Ljubljana: GV.

ZAZNAVA VODIJ O POVEZANOSTI OSEBNOSTNIH LASTNOSTI Z OSEBNO UČINKOVITOSTJO IN TIMSKO USPEŠNOSTJO**

Povzetek. Na področju psihologije dela so raziskovalci namenili veliko pozornosti proučevanju osebnostnih lastnosti v povezavi z delovno učinkovitostjo. Članek je sestavni del obsežnejše doktorske študije in ga obravnavamo kot pilotno raziskavo, s katero želimo osvetliti subjektivna prepričanja vodij o povezanosti osebnostnih lastnosti z osebno učinkovitostjo in timsko uspešnostjo ter opisati razliko med ugotovitvami te kvalitativne raziskave in kvantitativnimi raziskavami že izvedenih študij. Uporabili smo kvalitativni način raziskovanja, s katerim na vzorcu 18 vodij skušamo poiskati odgovore na ključna vprašanja z metodo polstrukturiranih intervjujev. Pregled rezultatov je pokazal, da vodje najpogosteje izpostavljajo osebnostno lastnost sprejemljivosti kot pomemben dejavnik, ki vpliva na osebno učinkovitost in timsko uspešnost. Menijo, da tudi osebnostne lastnosti odprtost, ekstravertnost in vestnost vplivajo na preučevane konstrukte. V primerjavi s kvantitativnimi raziskavami vodje veliko večji pomen pripisujejo sprejemljivosti kot ekstravertnosti in v manjši meri poudarjajo pomen nevroticizma. Pilotna študija je pokazala, da po mnenju vodij osebnostne lastnosti vplivajo na osebno učinkovitost in tudi na timsko uspešnost.

Ključni pojmi: subjektivna prepričanja, osebnostne lastnosti, osebna učinkovitost, timska uspešnost

Uvod

Povečati učinkovitost organizacije je izziv, s katerim se ukvarjajo vodilne osebe v vseh podjetjih, ne samo v Sloveniji, ampak tudi globalno. V praksi se delovne organizacije ukvarjajo z vprašanjem, kako sestaviti kar najuspešnejše time in prepoznati najučinkovitejše posameznike. Praksa je pokazala, da doslej uporabljane metode, kot so npr. Belbinove timske vloge, metode

* Igor Novak, mag. psih., igor.novak888@gmail.com.

** Izvirni znanstveni članek.

DOI: 10.51936/tp.58.3.1048-1064

visoko učinkovitih timov ali metode samoocenjevanja timov, ne odgovorijo ustrezno na izzive, s katerimi se podjetja spoprijemajo danes. Članek s pomočjo kvalitativne metode razišče, kako vodje povezujejo osebnostne lastnosti s timsko uspešnostjo in osebno učinkovitostjo, zato da bi pridobili vpogled v osebnostne lastnosti, ki so v povezavi z uspešnostjo in učinkovitostjo pomembne v praksi. V članku se opiramo na model velikih pet, ki ima vse značilnosti teorije osebnostnih potez (McCrae in Costa, 2006), teorijo storilnostne motivacije (McClelland, 1953) in socialno kognitivne teorije samoučinkovitosti (Bandura, 1977).

Osebnostne lastnosti

Osebnostne lastnosti so dokaj trajne značilnosti, ki odražajo posameznikov način razmišljanja, obnašanje in občutke. Navadno nanje vplivajo razvoj posameznika, vrednote, izkušnje, navade, sposobnosti (Musek, 2005).

Pomembno je, da upoštevamo vpliv osebnostnih lastnosti na vedenje posameznika ne samo na individualni, ampak tudi na timski ravni. Zavedati se moramo, da niso vse osebe primerne za vsa delovna mesta, zato je pomembno, da prepoznavamo osebnostne lastnosti zaposlenih. Najbolj znan model osebnostnih lastnosti je model velikih pet (McCrae in Costa, 2006), ki opredeljuje pet glavnih osebnostnih lastnosti: ekstravertnost (družabnost, dominantnost, želja po medosebnih stikih), sprejemljivost (sledenje pravil, strinjanje in ustrežljivost), odprtost (kaže se v ustvarjalnosti, želji po novih izkušnjah, sprejemanju drugačnosti), vestnost (zanesljivost, vztrajnost in delavnost) in čustvena stabilnost (samokontrola in nadzor čustev).

Osebna učinkovitost

Osebna učinkovitost v kontekstu delovne organizacije vključuje vedenja posameznikov, njihove naloge in dejavnosti, v katere so vključeni, in prispevek posameznikov k organizacijskim ciljem in vedenju, ki vodijo k organizacijski učinkovitosti (Campbell idr., 1970, v: Borman, 2000).

Osebna učinkovitost je pri zaposlenih pogosto zaznana kot obseg zadovoljivega doseganja delovnih zahtev svojega delovnega mesta ali obseg njihove individualne produktivnosti. Z učinkovitostjo naj bi bil povezan odnos zaposlenih do organizacije in delovnega okolja, ki izvira iz organizacijske kulture (Arthur, 1994; Donald idr., 2005, v: Kwantes in Blogarsky, 2007: 211).

V doktorski disertaciji (Milne, 2020) so analizirali osem vodij tehnoloških podjetij, ki imajo izkušnje s spodbujanjem učinkovitosti na delovnem mestu. Identificirali so štiri dejavnike: medosebna komunikacija z zaposlenimi, s čimer preprečujemo napake pri interpretaciji, pragmatični pristop do močnih in slabih področij zaposlenega, kar pomeni, da z izkušnjami

prepoznamo močna področja zaposlenih in ta spodbujamo, mentorstvo in opolnomočenje zaposlenih, pri katerih gre za prenos praktičnih izkušenj in znanja o delu organizacije na mlajše zaposlene. Zadnji od dejavnikov je jasna hierarhija in organizacijske vrednote, kar je pomembno, ker s skupnimi vrednotami in jasnim sistemom vsi vedo, kje je njihovo mesto v organizaciji ter kaj morajo prispevati.

Povezava osebnostnih lastnosti z osebno učinkovitostjo

Porast preučevanja osebnostnih lastnosti v povezavi z delovno učinkovitostjo je sprožila metaanalitična študija Schmitta, Goodinga, Noea in Kirscha (1984: 420), ki je pokazala šibko pozitivno povezanost omenjenih konceptov ($r = .20$). Metaanaliza šestih študij je pokazala, da je osebna lastnost *vestnost* najmočneje povezana z delovno učinkovitostjo, pri čemer so ostale lastnosti z njo šibkeje povezane, nanje pa vplivajo tudi številne druge lastnosti dela – predvsem delovne značilnosti (Chamorro-Premuzic, 2011).

Druga osebna lastnost, ki se je izkazala kot pomembna pri napovedovanju delovne učinkovitosti, je nevroticizem. V splošnem so študije pokazale, da je čustvena stabilnost (nizka stopnja nevroticizma) povezana z delovno učinkovitostjo, pri čemer so taki posamezniki bolj samozavestni, odporni in umirjeni, nasprotno pa so tisti, ki dosegajo visoke rezultate na poddimenziji nevroticizem, bolj anksiozni in vzkipljivi (Chamorro-Premuzic, 2011: 84). Z osebno učinkovitostjo se pozitivno povezujejo odprtost, vestnost, ekstravertnost in sprejemljivost, nevroticizem pa se z osebno učinkovitostjo povezuje negativno (Pathak, 2015).

Timska uspešnost

Timsko uspešnost lahko opredelimo kot vrednotenje izidov timskega delovanja glede na določen niz kriterijev (Salas idr., 2009: 41). Če združimo opredelitve drugih avtorjev (Hackman, 1987; Adams, Simon in Ruiz, 2002; Hackman, 1990, v: Ruiz in Adams, 2004), lahko timsko uspešnost opišemo kot uspešnost delovanja tima in doseganja zastavljenih ciljev ter stopnjo zadovoljstva in kakovosti medosebnih procesov znotraj tima. Poleg tega mora tim za doseganje uspešnosti zagotavljati še skupen cilj, jasno delitev vlog in učinkovito komunikacijo.

Povezanost osebnostnih lastnosti s timsko uspešnostjo

Osebna sestava tima naj bi imela velik vpliv na uspešnost tima prek vključevanja članov v učinkovito timsko delo in vključevanja v tim (Bell, 2007: 608). Metaanalitične raziskave (Barrick in Mount, 1991: 18) ugotavljajo,

da imajo osebnostne lastnosti, merjene s petfaktorskim modelom, precejšnje uporabnost za napovedovanje, kako se ljudje vedejo in so uspešni na delovnem mestu. Obstajajo dokazi, da so specifične osebnostne poteze povezane z uspešnostjo pri nekaterih vrstah del. Na primer ekstravertnost je pomembna za dela, pri katerih igrajo pomembno vlogo medosebne interakcije, odprtost pa je pomembna za dela, pri katerih igra pomembno vlogo učenje (Barrick in Mount, 1991: 18–19).

Različne raziskave (npr. Stiepelman, Rice, Vogel in Hall, 2019; Barrick in Mount, 1991) ugotavljajo, da je višja stopnja ekstravertnosti povezana s socialno kohezivnostjo (Van Vianen in De Dreu, 2001: 113), komunikacijo, višjo stopnjo socialne aktivnosti in timsko učinkovitostjo. Prav tako je ekstravertnost v timu povezana z uspešnostjo pri ustvarjalnih nalogah in nalogah reševanja problemov (Bouchard, 1969: 25). Kljub temu pa preveč ekstravertnosti lahko prinese tudi negativne posledice, saj imajo lahko člani tima prevelik fokus na socialne vidike tima in premajhen fokus na nalogo (Barry in Stewart, 1997: 75). Priporočljivo je, da so timi v ekstravertnosti čim bolj heterogeni, saj naj bi bilo to za delovanje tima najbolj ugodno in koristno (Stiepelman, Rice, Vogel in Hall, 2019). Glede na ugotovitve raziskav je vestnost kot osebnostna lastnost povezana s timsko uspešnostjo prek širokega razpona nalog in okolij. Osebnostna lastnost vestnosti se pozitivno povezuje s timsko uspešnostjo (npr. Van Vianen in De Dreu, 2001; Bell, 2007), pomembno pa napoveduje tudi ocene nadrejenih (Neuman in Wright, 1999). Sprejemljivost kot osebnostna poteza je pomembna za sodelovanje v timu in timsko uspešnost (npr. Hough, 1992; Barrick idr. 1998; Stevens in Champion, 1999). Predvsem pa je treba izpostaviti, da je sprejemljivost tista osebnostna lastnost, ki močno napoveduje delo pri nalogah, ki vključujejo sodelovanje in soodvisnost od sodelavcev. Po drugi strani pa lahko visoka kohezivnost vodi k »skupinskemu razmišljanju«. Janis (1972) navaja, da kadar so timi visoko kohezivni, so podvrženi skupinskemu razmišljanju. Kadar pa naloge ne zahtevajo visoke stopnje socialne interakcije, sprejemljivost celo inhibira uspešnost v timih. Rezultati številnih študij nakazujejo na pozitiven odnos med čustveno stabilnostjo in timsko splošno izvedbo (npr. Mount, Barrick in Stewart, 1998; Kichuk in Wiesner, 1997; Van Vianen in De Dreu, 2001). Čustvena stabilnost bi morala napovedovati uspeh v timih, ne glede na tip timov (Driskell, Hogan in Salas, 1987). Večina raziskav kaže, da je čustvena stabilnost pozitivno povezana s timsko učinkovitostjo. Odprtost kot osebnostna poteza je povezana z uspešnostjo timov, kadar ti opravljajo ustvarjalne naloge ali naloge pod negotovimi pogoji. Nekaj raziskav torej podpira pomembnost odprtosti za ustvarjalne naloge in naloge, ki zahtevajo domišljijo, vendar raziskave nakazujejo tudi, da je odprtost manj pomembna ali celo zavira uspešnost reševanja, kadar so naloge po naravi bolj rutinske (npr. Driskell idr., 1987).

Na podlagi zgoraj navedenih člankov in že izpeljanih kvantitativnih raziskav smo ugotovitve želeli utemeljiti ter razširiti še s kvalitativnimi načeli. V literaturi se prav tako raziskovalci ne ukvarjajo z medsebojno povezanostjo vseh treh preučevanih konstruktov. Večina člankov je opravljena na vzorcu študentske populacije, v našem primeru pa gre za podatke iz realnega poslovnega okolja, na podlagi katerih bomo v nadaljevanju izpeljali tudi aplikativne zaključke. Rezultate pilotne raziskave smo nato nadgradili v obsežnejši doktorski študiji s kvantitativnim in kvalitativnim raziskovanjem vpliva osebnostnih lastnosti na osebno učinkovitost in timsko uspešnost.

Postavili smo si dve raziskovalni vprašanji:

1. Katere osebnostne lastnosti po mnenju vodij vplivajo na osebno učinkovitost?
2. Katere osebnostne lastnosti po mnenju vodij vplivajo na timsko uspešnost?

Metodologija raziskave in vzorec

V raziskavo smo vključili 18 vodij iz istega mednarodnega podjetja s sedežem v Sloveniji. Starost udeležencev je med 30 in 55 let ($M = 43,9$ leta, $SD = 6,9$ leta), od tega je bilo deset moških, osem vodij je bilo žensk. Vsi udeleženci so imeli najmanj univerzitetno izobrazbo in več kot dve leti delovnih izkušenj na področju vodenja. Vodje so izbrani naključno znotraj istega podjetja in so imeli več kot osem let delovnih izkušenj. Raziskava je potekala od septembra do novembra 2020.

Vse vodje smo pred izvedbo intervjujev kontaktirali in jim v podpis poslali informirano privolitev k sodelovanju v raziskavi. Vsem vodjam je bila pred izvedbo intervjuja obljubljena anonimnost, zato v članku ne navajamo njihovih imen in priimkov, prav tako ne navajamo imen timov ali področij, v katerih ti timi delujejo. V informirani privolitvi in tudi v kontaktu pred samim intervjujem smo jih obvestili, da proučujemo povezanost med osebnostnimi lastnostmi, osebno učinkovitostjo in timsko uspešnostjo. Pred izvedbo intervjujev je bilo dogovorjeno in usklajeno, da zagotavljamo anonimnost podjetja, zato značilnosti in branža podjetja niso omenjene. Intervjuji so trajali med 45 minut in eno uro, trije intervjuji so bili izvedeni v živo, ostali pa so potekali prek MS Teams zaradi epidemije virusa covid-19. Vodje so na vprašanja odgovarjali mirno in iz svojih lastnih izkušenj, znanj ter opazovanj.

Na podlagi intervjujev smo pripravili transkripte in nato opravili analizo vsebine intervjujev, pri čemer smo uporabili računalniško orodje ATLAS.ti9. Na prvi stopnji smo na podlagi citatov določili kode, ki smo jih v drugem koraku združevali po skupnih lastnostih na podlagi teorije. Tako smo na primer vse kode z opisom značilnosti, ki spadajo pod osebnostno lastnost

ekstravertnost, združili v skupno kodo – ekstravertnost. Rezultati so prikazani v združenih kodah, pri koliko vodjah se je ta pojavila, pri čimer so izpostavljeni nekateri citati, ki po mnenju avtorja najbolj povzamejo bistvo. V poglavju diskusija so ugotovitve naše kvalitativne študije povezane z rezultati kvantitativnih študij.

Za preučevanje izbrane tematike smo uporabili kvalitativno metodologijo, ker lahko tako preučujemo, kako ljudje v določenih situacijah razumejo, si razlagajo in se odzovejo na vsakodnevne dogodke (Kordeš in Smrdu, 2015). Za učinkovito raziskovanje smo izbrali fenomenološko metodo z izvedbo delno strukturiranih intervjujev. Pri tej vrsti intervjuja se raziskovalcu dopušča možnost svobodnega raziskovanja, raziskovalec ima pripravljene vprašanja, ki ga usmerjajo pri delu. Pri samem izvajanju intervjujev pa ima možnost vprašanja prilagoditi glede na odgovore udeleženca in željo raziskovalca, da poglobi pomembna področja, ki se pojavijo med intervjujem samim (Biggerstaff in Thompson, 2008; Høffding in Martiny, 2015: 542). Odgovori, ki jih dobimo, so bolj spontani, osebni in samoodkrijujoči. Analiza je z uporabo delno strukturiranega intervjuja težja, dopušča pa, da se pri analizi vsebine uporabijo samo neposredne navedbe intervjuvancev (Kordeš in Smrdu, 2015).

Rezultati

Rezultati bodo prikazani v štirih sklopih – osebna učinkovitost, osebna učinkovitost in osebne lastnosti, timska uspešnost ter timska uspešnost in osebne lastnosti, nato pa jih bomo v poglavju diskusija povezali z literaturo.

Osebna učinkovitost

Več kot polovica vodij govori o pomembnosti mentorstva, komunikacije, pregledu delovnih nalog, motivaciji in prioritetah. Dva izmed vodij poudarjata, da je pri mentorstvu pomembno, da se na obeh straneh (mentor in mentoriranec) kaže pripravljenost za sodelovanje in motivacija. Vodja (V1) pove, da je pri mentorstvu pomembno sodelovanje, zato ni nujno, da vedno uspe. Doda pa, da se spleta potruditi v vsakem primeru. Med osebama se mora splesti razmerje, ki omogoča prenos znanj in izkušenj. Podobnega mnenja je tudi vodja (V10), ki opozori, da je mentoriranje dlje časa trajajoč proces, vendar pa »dolgoročno zelo dobro investiran čas«.

Po mnenju vodij je za spodbujanje učinkovitosti na delovnem mestu pomembna komunikacija z zaposlenimi. Osem vodij kot glavno izmed možnosti spodbujanja osebne učinkovitosti navaja ravno pogovor z zaposlenim. Kot pravi vodja (V2): »Poskušam vzpostaviti pogovor, ki temelji na

poslušanju, in tako dam sodelavcu priložnost, da se odpre. Potem ga z vprašanji preusmerim na pogovor v smislu učinkovitosti dela oziroma ciljev, zadovoljstva pri delu ter odnosov. S tem skušam ugotoviti, kaj dejansko temu človeku manjka.« Podobnega mnenja so tudi drugi, ki pravijo, da le s pogovorom lahko osebo spoznaš in jo potem motiviraš, da bo bolj učinkovit. Strinjajo se, da sta osnova za dvigovanje učinkovitosti zaupanje in dobro vzpostavljen odnos.

Zelo pomemben dejavnik za dvigovanja osebne učinkovitosti je pri vodjih prepoznan pomen kvalitetne povratne informacije. Trije izmed vodij menijo, da je pomembno prepoznati, katera so močna področja posameznika, in jim dati takšne naloge, ki jih bodo bolj učinkovito reševali v skladu z njihovimi sposobnostmi. Povedo, da je pomembno tudi, da jim s podajanjem povratne informacije povemo, kaj od njih pričakujemo, po izteku naloge pa, kako dobro (ali slabo) so jo opravili. Vodja (V4) recimo pravi, da je »potrebno biti pošten in se z njimi (zaposlenimi) pogovoriti in jim to (opazanja) povedati na tak način, da se skupaj najde rešitev, ki je v redu tako za njega kot tudi za organizacijo«.

Pomembno jim je, da so posamezniku njegove delovne naloge in zadolžitve jasne, kar omenijo štiri vodje. Poudarjajo tudi pomen postavljanja prioritete za opravljanje delovnih nalog. Vodja (V13) pravi:

*Učinkovitost je bistveno večja, če oseba ve, kaj mora delati, in ima potrebna znanja za to delo. Osnova vsake učinkovitosti se prične z uva-
janjem novozaposlenih. Dokler osnovni nivo ni dosežen, je normalno,
da je učinkovitost bistveno nižja. Vsaka oseba se ob dodelitvi novih
delovnih nalog sprašuje, ali bo kos svoji delovni nalogi, ali ima dovolj
znanja, izkušenj in časa, da jo dokonča.*

Osebna učinkovitost in osebnostne lastnosti

Največkrat so vodje ob opisovanju učinkovitih posameznikov navedli lastnosti visoko sprejemljivih posameznikov. Opisi sprejemljivosti so se v intervjujih pojavili pri večini vodij (N = 14). Omenjajo, da je za osebno učinkovitost najpomembnejše, da je posameznik sposoben učinkovito sodelovati z drugimi in da jim da vedeti, da mu lahko zaupajo. Pomembno se jim zdi, da ima oseba razvito sposobnost aktivnega poslušanja in empatije. Omenjajo, da mora imeti prijazen in spoštljiv odnos do sočloveka, si vzeti čas za svoje podrejene in tudi priznavati njihove uspehe. Vodja (V11) kot učinkovito osebo opiše nekoga, ki je pripravljen pomagati in si vedno vzame čas za pogovor. Večini je pomembno tudi, da zna oseba z drugimi jasno in sproščeno komunicirati ter jih opolnomočiti za delo. Skoraj vsi

vodje jasnost komunikacije navedejo kot enega pomembnejših dejavnikov. Vodja (V4) navaja: »Učinkovita oseba zna prepoznati dobre ljudi in mu ni težko tega priznati. Zna jih pohvaliti, jim dati priznanje in jih predlagati za razne nagrade. To se mi zdi, da ima velik doprinos, da dela za dobro ljudi.« Po drugi strani pa drugi vodja (V15) opaža, da »oseba, ki je učinkovita, ni individualist, ampak velik timski igravec. Ima to sposobnost, da ob pravem času prepozna prave ljudi, jih med seboj poveže, jih vključi in pripomore k temu, da jim neka stvar uspe v skupnem, timskem duhu.«

V nadaljevanju se bomo dotaknili osebnostne lastnosti odprtosti. Opisi odprtosti so se v intervjujih pojavili pri 16 vodjah. V njihovih opisih se pojavljajo opisniki, ki se navezujejo na izkušnje posameznika, odprtosti za novosti in ideje, veliki želji po učenju in pripravljenosti za sodelovanje z drugačnimi profili ljudi. Pravijo tudi, da so učinkovite osebe eksperti, osebe, ki imajo veliko izkušenj in širok nabor znanj, se lahko vključujejo v kakršnokoli diskusijo, so zelo proaktivne in ustvarjalne. Vodja (V5) pravi, da je učinkovita oseba tista, ki stalno išče nove izzive in iniciative. Drugi vodja (V11) meni, da je učinkovita oseba nekdo, ki veliko prispeva in vidi širšo sliko. Pravi, da ne »dela samo na svojem vrtičku«, temveč se spozna tudi na druga področja in zna odgovoriti na vsa vprašanja v procesu. Večina vodij pri učinkovitih osebah zaznava tudi željo po izmenjavi povratnih informacij.

Osebnostno lastnost vestnost smo prepoznali v 12 intervjujih. Več vodij meni, da so učinkoviti posamezniki tisti, ki so zelo dobro organizirani, znajo presoditi, katere stvari so za delo pomembne, postaviti prednostne naloge, se osredotočiti na delo, so sposobni samouravnavanja, izpeljejo delovne naloge do konca, so zelo samoiniciativni in delavni. Vodja (V14) recimo v opisu učinkovite osebe navede, da ta oseba zna dobro izkoristiti svoj čas in tudi čas drugih ter da je dobra v usklajevanju več stvari hkrati. Vodja (V1) pravi, da je »učinkovit človek tisti, ki je samoorganiziran, ima stvari pri sebi urejene in naredi še več, kot bi bilo potrebno. Ta vtis urejenosti daje potem tudi navzven. Čeprav počne veliko stvari, ustvarja nek red pri delu in drži svojo besedo.« Vodja (V17) pove, da ni nujno, da je ta oseba perfekcionista, temveč da se mora znati osredotočiti na pomembne in nujne stvari.

Enajst vodij ob opisovanju učinkovite osebe navaja tudi opisnike lastnosti ekstravertnost. Vodje opisujejo, da imajo učinkovite osebe veliko socialno mrežo, so samozavestne, priljubljene med ljudmi, imajo pozitiven in prijazen odnos do drugih, imajo karizmo in dobre vodstvene sposobnosti. Vodja (V15) recimo pravi, da je učinkovita oseba taka, ki se zna dobro povezovati z ljudmi oziroma ima sposobnost (in možnost), da privabi v skupen projekt zelo sposobne ljudi. Pove, da je učinkovita oseba torej *močno povezovalna*.

Po mnenju štirih vodij ima visoko učinkovita oseba svoja čustva pod nadzorom in lahko ohranja mirno kri v stresnih situacijah, torej ima visoko

izražene lastnosti čustvene stabilnosti. Vodja (V8) to opiše tako: »To osebo je zelo težko vreči iz tira. Vedno deluje umirjeno.« Pomembno jim je tudi, da se znajo spoprijeti s stresnimi situacijami, se nanje odzovejo umirjeno in znajo pomiriti druge.

Timska uspešnost

Pri vprašanju, kaj si vodje predstavljajo pod pojmom timske uspešnosti, so največkrat navajali značilnosti osebnostnih lastnosti ekstravertnosti, sprejemljivosti in odprtosti. Navajajo proaktivnost posameznih članov, izražanje mnenj, dobrega sodelovanja z drugimi, zaupanja in energije v timu.

Timska uspešnost in osebnostne lastnosti

Skoraj vsi vodje (N = 17) na vprašanje o tem, katere osebnostne lastnosti vplivajo na timsko uspešnost, največkrat omenijo značilnosti sprejemljivosti. Vodje o osebnostni lastnosti sprejemljivost govorijo večkrat in njene lastnosti kot pomembne navajajo pri več tematikah (reševanje konfliktov, sestava tima, spodbujanje timske uspešnosti ipd.). Omenjajo, da člani tima ne smejo izključevati ali obtoževati drugih članov tima, morajo si zaupati, biti odkriti, pošteni in sodelovalni. Učinkovit tim je zanje tisti, kjer se člani učijo drug od drugega in skupaj rastejo. Največ vodij se osredotoča na pomen dobrega sodelovanja. Dva izmed vodij (V2 in V13) recimo menita, da je ključ do uspešnega timskega dela sodelovanje in da je komunikacija tista, ki vodi do uspešnega sodelovanja. Vodja (V17) pa pravi: »Fascinantno je bilo to, da smo eden drugega dopolnjevali kot en *domino efekt*, nekdo je nekaj povedal, nekdo je sprožil klik pri drugem in tretjem se je takoj razširilo obzorje.« Če bi to povzeli z besedami drugega vodje (V8), bi lahko rekli, da morajo biti vsi člani tima povezani v isto zgodbo. Vodja (V15) je zaključil z mislijo, da je pomembno, da so v timu posamezniki, ki se učijo drug od drugega – »V uspešnem timu ni posameznikov, ki zmagujejo na svojih tekmah in iščejo svoje zmage, temveč takšni, ki zmagujejo na skupnih prvenstvih. To pa jim uspe samo, če so od začetka povezani, se učijo od drugih in delajo za skupno dobro.« Prav tako pa nekateri dajejo dobremu sodelovanju celo večji poudarek kot strokovnosti posameznikov. To vodja (V1) opiše tako: »Skupina odličnih posameznikov na svojem strokovnem področju ni pogoj, da je tim uspešen. Dejansko se mora vsak član tima zavedati, da dela za ekipo.«

Prav tako se večini vodij zdi pomembna lastnost vestnost. Petnajst vodij meni, da je za timsko uspešnost pomembno, da so v timu posamezniki, ki so agilni, pragmatični, vztrajni, natančni, predani delu, odgovorni, ki se držijo rokov, znajo prioritizirati, imajo jasen cilj in so osredotočeni. Vodja (V16) pove, da je pomembno, da posamezniki ne prelagajo svojih delovnih nalog

na druge člane tima ali odlašajo z njihovim reševanjem. Vodja (V5) pravi, da je potrebna predanost celotne ekipe, ki je pripravljena sprejeti in tudi zagnano implementirati novosti.

Ekstravertnost kot pomembno lastnost, ki vpliva na timsko uspešnost, navede 12 vodij. Navajajo, da je pomembno, da so v timu dinamični, komunikativni, odločni, karizmatični posamezniki, ki so pozitivno naravnani, energični, s svojim pozitivnim odnosom vplivajo tudi na druge člane tima in so proaktivni. Vodjam je pomembno, da je v timu mogoče občutiti energijo in pozitivno vzdušje. Mnenje vodje (V1) povzame bistvo: »V timu je pozitivna energija, ki jo pri sodelovanju z ostalimi člani čutiš. Ta energija ostane ves čas trajanja projekta. Gre za energično in dinamično delovanje vseh članov tima, ki te vabi k sodelovanju.«

Vodje pa omenjajo tudi odprtost, v intervjujih jo omeni šest vodij. Menijo, da je za timsko uspešnost pomembno, da so posamezniki proaktivni, agilni, iščejo nove izzive, si postavljajo cilje, ki so zunaj njihovih osnovnih funkcij in se neprestano nadgrajujejo. Morajo se biti sposobni hitro naučiti novih znanj. Vodji (V9) je pomembno, da so v uspešnem timu posamezniki, ki so sposobni stopiti tudi ven iz svojih okvirov.

Vodje smo vprašali tudi, kaj bi jim bilo pomembno, ko bi sestavljali izredno uspešen tim. Vodje najprej omenijo, da se najprej vprašajo, kakšen izziv imajo in kakšna je vrsta naloge. V prvem koraku jim je torej najpomembnejše strokovno znanje posameznikov in šele nato, kakšne so njihove osebne lastnosti. Želeli bi si namreč posameznika z visoko stopnjo strokovnega znanja in izkušenj na dotičnem področju. V drugem koraku vodje opisujejo osebne lastnosti. Največkrat opisujejo značilnosti, ki spadajo pod osebnostno lastnost sprejemljivost. Štirinajst različnih vodij opiše različne vidike značilnosti, ki spadajo pod osebnostno lastnost sprejemljivost: pomembni so jim zaupanje, odkritost, dobro sodelovanje med vsemi člani, spodbujanje drugih, dobra komunikacija, da je človek timska oseba in pripaden skupini. Dva izmed vodij (V8 in V14) omenita tudi, da bi raje izbrala osebo, ki zelo dobro sodeluje v skupini in je razumevajoča, tudi če bi bila ta nekoliko manj učinkovita. Osmim vodjam so pomembne komponente odprtosti. V izredno učinkovit tim bi teh osem vodij vključilo posameznike, ki so proaktivni, so se pripravljene učiti, vključujejo posameznike iz različnih kultur in imajo željo po spoznavanju novih stvari. Opisniki ekstravertnosti se pojavijo pri sedmih vodjeh, ko opisujejo sestavljanje uspešnega tima. Navajajo, da bi iskali posameznike, ki so dinamični, pozitivni, se znajo zabavati, motivirani, hitri in imajo sposobnost samouveljavljanja. Pri tem vprašanju se pojavijo tudi značilnosti posameznikov z visoko izraženo lastnostjo vestnosti. Pet vodij meni, da bi v tim vključili posameznike, ki so pragmatični, urejeni, učinkoviti, zanesljivi, organizirani, se držijo rokov in so izjemno odzivni.

Vodje ob vprašanju, kako lahko posameznik s svojimi osebnostnimi lastnostmi vpliva na celoten tim, opišejo tako pozitivne kot negativne. Pri negativnem pogledu največkrat opisujejo vpliv negativnega pogleda na stvari, pritoževanja in konfliktnosti. Pravijo, da lahko s takšnimi negativnimi stvarmi vpliva na vzdušje v timu in znižuje motivacijo vseh članov za delo. Pozitiven vpliv posameznika na tim pa se je v intervjujih pojavil sedemkrat pri sedmih različnih vodjih. Opisujejo, da lahko oseba, ki je pozitivna, motivirana in zagnana, s svojo osebnostjo dvigne našete lastnosti tudi pri ostalih članih tima.

Če povzamemo, višja ko je stopnja sprejemljivosti in vestnosti v timih, boljša je njihova uspešnost. Vodje pa imajo v rokah priložnost, da vplivajo na učinkovitost posameznika in uspešnost tima, če gradijo na zaupanju znotraj tima, psihološki varnosti, jasno določenih ciljih in odgovornostih. Vpliv na učinkovitost posameznika in uspešnost tima imata tudi okolje in kultura organizacije. Na timsko uspešnost pa vpliva tudi osebna učinkovitost članov tima. Vodje menijo, da nanjo v največji meri vplivajo osebne lastnosti odprtost, sprejemljivost, vestnost in ekstravertnost.

Diskusija

Osebna učinkovitost in osebne lastnosti

Vsi vodje menijo, da obstaja povezava med osebnostnimi lastnostmi in osebno učinkovitostjo ter timsko uspešnostjo in da osebne lastnosti vplivajo na omenjena konstrukta. Na naše prvo raziskovalno vprašanje, katere osebne lastnosti po mnenju vodij vplivajo na osebno učinkovitost, lahko odgovorimo – vodje menijo, da na osebno učinkovitost vplivajo osebne lastnosti odprtost, sprejemljivost, vestnost in ekstravertnost. Osebna učinkovitost se tudi po ugotovitvah kvantitativnih študij povezuje z vestnostjo, odprtostjo, ekstravertnostjo in sprejemljivostjo (Pathak, 2015; Schmitt idr., 1984).

Druge kvantitativne raziskave opozarjajo tudi na vpliv nevroticizma (Schmitt idr., 1984), ki ga pa vodje ne omenjajo kot pomembnega pri osebni učinkovitosti. Menimo, da v organizaciji, kjer smo izvajali raziskavo, že več let uporabljajo pristop grajenja na prednostih posameznika, ki jih uči, da spremembo vedenj posameznika lahko dosežemo le na njegovih močnih področjih. Opustili so prakso iz preteklih let, kjer so s povratno informacijo iskali področja za izboljšavo in bili seveda pri tem neuspešni. Razlog morda leži tudi v tem, da kultura organizacije bolj poudarja vrednote sprejemljivosti in odprtosti, zato ni presenetljivo, da vodje vidijo te lastnosti kot pomembne pri osebni učinkovitosti posameznikov.

Rezultati, ki smo jih zbrali prek intervjujev, nakazujejo na to, da lahko tudi po mnenju vodij osebno učinkovitost spodbujamo prek štirih dejavnikov

(Milne, 2020). Največkrat vodje omenjajo pomembnost dejavnika mentorstva in pogovora z zaposlenimi, kjer gre za prenos znanj in izkušenj o delu na druge zaposlene.

Timska uspešnost in osebnostne lastnosti

Drugo raziskovalno vprašanje, katere osebnostne lastnosti po mnenju vodij vplivajo na timsko uspešnost, je pokazalo mnenje vodij, da imajo največji vpliv sprejemljivost, vestnost in ekstravertnost.

Mnenje vodij, da se v največji meri s timsko uspešnostjo povezuje sprejemljivost, so ugotovili v kvantitativnih študijah (Hough, 1992; Barrick idr., 1998; Stevens in Champion, 1999), ki pravijo, da je sprejemljivost pomembna za sodelovanje v timu in tudi za timsko uspešnost. Prav tako so dokazali povezanost med sprejemljivostjo in timsko uspešnostjo ter poudarili, da sprejemljivost napoveduje uspešnost pri nalogah, ki vključujejo sodelovanje in soodvisnost od sodelavcev. Vodje in njihovi timi so pri svojem delu zelo odvisni od učinkovitosti in opravljenih delovnih nalog drugih enot, zato ni presenetljivo, da je skoraj vsem vodjam sprejemljivost najpomembnejša pri timski učinkovitosti.

Vodje povedo tudi, da bi pri sestavljanju uspešnega tima izbrali posameznike, ki imajo visoko izraženo vestnost. Pozitivno povezanost vestnosti in timske uspešnosti so dokazale tudi nekatere kvantitativne raziskave (Bell, 2007; Van Vianen in De Dreu, 2001).

Vodje pri opisovanju vplivov osebnostnih lastnosti na timsko uspešnost ne navajajo značilnosti čustvene stabilnosti ali nevroticizma. Kvantitativna raziskava Driskella in sodelavcev (1987) je pokazala, da naj bi čustvena stabilnost napovedovala timsko uspešnost ne glede na tip tima. Nestabilne posameznike z visoko izraženo stopnjo nevroticizma vodje omenijo pri vprašanju, kako lahko posameznik s svojo osebnostjo vpliva na celoten tim. Opisujejo, da lahko posamezniki z visoko izraženim nevroticizmom rušijo odnose, motijo timsko koordinacijo, znižujejo motivacijo in zavzetost posameznikov za delo.

Prav tako so raziskave (Barrick in Mount, 1991; Stiepelman, Rice, Vogel in Hall, 2019; Van Vianen in De Dreu, 2001) dokazale povezanost ekstravertnosti in timske uspešnosti. Ekstravertnost je tako kot odprtost pomembnejša pri inovativnih nalogah (Bouchard, 1969). Morda bi nekoliko več pozornosti pri ekstravertnih posameznikih lahko posvetili tudi samemu osredotočanju na opravljanje dela. Vodje namreč večkrat med značilnostmi ekstravertnosti poudarjajo pozitivno vzdušje v timu, zabavne trenutke in se osredotočajo na medosebne stike, ne pa na učinkovitost visoko učinkovitih posameznikov. Barry in Stewart (1997) namreč opozarjata, da se lahko visoko ekstravertni posamezniki preveč osredotočajo na socialne vidike in zanemarijo opravljanje delovnih nalog.

Da se odprtost povezuje s timsko uspešnostjo, je ugotovil že Driskell s sodelavci (1987). Takšnega mnenja je tudi nekaj vodij, ki komponente odprtosti večkrat omenijo. Driskell s sodelavci (1987) sicer pravi, da je odprtost pomembnejša pri inovativnih nalogah, ki za reševanje zahtevajo domišljijo. Takšnih nalog je v podjetju, v katerem poteka raziskava, veliko, zato ne preseneča, da nekateri vodje iščejo posameznike z visoko izraženo komponento odprtosti, ko sestavljajo tim.

Če povzamemo, vodje menijo, da se osebne lastnosti povezujejo z obema preučevanima konstruktoma. Odprtost, sprejemljivost, vestnost in ekstravertnost se po njihovem mnenju pozitivno povezujejo z osebno učinkovitostjo. S timsko uspešnostjo pa se po njihovem mnenju pozitivno povezujejo sprejemljivost, vestnost in ekstravertnost.

Sklep

Rezultati raziskave so pokazali, da osebne lastnosti po mnenju vodij vplivajo na osebno učinkovitost in timsko uspešnost. Menijo, da se odprtost, sprejemljivost, vestnost in ekstravertnost pozitivno povezujejo z osebno učinkovitostjo, pri timski uspešnosti pa v največji meri omenjajo pozitivno povezanost sprejemljivosti, vestnosti in ekstravertnosti. Druge raziskave (Kichuk in Wiesner, 1997; Mount, Barrick in Stewart, 1998; Schmitt idr., 1984; Van Vianen in De Dreu, 2001) opozarjajo tudi na negativno povezanost z nevroticizmom, kar se v naši raziskavi ni pokazalo kot ključno. Driskell in sodelavci (1987) so ugotovili tudi, da lahko na podlagi čustvene stabilnosti posameznikov v timu napovemo timsko uspešnost.

Prednost naše raziskave vidimo predvsem v dejstvu, da smo z izborom vzorca vodij iz istega podjetja nadzorovali vpliv organizacijske kulture. V izbranem podjetju namreč njihova kultura močno podpira sodelavce v rasti in razvoju ter doseganju visoke učinkovitosti posameznikov. Velik poudarek namenjajo tudi timski uspešnosti, pri čemer poudarjajo vrednoto sodelovanja. V preteklosti so velik poudarek za timsko uspešnost prepoznali v pomenu dobrega vodenja, naša raziskava pa je osvetlila tudi pomen osebnostnih lastnosti članov tima.

V sami raziskavi so se torej pokazale nekatere značilnosti podjetja. Podjetje namreč že več kot 20 let meri delovno uspešnost zaposlenih, metodologija in način delovanja sta dobro poznan koncept med zaposlenimi. Vodje so primerno usposobljeni, proces merjenja delovne uspešnosti je strukturiran in se s planom dela izvaja na letni ravni. Vodje torej razmišljajo o tem, kaj vpliva na osebno učinkovitost in timsko uspešnost. Prav tako vsi ostali zaposleni sodelujejo pri postavljanju osebnih ciljev, poznajo sistem ocenjevanja in so aktivno vpleteni v proces ocenjevanja svoje učinkovitosti.

Eden od izzivov kvalitativnega raziskovanja je nezmožnost izključevanja

subjektivnega odziva in izkušenj raziskovalca ter njegovih subjektivnih pogledov na preučevano tematiko. Vprašati se moramo, ali so na mnenje vodij vplivali mnenje avtorja in sam koncept ter kakovost izvedbe polstrukturiranega intervjuja. Opazili smo, da vodje večkrat opisujejo sebe in svoje osebnostne lastnosti, za katere menijo, da prispevajo k njihovi lastni učinkovitosti.

Na tem mestu se lahko vprašamo, ali je dovolj, da podjetje izvaja zgolj lastne raziskave na področju timske učinkovitosti in osebne učinkovitosti, saj so lahko zelo subjektivne in pogosto samo potrdijo tisto, kar želijo vodje slišati. Zelo smiselno je včasih naročiti zunanjo raziskavo, ki lahko zelo pomembno prispeva k drugačnemu, bolj objektivnemu pogledu na zastavljena raziskovalna vprašanja. Smiselno bi bilo v raziskavo vključiti vzorec iz več različnih organizacij, saj bi tako lahko raziskali, kako vpliva na zaznave vodij organizacijska kultura.

Dodatno obravnavo pa bo treba odpreti pri vprašanih osebne učinkovitosti in timske uspešnosti pri različnih ravneh delovnih mest. Prav tako bi bilo smiselno pregledati, kako se zaznava povezanosti osebnostnih lastnosti s timsko uspešnostjo in osebno učinkovitostjo razlikuje glede na obseg in vrsto delovnih nalog, ki jih posameznik opravlja. Enako zanimivo bi bilo preučiti, kakšen vpliv na osebno učinkovitost in timsko uspešnost imajo inovativnost, kreativnost in avtonomnost posameznikovega delovnega mesta. V raziskavi prav tako nismo preverjali, kakšen stil vodenja imajo posamezni vodje. Raziskavo bi lahko v prihodnje razširili na to, koliko slog vodenja timov in osebnostne lastnosti vodij vplivajo na mnenja vodij. Raziskavo smo izvedli kot pilotno študijo, ki je podlaga obsežnejši doktorski raziskavi.

Članek obravnava zelo aktualno in manj raziskano temo, ki preučuje zaznavo vodij o povezanosti osebnostnih lastnosti, osebne učinkovitosti in timske uspešnosti. V literaturi obstajajo študije, ki omenjene konstrukte preučujejo, vendar v večini uporabljajo kvantitativne metode na študentskih populacijah. Na podlagi pregleda literature in našega vedenja ne obstaja raziskava, ki bi preučevala povezanost vseh treh preučevanih konstruktov. Članek z uporabo kvalitativne metode na vzorcu vodij prispeva znanosti in stroki vpogled v njihovo zaznavo na povezanost vseh preučevanih konstruktov, na podlagi katerega lahko izpeljemo aplikativne zaključke.

Menimo, da omenjena raziskava pomeni tudi povratno informacijo za akademijo, raziskovalce in kadrovske sodelavce na področju razvoja mehkih veščin, selekcijskih orodij in metod ter pri proučevanju osebnostnih lastnosti, osebnostne učinkovitosti in timske uspešnosti. Prav tako je raziskava izredno pomembna za vodje projektnih timov, saj jim olajša odločitev glede izbora članov tima. Kadrovniki lahko ugotovitve raziskave uporabijo pri svetovanju vodjam, na kaj naj bodo pozorni pri izbiri novega sodelavca in pri

preučevanju odnosov v timu. Ker za timsko uspešnost ni pomembna samo osebna učinkovitost posameznih članov, moramo delati tudi na odnosih in ukrepih na ravni tima. Kadrovske sodelavci si lahko skupaj s timi prizadevajo za zviševanje občutka psihološke varnosti, zaupanje, soodvisnost nalog, timsko kognicijo in socialno kohezijo. To lahko na primer dosežemo prek *teambuildingov*, delom s posamezniki ali usposabljanjem za timsko delo. Predlagamo, da so dejavnosti preventivne, imajo poudarek na skupini (ne na posameznikih) ter da jih vodita notranji in zunanji moderator. Za organizacijo in za tim pa je pomembno, da to ni samo enkratni dogodek, temveč več manjših intervencij, ki se vrstijo v daljšem časovnem obdobju glede na spremembe v timski dinamiki in organizacijske spremembe.

Naj strnemo zaključek raziskave v en stavek: Osebnostne lastnosti so pomemben dejavnik pri osebni učinkovitosti in timski uspešnosti, pri čemer po mnenju vodij najbolj izstopa osebnostna lastnost sprejemljivost. Ne smemo pa pozabiti, da ključ pri razvijanju osebne učinkovitosti posameznika in visoke uspešnosti tima leži v stopnji zadovoljstva in kakovosti medosebnih procesov znotraj tima.

LITERATURA

- Bandura, A. (1997): *Self-efficacy: The exercise of control*. New York: W. H. Freeman.
- Barrick, M. R. in M. K. Mount (1991): The big five personality dimensions and job performance: a meta-analysis. *Personnel Psychology* 44 (1): 1-26.
- Barrick, M.R., G. L. Stewart, M. J. Neubert in M. K. Mount (1998): Relating member ability and personality to work-team processes and team effectiveness. *Journal of Applied Psychology* 83: 377-391.
- Barry, B. in G. L. Stewart (1997): Composition, process, and performance in self-managed groups: The role of personality. *Journal of Applied Psychology* 82 (1): 62-78.
- Bell, S. T. (2007): Deep-level composition variables as predictors of team performance: A metaanalysis. *Journal of Applied Psychology* 92: 595-615.
- Biggerstaff, D. in A. R. Thompson (2008): Interpretative phenomenological analysis (ipa): a qualitative methodology of choice in healthcare research. *Qualitative Research in Psychology* 5 (3): 214-224.
- Borman, W. C. (2000): Work performance. V: A. E. Kazdin (ur.), *Encyclopedia of psychology*, 8. izdaja: 279-284. Washington, DC, ZDA: American Psychological Association; New York, NY, US: Oxford University Press.
- Bouchard, T. J., Jr. (1969): Personality, problem-solving procedure, and performance in small groups. *Journal of Applied Psychology* 53 (1/2): 1-29.
- Chamorro-Premuzic, T. (2011): *Personality and individual differences*. Glasgow: BPS Blackwell Publishing Ltd.
- Driskell, J. E., R. Hogan in E. Salas (1987): Personality and group performance, Review Personnel. *Social Psychology* 9: 91-113.

- Hackman, J. R. (1987): The design of work teams. V J. Lorsch (Ur.), Handbook of organizational behavior, 317–342. Englewood Cliffs, New Jersey: Prentice Hall.
- Hough, L. M. (1992): The “big five” personality variables – construct confusion: Description versus prediction. *Human Performance* 5 (1&2): 139–155.
- Høffding, S. in K. Martiny (2015): Framing a phenomenological interview: what, why and how. *Phenomenology and the Cognitive Sciences* 15 (4): 539–564.
- Janis, I. L. (1972): Victims of groupthink: A psychological study of foreign-policy decisions and fiascoes. Houghton Mifflin.
- Kichuk, S. L. in W. H. Wiesner (1997): The Big Five personality factors and team performance: Implications for selecting successful product design teams. *Journal of Engineering and Technology Management* 14 (3–4): 195–221.
- Kordeš, U. in M. Smrdu (2015): Osnove kvalitativnega raziskovanja. Koper: Založba univerze na Primorskem.
- Kwantes, C. T. in C. A. Boglarsky (2007): Perceptions of organizational culture, leadership effectiveness and personal effectiveness across six countries. *Journal of International Management* 13 (2): 204–230.
- Milne, D. (2020): Strategies for increasing employee productivity in small technology consulting businesses. Walden University.
- Mount, M. K., M. R. Barrick in G. L. Stewart (1998): Personality predictors of performance in jobs involving interaction with others. *Human Performance*: 11: 145–166.
- Musek, J. (2005): Psihološke dimenzije osebnosti. Ljubljana: Filozofska fakulteta, Oddelek za psihologijo.
- McClelland, D. C. (1953): The achievement motive. New York: Appleton-Century-Crofts (Irvington/Wiley).
- McCrae, R. in P. Costa (2006): Personality in adulthood. New York: The Guilford Press.
- Neuman, G. A. in J. Wright (1999): Team effectiveness: Beyond skills and cognitive ability. *Journal of Applied Psychology* 84 (3): 376–389.
- Pathak, D. (2015): Big Five and personal effectiveness: An empirical study on B-school students. *Foundation of Organizational Research & Education* 22 (2): 40–52.
- Ruiz, B. in S. Adams (2004): Attitude toward teamwork and effective teaming. *Team Performance Management* 10 (7/8): 145–151.
- Salas, E., M. A. Rosen, C. S. Burke in G. F. Goodwin (2009): The wisdom of collectives in organizations: An update of the teamwork competencies. V: E. Salas, G. F. Goodwin in C. S. Burke (ur.), *Team effectiveness in complex organizations: Cross-disciplinary perspectives and approaches*, 39–79. New York: Taylor&Francis Group.
- Schmitt, N., R. Z. Gooding, R. A. Noe in M. Kirsch (1984): Metaanalyses of validity studies published between 1964 and 1982 and the investigation of study characteristics. *Personnel Psychology* 37 (3): 407–422.
- Stevens, M. J. in M. A. Campion (1999): Staffing work teams: Development and validation of a selection test for teamwork settings. *Journal of Management* 25 (2): 207–228.

- Stipelman, B. A., E. L. Rice, A. L. Vogel in K. L. Hall (2019): The role of team personality in team effectiveness and performance. V: Hall K., Vogel, A., Croyle, R. (ur.) Strategies for team science success, 189-196. Springer, Cham.
- Van Vianen, A. E. M. in C. K. W. De Dreu (2001): Personality in teams: Its relationship to social cohesion, task cohesion, and team performance. *European Journal of Work and Organizational Psychology* 10 (2): 97-120.

MED AKTUALNIM IN KONCEPTUALNIM: 50 LET AKADEMSKE IZRABE PROGRAMA SLOVENSKO JAVNO MNENJE**

Povzetek. Program Slovensko javno mnenje (SJM) deluje že več kot 50 let, a doslej še ni bila opravljena sistematična analiza njegove akademske izrabe. Cilj članka je zapolniti to vrzel in s pomočjo kvantitativne bibliografske študije ovrednotiti infrastrukturno vlogo programa pri produkciji družboslovnih spoznanj. Analiza temelji na 1043 znanstvenih in strokovnih publikacijah za obdobje 1971–2021, ki vsebujejo podatke SJM in so bile pridobljene na različnih spletnih platformah in v fizični obliki. Poglavitna ugotovitev je, da kazalnike SJM uporabljajo raziskovalci v številnih akademskih in drugih organizacijah in na različnih disciplinarnih področjih, pri čemer obravnavajo širok razpon tematik, večinoma v medčasovni perspektivi. Prek 90 arhiviranih datotek SJM predstavlja pomemben del »ekosistema« družboslovnih podatkov v Sloveniji, zgodovinsko gledano pa imajo posebno vrednost kazalniki iz zgodnjega obdobja, ki predstavljajo svojevrstno primerjalno prednost za slovensko empirično družboslovje.

Ključni pojmi: Slovensko javno mnenje (SJM), raziskovalna infrastruktura, uporabniki podatkov, bibliografska študija

Uvod

Socializem in umetnost merjenja političnega javnega mnenja (1968–1991)

Med slovenskimi družboslovci obstaja široko soglasje, da ima program Slovensko javno mnenje (SJM) pomembno infrastrukturno vlogo (Toš, 1999; Malešič, 2013; Adam in Makarovič, 2001; Smrke, 2014; Hafner-Fink, 2016; Močnik, 2018; Mlinar, 2016). Ob pregledu empirično usmerjene domače družboslovne literature bomo na številnih področjih kmalu naleteli

* Dr. Brina Malnar, znanstvena sodelavka, predstojnica Centra za raziskovanje javnega mnenja in množičnih komunikacij, Fakulteta za družbene vede, Univerza v Ljubljani, Slovenija.

** Pregledni znanstveni članek.

DOI: 10.51936/tip.58.3.1065-1088

na podatke z oznako SJM. Vendar pa doslej še ni bila opravljena širša in sistematična analiza akademske izrabe podatkov SJM, njenega obsega, tematskih poudarkov, disciplinarnih področij in podobno. V naši študiji smo si zadali prav to nalogo, motiv zanjo pa bi lahko opredelili kot samoevalvacijski: po več kot pol stoletja izvajanja raziskav, ko je datotek SJM v podatkovnih arhivih že blizu sto, je nastopil trenutek ko kaže – v duhu programa – empirično raziskati, kakšna je njegova vloga pri pridobivanju spoznanj o družbi.

Da bi študijo postavili v ustrezen kontekst, moramo poznati zgodovino programa, predvsem njegove izhodiščne znanstvene in strokovne cilje in način, kako je definiral in kasneje redefiniral svojo vlogo v slovenskem družboslovnem prostoru. Program SJM se je začel izvajati maja 1968, ko je na teren odšlo prvih 100 anketarjev z imeni in naslovi 2500 prebivalcev Slovenije in vprašalnikom, s katerim je raziskovalna skupina želela meriti »politično javno mnenje«. Tako je bilo zapisano v programsko-organizacijski skici leta 1966 ustanovljenega Centra za raziskovanje javnega mnenja¹ (CJMMK, 1966a), katerega dejavnost je opredeljena kot »aplikativno-akcijsko raziskovanje«, ki naj se razvija v tesni povezavi s politično sociologijo, je »problemsko orientirano« in naj omogoči »razvojno analizo in demokratično udeležbo občanov v sprejemanju odločitev«, kar bi danes lahko prevedli kot informacijska podpora političnemu odločanju.

Razlog, da si je novi program za svojo temeljno disciplinarno povezavo izbral politično sociologijo, lahko iščemo v tem, da tega področja sistematično ni še nihče pokrival. Sociološke tematike kot so prosti čas, medijske navade, družina, stratifikacija, mladina, trg dela, so v obdobju 60. in 70. let že obravnavale druge empirične raziskave, predvsem na Inštitutu za sociologijo pod vodstvom Jezernika, Bohove, Saksida, Rusa, Hanžka, Mlinarja, Barbičeve, Černigoj-Sadarjeve in drugih (Štebe, 1999: 240–241; Adam in Makarovič, 2002; Saksida, 2016), med njimi je bilo tudi nekaj mednarodnih projektov. Skupina SJM pa je, kot sledi iz programske skice, predvsem ciljala na področje (kontinuiranega) raziskovanja javnega mnenja o »aktualnih političnih in družbenih problemih v Sloveniji« v obliki »letne sondaže«, na raziskovanje »volilnega procesa in obnašanja« ter na naročniške »problemske raziskave« na posameznih področjih družbenega življenja. Ti poudarki dobro napovedujejo vsebino vprašalnikov v prvih, povsem »domaćih« 20 letih, saj se je v veliki meri izvajal program, ki je bil tudi napovedan. Spremenil pa se je širši raziskovalni kontekst, saj se obseg prej omenjenih socioloških raziskav v 70. letih ni povečal, prej nasprotno. Tako se z današnje perspektive lahko zdi, da je program SJM v prvem obdobju zanemarjal sociologijo, a te si – z izjemo politične sociologije oziroma presečišča političnih stališč z drugimi tematikami – ni jemal za svoje temeljno poslanstvo.

¹ Kasneje preimenovan v Center za raziskovanje javnega mnenja in množičnih komunikacij (CJMMK).

Ideja o kontinuiranem raziskovanju javnega mnenja v kontekstu tedanje države ni bila pionirska, nasprotno, zgledovala se je po drugih že vzpostavljenih raziskovalnih centrih v Jugoslaviji in nekaterih vzhodnoevropskih državah. Kot navaja programska skica Centra za raziskovanje javnega mnenja (CJM), so podobni centri že obstajali v Beogradu v okviru Instituta za družbene vede, v Zagrebu na Institutu za družbene raziskave ter v Sarajevu na Visoki šoli za politične vede, zunaj Jugoslavije pa predvsem na Poljskem. Slovenija je torej v tem smislu že »zamujala« in je bila v predlogu za ustanovitev CJM opredeljena kot okolje brez večje tradicije javnomnensjskih raziskav (CJMMK, 1966). Ne glede na omenjeni potencial pa poizkusi povezovanja raziskovalcev podobnih centrov iz Beograda, Zagreba in Ljubljane konec šestdesetih zaradi političnih ovir, konceptualnih razhajanj in finančnih blokad niso uspeli, v sedemdesetih letih pa so ti centri (z izjemo CJMMK) prenehali delovati (Toš, 2010: 125).

Tudi v Sloveniji se je program raziskovanja političnega javnega mnenja kmalu znašel v težavnem odnosu s predstavniki političnega sistema oziroma »vodečih družbenih sil«. To je najbolj razvidno iz dejstva, da ni bilo mogoče slediti predvideni letni dinamiki raziskovanja, saj je bilo v obdobju 1973–1981 izvedenih le pet anket (Toš, 1995: 166). Ob tem člani skupine SJM poročajo tudi o drugih oblikah političnih zapletov, npr. »ideološki kritiki raziskave« v 70. letih, o njeni izključitvi iz »sredstev množičnega obveščanja«² (»ko so o izidih raziskav več pisali novinarji iz Zagreba, Beograda kot pa iz Ljubljane«), o poskusih prepričati zastavljanje nekaterih vprašanj, kot je kmetijski maksimum (ibid.: 167), o »frontalnem napadu« politike zaradi merjenja popularnosti politikov in vodilnega mesta Staneta Kavčiča (ibid.: 171). Gre predvsem za obdobje 70. let, ko je prihajalo tudi do drugih konfliktov med politiko in univerzo, npr. suspenza štirih »ideološko neprimernih« profesorjev na tedanji FSPN (Adam in Makarovič, 2002: 537).

Na podlagi tega bi lahko ugotovili, da merjenje političnih mnenj v kontekstu avtoritarnega sistema nujno privede bodisi do konfliktov z oblastjo bodisi do konformnosti oziroma do iskanja pragmatičnega ravnotežja med obema. Zdi se, da je bilo oblikovanje vprašalnikov v prvih 15 letih produkt tovrstnega »balansiranja« oziroma iskanja meja »politično možnega«. Kot leta 1995 oceni Toš, »zavestnih kompromisov nismo delali. Šele podrobna analiza celotnega raziskovalnega gradiva v kontekstu časa pa bo pokazala, ali smo se podzavestno izogibali perečim temam« (1995: 167). Vsebine vprašalnika so izhajale iz »profesionalnih interesov ožje raziskovalne skupine in njihove zaznave potreb v znanstvenem in družbenem okolju« (Toš, 1999: 47). Ob tem velja omeniti, da so bili vsi člani ožje ustanovne skupine SJM (tj.

² Gre za enega od primerov historičnega izrazoslovja, ki se je uporabljalo v 70. in 80. letih 20. stoletja in ki je v uvodnem delu članka pogosto prisotno v citatih članov skupine SJM.

Toš, Klinar, Roter, Markič) diplomirani pravniki, ki so se s sociologijo srečali na pravni fakulteti, kjer jo je predaval Jože Goričar, šele nekaj kasneje so se z njo preselila na VŠPV, kasnejši FSPN in zdajšnji FDV. Morda jih je tudi zato na profesionalni ravni zanimal predvsem politični vidik delovanja družbe in, kot navaja Kerševan, sta si z Roterjem že v začetku razdelila področje religije na način, da se je Kerševan ukvarjal z religijo kot sociološkim pojavom (npr. raziskava na vzorcu slovenskih maturantov), Roter pa s cerkvijo v raziskavi SJM, saj so tam »predstavljala težišče aktualna politična vprašanja, ki so ga še posebej zanimala« (Kerševan, 2014).

Po zapletih, do katerih je privedel aktualno politični pristop prvih dveh anket SJM (1968 in 1969), sledi desetletje nerednih raziskav ter manj »izzivalnih« vprašalnikov. Čeprav so bile vsebine še vedno pretežno politične, so se bolj osredotočale na preverjanje nekaterih sistemskih rešitev, npr. politične participacije v t. i. delegatskem sistemu. Ob tem pa so bila potencialno provokativna vprašanja ves čas prisotna, na čelu z vprašanjem o »skladnosti politike ZK z interesi ljudi«, ki je bilo zastavljeno v vsaki raziskavi. A v obdobju gospodarske rasti, večanja realnih dohodkov, zmerne inflacije in zadovoljstva z življenjskim standardom (Mlinar, 1989: 714) je bil visok tudi sistemski konformizem javnosti izmerjen z anketo.

Po Titovi smrti 1980 je sledil izbruh jugoslovanske gospodarske in politične krize, ki je v nekaj letih v Sloveniji sprožila tudi proces politične liberalizacije in s tem z vidika SJM vzpostavila bistveno drugačen kontekst raziskovanja. Toš v refleksiji ob 30-letnici programa omenja, kako je v drugi polovici 80. let »popustil pritisk političnega podsistema« in raziskava se je posledično »izraziteje odzvala na pojave v družbenem in političnem okolju« (1999: 48). To se je odrazilo v močni »aktualizaciji« vprašalnika in hitrih premikih v javnem mnenju, kar lahko razberemo iz serije intervjujev članov skupine SJM, predvsem za časnik Delo (Toš, 1995). Tako leta 1986 skupina poroča »pesimizmu javnosti glede prihodnosti«, a hkrati o dejstvu, da »skoraj 60 % anketiranih zaupa v sistem socialističnega samoupravljanja« (ibid.: 11). Na novinarsko vprašanje, zakaj je bilo takrat prvič v raziskavo vključeno vprašanje o praznovanju božiča, je član skupine lakonično odgovoril, da so se »tako odločili zato, ker je razprava o božiču postala dovoljena« ter dodal, da božič po ugotovitvah ankete SJM praznuje 79 % anketirancev (ibid.: 19). Taka vprašanja bi bila še kakšno leto prej politično sporna. V tem duhu je bila na primer tudi sprememba formulacije vprašanja o ZK, ki je prej spraševalo o »uresničevanju družbene vloge ZK«, nova verzija pa se je glasila, ali naj bo ZK le ena izmed strank (ibid.: 28).

Poleg aktualnih tematik, ki so zadevale proces demokratizacije, so bile v vprašalniku vse močnejše prisotne tudi vsebine, ki jih dandanes prepoznamo kot del procesa osamosvajanja. Tako člani skupine v Delovem intervjuju 1987 poročajo o vse bolj razširjenem mnenju, da bi morala biti

slovenska nacionalna politika bolj samostojna, da upada »skrajni solidarizem« do nerazvitih delov Jugoslavije, ki je bil »razširjen v evforičnih obdobjih«, ter o visoki zaznavi medetničnih razlik v delovnih navadah, kulturi, veri in jeziku (ibid.: 40–41). Ob tem navajajo, da ob sicer »izredno nizkem ugledu Zveze komunistov v slovenski javnosti več kot dve tretjini Slovencev zaupata slovenskemu političnemu vodstvu« (ibid.: 38). Opazimo lahko, da v tem obdobju člani skupine v intervjujih pogosto opuščajo termin »anketiranci« in ga nadomeščajo s »Slovenci«, »Slovenčeva politična kultura« ipd. Leta 1988 Klinar navaja, da je »58% ljudi odgovorilo, da obstaja možnost razvoja Slovenije zunaj okvirov Jugoslavije« in da je bilo »lanskih 53% v tisku kamen velikanske spotike« (ibid.: 57). V tem letu se v vprašalniku pojavi tudi tematika sprave (ibid.: 54).

Med letoma 1989 in 1991 aktualnost in politični angažma vprašalnikov in skupine SJM dosežeta vrhunec. Novinar Dela ugotavlja, da so zdaj »javnomnenjske raziskave priznane, rezultati pa željno pričakovani«, pri čemer je dve raziskavi spremembah ustave naročila tudi slovenska skupščina (ibid.: 84). Novinar Naših razgledov prav tako ugotavlja, da ob Slovenskem javnem mnenju 1990 po medijih »kar frčijo podatki iz raziskave« in da se politika menda kar »puli« zanje (ibid.: 82–84). V tem obdobju podatki kažejo, da »za skoraj polovico Slovencev socializem nima perspektive«, da ZK dojemajo kot le eno od strank, ki naj »razjasni vse poveljne napake«, ter da »več kot polovica Slovencev vidi izhod v parlamentarnem sistemu« (ibid.: 69–74). Zdaj si že velika večina »Slovenijo zamišlja kot suvereno državo«, o neuvrščeni v Slovenčevi politični zavesti pa »ni več sledu« (ibid.: 87–89). Boštjan Markič ob tem ugotavlja, da je minilo obdobje »politične opitosti« v zavesti Slovencev in da je prišlo do »družbenopolitične streznitve«, tj. da je vera v samoupravni socializem splahnela (ibid.: 75).

Za nazaj bi sicer lahko ocenili, da je bilo ravno obdobje osamosvajanja eno od najbolj »politično opitih« obdobji tako v medijih kot v javnosti in v sami skupini SJM, ki je imela do dogajanja v mnogih pogledih manj kritične in tudi politične distance kot prej do socialistične ideologije in oblasti. V intervjuju za Teorijo in prakso leta 1995 Toš pove, da je bil »projekt SJM opazovalec in udeleženec procesa demokratizacije hkrati« ter da si je raziskovalna skupina prizadevala z odpiranjem tem »posegati v te procese« (ibid.: 170). V tej vlogi je imel program SJM gotovo določen »emancipatorni naboje«, z odpiranjem tematik, kot so verbalni delikt, smrtna kazen, vojaščina itd. Prav tako so člani skupine SJM že zgodaj pričeli opozarjati na problematične vidike tega procesa. Tako je Klinar leta 1990 v medijih izjavil, da »Slovencem v njihovem pluralizmu manjka še etnični pluralizem« (ibid.: 90), Toš pa, da je »odnos Slovencev do pripadnikov drugih jugoslovanskih narodov zadržan, z odtenki šovinizma«, kar se v okviru ustavne tematike kaže v težnji po dvigovanju ovir ob dostopu do državljanstva (ibid.: 104). Ugotavlja

tudi, da se »v zavesti ljudi nesporno izostruje vprašanje solidarnosti in pravičnosti« (ibid.: 102).

Povzamemo lahko, da je bil v obdobju 70. in še bolj 80. let SJM bolj aktualnopolitični »barometer« kot modelska družboslovna raziskava, pri kateri bi bilo primarno merilo tematske selekcije znanstvena, sekundarno pa javnopolitična relevantnosti, tj. produkcija znanstvenih spoznanj za podporo javnim politikam. V nekaterih obdobjih avtorji vprašalnika SJM neposredno soustvarjajo politiko s »sondiranjem« političnih izbir v javnem mnenju, zlasti v ključnih letih demokratizacije in osamosvajanja, in tako vidijo tudi svojo družbeno vlogo.

Iz politične arene k teoretičnim modelom in metodološkim specifikacijam (1991–2020)

Čeprav smo doslej izpostavljali predvsem aktualno politični vidik, je programska skica CJM iz leta 1966 reflektirala tudi vlogo teorije, saj je v njej zapisno, da »tesna vez raziskovanja na disciplino (teorijo) šele realizira njegove akcijske smotre, omogoča razumevanje bistva pojava ter primerjalno in večstransko analizo problema«. Če je v prvem obdobju program SJM do skrajnosti prignal aktualno politični element svoje »misije«, pa pomeni drugo obdobje postopen, a izrazit prehod v konceptualno empirično družboslovje.

Leto 1991 je za program SJM prelomno v več pogledih. Kot prvo, ta izgubi svojo ekskluzivno vlogo merilca aktualnega utripa, saj je konec 1991 že povsem zaživela industrija »sondaž« političnega javnega mnenja v agencijah in medijih. Po zaslugi specifičnih zgodovinskih okoliščin in samoohranitvenih »manevrov« raziskovalne skupine je namreč raziskava SJM v dvajsetletnem socialističnem obdobju uspela opravljati to vlogo, s čimer je predstavljala precejšen unikum v kontekstu socialističnega sveta in vzpostavila Slovenijo kot edino državo, ki ponuja možnosti kontinuirane analize »političnega javnega mnenja« v obdobju prehoda. A leta 1992 novinar Naših razgledov ugotavlja, da je skupina SJM ob predstavitvi svoje zadnje raziskave »čeprav s četrstoletno tradicijo padla skorajda v medijsko gluhoto, bohotili pa so se podatki drugih medijskih raziskav« (Toš, 1995: 116). Podatki vsakoletne raziskave SJM se sicer še vedno pojavljajo v medijih, a ne več kot odmevne novice, čeprav so ugotovitve v kontekstu nove družbene realnosti zelo relevantne. Tako Klinar v intervjujih leta 1992 in 1993 ugotavlja, da se v situaciji »vrednotne anomalije« ob prehodu v nov sistem poleg liberalnega in egalitarnega oblikuje tudi sklop populističnih vrednot z elementi ksenofobije, naklonjenostjo strožji kaznovalni politiki, povečevanjem socialne distance do marginalnih skupin in odklonilnim odnosom do priseljencev. Toš opozarja na strm upad zaupanja v nove politične institucije, Markič pa ugotavlja,

da Slovenci politiko vidijo »realno«, tj. kot boj za oblast, delež tistih, ki jo vidijo kot prizadevanje za skupni blagor, je majhen (ibid.: 108–136).

Vprašalnik SJM je še vedno vključeval aktualnopolitične vsebine, npr. strankarske preference, odnos do preteklosti, »aktualne afere« kot so bile HIT, Vis, orožje na mariborskem letališču, a ta »barometrski« element se je kmalu pokazal kot provokativen tudi v okoliščinah političnega pluralizma, saj je skupina SJM že 1991 prišla v spor z delom nove politike, ki je njeno lestvico popularnih politikov označil kot »boljševistično« (ibid.: 114). Kot dokazujejo reakcije političnih akterjev v kontekstu obeh družbenih sistemov, dnevnapolitični angažma v raziskovanje neizogibno vnaša tudi dnevnapolitična tveganja, kar lahko v skrajnem primeru ogrozi celoten program. V tem smislu je bilo dobrodošlo, da se je tradicija aktualnih sondaž leta 1994 preselila v telefonsko raziskavo Politbarometer, čeprav je bila motivacija za to predvsem večja odzivnost raziskav, da bi te lahko sledile tempu komercialnih agencij. Politbarometer je čez dobrih deset let – po odstopu političnega naročnika od pogodbe – ugasnil in od takrat je izrecna aktualnopolitična dimenzija v dejavnosti CJMMK obrobna. Tega seveda ne gre enačiti z možnostjo »angažirane« uporabe podatkov v družbenem prostoru, saj so lahko prav kakovostni podatki o stanju v družbi najbolj zanesljiva podlaga reflektirane kritičnosti. Ta ostaja implicitna ali izrecna perspektiva mnogih družboslovcev (Malešič, 2013), temu nasproten pa je pogled, da pretirana angažiranost prenaša v družboslovje politične delitve in je spoznavno neproduktivna (Adam, 2016). V tem smislu Andolšek govori o – kot kaže nerazrešljivi – razdvojenosti tako domače kot svetovne sociologije na težnjo k objektivizmu in empirični eksaktnosti na eni in usmerjanje k aktivističnemu angažmaju na drugi strani (2016).

Selitev barometrskih vsebin v drug projekt je vsekakor olajšala vstopanje SJM v mednarodne družboslovne programe, kar je drugi prelomni proces, ki se je začel v letu 1991. Takrat se je slovensko empirično družboslovje prek programa SJM hitro vključilo v vse pomembnejše primerjalne ankete, kot so World Values Survey (WVS), European Values study (EVS), International Social Survey Programme (ISSP) in kasneje še European Social Survey (ESS), poleg tega pa še v številne manjše ali občasne projekte. Vključevanje bi bilo lahko še nekaj zgodnejše, a nekatere pobude niso uspeli, saj je npr. ISSP zahteval, da se raziskava izvede na celotnem ozemlju Jugoslavije (Toš, 1995: 172). Ne glede na to pa je bila vključitev najbolj obsežna in zgodnja med nekdanjimi socialističnimi državami, še zlasti pa v primerjavi z državami nekdanje Jugoslavije, kjer z delno izjemo EVS za zadnja desetletja ne obstajajo niti približno primerljive časovne vrste. SJM je že imel infrastrukturo, znanje in izkušnje, zato Sloveniji ni bilo treba čakati na vzpostavitev podružnic anketnih multinacionalk in na donatorje, ki bi omogočili, da te agencije družboslovne raziskave tudi izvedejo. Omenjene primerjalne ankete danes veljajo

za enega poglavitnih virov podatkov o sodobnih družbah (Kuechler, 1998; Mochmann, 2008; Norris, 2009), saj omogočajo analizo dinamike stališč v kontekstu različnih družb in kultur, pri čemer je zlasti spoznavno učinkovita uporaba metode večnivojske analize, (Andreß et al., 2019; Smith, 2019). Na splošno si danes »težko zamislimo razvoj sodobnega družboslovja brez sistematičnega longitudinalnega in medkulturnega primerjalnega anketnega raziskovanja« (Hafner-Fink, 2016).

Toš ob 30-letnici programa z nekaj nostalgije oceni, da je »bilo raziskovanje v okviru programa SJM do leta 1990 izvirnejše«, saj je šlo večinoma za domače operacionalizacije vprašanj, medtem ko se z mednarodnimi povezavami »poudarek preseli na sodelovanje pri operacionalizacijah v mednarodnih teamih ter povečevanje metodološke kakovosti same izvedbe raziskav ter analiz« (Toš, 1999: 54). Tu naj dodamo, da ne gre le za kakovost terenske izvedbe raziskav, čeprav ne gre podcenjevati njene kompleksnosti v mednarodnih družboslovnih anketah. Ta zaradi zagotavljanja ekvivalence postopkov oziroma metodologije zahteva vse večji delovni vložek sodelavcev CJM, ki se nemalokrat »spopadajo« z desetimi strani izvedbenih protokolov (Jowell et al., 2007), da se slovenski podatki nato »kvalificirajo« za uvrstitev v mednarodno datoteko (Vovk in Kurdija, 2019; Broder in Falle Zorman, 2019).

Enako pomemben vidik je bila analitična kakovost same vsebine vprašalnikov, katerih konstrukcija je v mednarodnih projektih praviloma večleten kooperativen ekspertni proces (Hafner-Fink, 2010). Z vključitvijo v mednarodne programe je v vprašalnike SJM na sistematičen način vstopila vrsta družboslovnih ved, predvsem različne posebne sociologije (religija, družina, delo, prosti časa, zdravje) ter politične vede, ekonomija, ekologija, kriminologija, psihologija in še nekatere.³

Ob ekspanziji vsebin iz mednarodnih programov pa v vprašalnikih SJM tudi po letu 1991 ostaja ključna identitetna točka domači blok vprašanj, ki ga je »druga generacija« raziskovalcev po metodoloških in vsebinskih merilih skrajšala na standardno dolžino, s čimer vzdržuje neprekinjeno časovno serijo ključnih kazalnikov. Občasno, največkrat situacijsko, so v vprašalnikih ponovljena tudi druga stara vprašanja (na primer zaznava ekoloških problemov, ugled poklicev, krvodajalstvo ipd.). Omenimo še, da je bila skozi obe obdobji, zlasti pa po letu 1991, vsebina vprašalnikov SJM pogosto tudi rezultat sodelovanja s kolegi in programi na FDV in drugih institucijah, saj je sodeč po kolofonih raziskav pri oblikovanju delov vprašanj poleg ožje programske skupine sodelovalo še okoli 80 raziskovalcev. Po obsegu sodelovanja gotovo izstopa Obramboslovni center s celo serijo anket o odnosu

³ Pregled vsebin je mogoče videti v seriji knjig *Vrednote v prehodu, ki so objavljene na domači strani CJMMK (dostopno prek <https://www.cjm.si/gradiva/>)*.

javnosti do nacionalnih in mednarodnih varnostnih struktur (Malešič, 2013; Bebler, 2016), pa Center za prostorsko sociologijo, Center za politološke raziskave, Center za družboslovno informatiko, Center za proučevanje družbene blaginje. Zunaj FDV je bilo najpogostejše sodelovanje s Fakulteto za šport ter Inštitutom za varovanje zdravja, izvajali sta se dve raziskavi Knjiga in bralci ipd.

Kot je bilo nakazano v uvodu, je bil poglobitveni namen analize razvoja vsebin vprašalnika in prelomnih točk programa SJM postaviti študijo akademske izrabe podatkov SJM v ustrezen kontekst in omogočiti boljšo presojo znanstvene in strokovne vloge programa v petdesetletnem obdobju.

Podatki in metoda

V študijo smo vključili publikacije za obdobje 1968–2021, v katerih avtorji uporabljajo podatke programa Slovensko javno mnenje. Program vključuje celotno paleto raziskav pod oznako SJM, torej raziskave, ki vsebujejo bodisi vprašalnik »Slovensko javno mnenje«, bodisi vprašalnike mednarodnih programov, zlasti WVS/EVS, ISSP in ESS, bodisi kombinacijo obeh. Vse omenjene raziskave so bile izvedene na reprezentativnih nacionalnih vzorcih in so se do leta 2020 izvajale izključno z metodo osebnega intervjuja. V študijo niso vključene publikacije, ki temeljijo na podatkih raziskav centra zunaj programa SJM, predvsem gre za Politbarometer, saj gre za drugačen, naročniški tip raziskave in praviloma za metodo telefonskega intervjuja.

Iskanje publikacij s podatki SJM je potekalo v januarju in februarju 2021 po naslednjih platformah: Google Scholar, Dlib, Cobiss, digitalizirani arhivi revij Teorija in praksa, Družboslovne razprave, Socialno delo in Šport, spletne bibliografije mednarodnih raziskav ter iskanje po fizičnih publikacijah. Na elektronskih platformah, zlasti Google Scholarju, je iskanje potekalo z variacijami večjega števila ključnih besed in besednih zvez, ki v celoti ali delno vključujejo naziv »slovensko javno mnenje« ali kratico *SJM*, oziroma imena ali kratice štirih poglobitvenih mednarodnih raziskav programa (*WVS/EVS*, *ISSP*, *ESS*). Uporabili smo tako slovenske kot angleške verzije ključnih besed in besednih zvez, v slovenskem jeziku tudi upoštevajoč različne sklone. Prav tako smo uporabili kombinacije nazivov raziskav ter tematskih pojmov (npr. *SJM* + *družbene neenakosti*), saj se je izkazalo, da je tako mogoče najti dodatne publikacije.

Minimalni pogoj za vključitev publikacije je bila uporaba vsaj enega podatka SJM. To smo praviloma ugotovili na podlagi dostopa do celotnega besedila, ki smo ga v elektronski ali fizični obliki pridobili za 97% publikacij, medtem ko smo za 3% publikacij pridobili del besedila, v glavnem gre za delno dostopne predoglede knjig. Majhno število publikacij (11) je takih, kjer smo na uporabo lahko zanesljivo sklepali iz citatov ali naslova, čeprav

besedila ni bilo mogoče pridobiti. Nekaj deset potencialno primernih publikacij pa v študijo nismo vključili, ker zaradi nedostopnosti besedila ni bilo mogoče zanesljivo ugotoviti, da uporabljajo datoteke SJM. V analizo tudi nismo vključili več deset raziskovalnih poročil skupine SJM iz zgodnjega obdobja, čeprav so skrbno in kakovostno narejena, saj gre za specifičen tip interne strokovne publikacije, ki se kasneje ne pojavlja več in jo je težko uvrstiti med danes tipične publicistične kategorije.

Na ta način smo pridobili 1043 ustreznih publikacij, tj. takih, kjer so avtorji bodisi neposredno uporabili datoteke SJM bodisi so navajali podatke iz podatkovnih knjig SJM, v veliki večini iz serije Vrednote v prehodu. Če so podatke citirali le posredno, prek navajanja publikacij drugih avtorjev, enot nismo vključili. Dodatno merilo ustreznost publikacije je bilo, da gre ali za avtorje katerih institucionalni sedež je v Sloveniji ali pa za tuje avtorje, ki so uporabili kazalnike domačega programa SJM. Slovenske datoteke mednarodnih programov, kot so WVS, ISSP, ESS, namreč uporablja na tisoče globalnih avtorjev, a v študiji smo se omejili na publikacije, ki vsebujejo jasen slovenski prispevek, bodisi v obliki domačega avtorstva publikacije bodisi v obliki domačega avtorstva kazalnikov, pogosto seveda tudi oboje. Seznam vseh publikacij je na voljo na domači strani CJMMK (Malnar, 2021).

Na podlagi naslovov, povzetkov in besedil 1043 publikacij smo z ročnim kodiranjem vsebinskih elementov ustvarili bazo bibliometričnih spremenljivk z več modalitetami in podatke vnesli v SPSS-datoteko. Spremenljivke, ki smo jih uporabili v pričujoči študiji, vključujejo: leto izida publikacije, tip publikacije (*članek, monografija, poglavje v knjigi, strokovni prispevek, diploma, poročilo*), jezik (*slovenski, angleški, srbohrvaški*), institucionalna pripadnost prvih treh avtorjev (*izdelali smo seznam 32 institucij*), število avtorjev, (so)avtorstvo članov skupine SJM (*da – ne*), domicil založnika (*Slovenija, bivša Jugoslavija, Vzhodna Evropa, Zahodna Evropa s Severno Ameriko in ostalimi globalnimi založniki*), obravnavane tematike (*izdelali smo seznam 26 tematik*), uporaba posameznih datotečnih letnikov v obdobju 1968–2020 (*da – ne*), uporaba mednarodnih raziskav (*da – ne*), prisotnost primerjav z drugimi državami (*da – ne*), uporaba makro podatkov (*da – ne*), uporabo drugih mikro podatkov (*da – ne*), zahtevnost ravni analize (*deskriptivna, napredna*), razlogi uporabe več datotek (*kombiniranje kazalnikov, medčasovne primerjave, povečevanje vzorca*), intenzivnost uporabe podatkov SJM (*dominanten vir, enakovreden vir, marginalen vir*) ter način citiranja (*ime raziskave v besedilu, citat iz podatkovnih knjig, citat datoteke*).

Predvidevamo, da smo z delovno intenzivno metodo iskanja pridobili dokaj robusten del publikacij, temelječih pa programu SJM za obdobje 50 let, vsekakor pa ne vseh. Metoda je bila gotovo manj učinkovita za iskanje nekaterih vrst publikacij v zgodnejših obdobjih, saj ta (še) niso ustrezno

digitalizirana. Tako v prvih obdobjih gotovo manjka velik del diplom, saj se v repozitorijih pojavi letnik 2000 ali kasnejši. Nasprotno pa ocenjujemo, da smo izsledili večino člankov, saj so digitalni arhivi ključnih družboslovnih revij v glavnem popolni. Problem skozi vsa obdobja so tudi monografije oziroma poglavja v knjigah, saj te praviloma niso elektronsko dostopne. Predvsem pri knjigah mednarodnih založb smo si deloma pomagali s spletnimi predogledi, ki pa omogočajo le delni uvid v publikacijo. Pri domačih založbah smo se pri tej kategoriji najbolj zanašali na fizične izdaje, saj na CJMMK obstaja precej izčrpna knjižnica publikacij založbe FDV. Če bi želeli vključiti preostale (elektronsko nedostopne) publikacije, bi bil edini način fizični pregled po knjižnicah, kar pa je presegalo možnosti našega delovnega vložka. Omejitve so bile tudi jezikovne, saj so zaradi možnosti preverjanja uporabe podatkov in kodiranja spremenljivk vključene le publikacije v slovenskem, angleškem in srbohrvaškem jeziku. Ocenjujemo, da tu ni prišlo do večjega izpada, saj je velika večina publikacij s podatki SJM objavljenih v teh jezikih. Čeprav celotne bibliografije programa SJM nismo pridobili pa ocenjujemo, da gre za dovolj velik in reprezentativen del, ki omogoča relevantno analizo analitične izrabe programa SJM.

Rezultati: Študija akademske izrabe programa SJM

1075

Raba datotek SJM v publikacijah

Uvodoma nas je zanimal obseg in razpon uporabe datotek SJM, natančneje »datotečnih let«. Zaradi zamudnosti in pogosto nenatančnega navajanja avtorjev, ki bi zahtevalo »detektivsko« razpoznavanje vprašanj, namreč nismo dokumentirali rabe konkretnih datotek, pač pa datotečnih let. Z izjemo prvega obdobja, ko se je izvedla največ ena anketa na leto, je program SJM kasneje letno ustvaril tudi do 5 datotek. Za leta, ko je datotek več, smo tako izračunali zgolj povprečje njihove uporabe, čeprav je verjetno, da raba raziskav istega »letnika« ni enakomerna.

Aktivnih datotečnih let je 46, saj nobena raziskava programa SJM ni bila izvedena v letih 1970, 1974, 1975, 1977, 1979, 1981 in 1985. »Socialističnih« datotečnih let in s tem časovnih točk je 16 (1968–1990), postsocialističnih pa 30. Tabela 1 prikazuje dinamiko produkcije datotek SJM v štirih obdobjih; ker je prvo obdobje daljše, je tu datotek relativno najmanj (21), še zlasti če upoštevamo, da štiri datirajo v leto 1990. Naslednja tri obdobja so polovico krajša, tj. »desetletke«, kot omenjeno pa se z letom 1991 prične tudi intenzivni mednarodni program. Skupno je delež datotek, ki vsebujejo (tudi) mednarodne kooperativne projekte, 66%.

Tabela 1: RABA DATOTEK PO OBDOBJIH

	1968–1990	1991–2000	2001–2010	2011–2021	Σ
Število vseh datotek SJM	21	30	24	16	91
Število datotek z mednarodnim programom*	0	18	14	14	46
Absolutno število rab datotek v publikacijah	1040	1729	1152	337	4258
Povprečno število rab datotek v publikacijah	49.5	58.6	48.0	21.1	46.8

Vir: Lastna raziskava.

*V eni datoteki je pogosto več mednarodnih raziskav, največkrat dva modula ISSP.

Kot lahko vidimo v drugem delu tabele, je bila v povprečju vsaka datoteka SJM v publikacijah uporabljena 47-krat, največkrat datoteke iz obdobja 1991–2000. Nižje povprečje v zadnjem obdobju je predvsem posledica dejstva, da zadnja datotečna petletka še ni publicistično izkoriščena, saj od oddaje datoteke v arhiv podatkov do njene analitične uporabe in objav izsledkov mine vsaj nekaj let. V standardizirani sliki (povprečje glede na število datotek) se raba posameznih datotečnih let giblje med 28 in 92, pri čemer so največkrat uporabljeni letniki 1980, 1986, 1993, 1998 in 2008.

Razlogov različne »popularnosti« datotečnih let nismo ugotavljali, saj bi to zahtevalo dodatno kvalitativno študijo. Pomemben podatek je, da v 69% publikacij avtorji uporabijo podatke iz več kot enega datotečnega leta, pri čemer je povprečno število uporabljenih datotečnih let 4, maksimalno pa 25. Poglavitni razlog uporabe več datotek so medčasovne primerjave, ki so prisotne v 57% publikacij, pomemben razlog pa je še kombiniranje kazalnikov iz več vprašalnikov (37% publikacij). Po pričakovanju je torej SJM zaradi svoje izrazito dolge časovne vrste epistemološko privlačen kot vir opazovanja dinamike pojavov.

Število, vrsta in jezik publikacij

Trend števila publikacij glede na vrsto publikacije, jezik in domicil založnika prikazuje Tabela 2. Število publikacij s podatki SJM je v vsakem obdobju višje, od 86 v prvem in najdaljšem do 440 v zadnjem.

Rast števila publikacij je deloma dokaz uspešne uveljavitve in tematske širitve programa, deloma pa gre za splošni pojav določen s širšim kontekstom, tudi globalnim. Z vsakim obdobjem namreč narašča tudi število družboslovnih raziskovalcev in diplomantov, prav tako kot njihova publicistična »produkcija«, zato podobne trende rasti merijo tudi v drugih državah (Malešič, 2013: 278; Hopfenbeck et al., 2018; Kozal et al., 2014).

Med 1043 publikacijami največji delež predstavljajo znanstveni članki (45%), ki so v vseh obdobjih najštevilčnejša kategorija. Strokovni prispevki si bili značilni predvsem za prvo obdobje, ko so člani skupine SJM aktualne

rezultate v kratkih strokovnih člankih objavljali v Teoriji in praksi, katere glavni urednik je bil v obdobju 1988–1994 Boštjan Markič. Kot rečeno, je delež diplomskih del pred letom 2000 zaradi pomanjkljive digitalizacije gotovo podcenjen, kasneje pa se pojavljajo v četrtrinskem deležu. Največji deleži monografij so v obdobju 1991–2010, zadnje desetletje pa se poudarek seli na članke, kar je praviloma povezano z načini vrednotenja znanstvenega dela tako v nacionalnem kot mednarodnem kontekstu.

Tabela 2: ŠTEVILO, VRSTA IN JEZIK PUBLIKACIJ

	1968–1990	1991–2000	2001–2010	2011–2021	Σ
Število najdenih publikacij s podatki SJM	86	151	366	440	1043
% delež znanstvenih člankov	44.2	51.0	37.7	49.5	45.2
% delež knjig in poglavij	7.0	29.1	30.9	16.6	22.6
% delež strokovnih prispevkov	43.0	16.6	5.8	5.9	10.5
% delež diplomskih del	0.0	0.7	20.5	23.9	17.4
% delež poročil*	5.8	2.6	5.2	4.1	4.4
% delež znanstvenih člankov v angleščini	10.5	27.3	36.2	56.9	42.3
% delež vseh publikacij v angleščini	4.7	23.2	30.3	42.7	32.4
% publikacij s tujim založnikom	7.0	14.8	25.2	30.5	24.4

Vir: Lastna raziskava.

*Gre za poročila zunanjih uporabnikov z vključitvijo podatkov SJM, ne poročila programa financirjem SJM.

Prav tako je od meril vrednotenja izrazito odvisen delež publikacij v angleškem jeziku, ki je v vsakem obdobju višji, še zlasti pri znanstvenih člankih. Čeprav večina teh publikacij izide pri tujih založnikih, raste tudi delež angleških besedil v domačih revijah in monografijah (Grizold, 2014: 1020). Trend internacionalizacije seveda ni posebnost publikacij SJM, prisoten je v celotnem družboslovju v številnih državah (Kulczycki, 2018; Engels et al., 2012). Ima tako dobre plati, npr. vidnost in neposredna vpetost v mednarodno produkcijo znanja, kot slabe, npr. manjša dostopnost delu domače strokovne javnosti, tudi simbolno razvrednotenje oziroma vnaprejšnje podcenjevanje objav v domačem jeziku (Bernik, 2016; Adam, 2016).

Organizacijska pripadnost avtorjev

Z vidika ocene infrastrukturne vloge programa in načrtovanja komunikacije z uporabniki je bil eden pomembnejših ciljev študije ugotoviti, iz katerih akademskih organizacij prihajajo avtorji publikacij SJM. V Tabeli 3 je prikazan institucionalni izvor prvega avtorja in glede na to, da ima 69% publikacij le enega avtorja, nadaljnjih 20% pa dva, ki v veliki večini prihajata

iz iste institucije, se to zdi ustrezen približek slike organizacijske pripadnosti.

Tabela 3: ORGANIZACIJSKA PRIPADNOST PRVIH AVTORJEV (DELEŽI V%)

	1968-1990	1991-2000	2001-2010	2011-2021	Σ
Fakulteta za družbene vede UL	83.7	70.7	57.8	48.4	57.8
Druge fakultete UL	11.6	14.7	15.6	17.1	15.8
Univerza v Mariboru	0.0	1.3	7.4	14.2	8.8
Druge institucije v Sloveniji*	4.7	10.7	15.3	15.8	14.0
Institucije v tujini	0.0	2.7	3.8	4.6	3.7
(So)avtorstvo članov skupine SJM	47.7	33.1	14.8	10.9	12.8

Vir: Lastna raziskava, N = 1043 publikacij;

*Univerze, inštituti, vladne in nevladne organizacije, druge organizacije.

Daleč največji delež prvih avtorjev prihaja iz FDV, skupno skoraj 58%, a se skozi obdobja ves čas zmanjšuje, saj se krog uporabnikov in njihovih institucij močno razširi (podroben prikaz je v Prilogi 1). Tako v zadnji desetletki FDV predstavlja le še relativno večino prvih avtorjev, opazen pa je na primer izrazit porast rabe podatkov na Univerzi v Mariboru, kjer na filozofski in varnostni fakulteti obstajata dve močni skupini uporabnikov. Raste tudi uporaba v drugih institucijah v Sloveniji, kar je z vidika infrastrukturne vloge programa ugoden trend. Delež avtorstev ožje skupine SJM je do leta 1990 visok, deloma tudi zaradi neposrednega dostopa do datotek v obdobju, ko še ni bilo javnih arhivov, kot je danes ADP (Štebe in Bezjak, 2017), in so zunanji uporabniki prišli do podatkov predvsem prek poročil. Del upada notranjih publikacij gre tudi na račun dejstva, da sta leta 1994 preminila dva publicistično zelo aktivna člana izvirne skupine, tretji pa se je publicistično upokojil.

Akadske skupnosti uporabnikov

Kot smo videli iz programske skice, se je program SJM disciplinarno umestil na presečišče sociologije in politologije, kar sta tudi daleč največji skupini akademskih uporabnikov (Tabela 4). Slika njihove disciplinarne pripadnosti je sicer posredna in približna, saj smo jo dobili na podlagi področja revije, kjer so objavljeni znanstveni in strokovni članki. Politične vede prevladujejo tudi zaradi kategorizacije TiP na politološko področje (Mlinar, 2004: 11-12), saj precejšen delež publikacij izhaja iz »hišne« revije FDV, v kateri pa seveda objavlja tudi veliko sociologov. Iz podatkov tako sledi predvsem, da so analitiki s področja političnih ved, vključno z obramboslovjem, ter socioloških ved, vključno z družboslovno metodologijo,

primarna skupina akademskih porabnikov programa SJM, kar je pričakovano. Pomembnejši deleži uporabnikov prihajajo še s področja medicine in zdravstva ter deloma ekonomije.

*Tabela 4: PODROČJA REVIJ ZNANSTVENIH IN STROKOVNIH ČLANKOV
(N = 520 ČLANKOV)*

Področje revije	število člankov	% delež
Politične vede	210	40.4
Sociologija	173	33.3
Zdravje, medicina, šport	32	6.2
Metodologija	30	5.8
Ekonomija	20	3.8
Multidisciplinarna	11	2.1
Okolje	11	2.1
Varnost, obramba	10	1.9
Drugo*	23	4.2

Vir: Lastna raziskava; *mediji, IKT, psihologija, pravo, demografija.

Obravnavane tematike

1079

Mnogo podrobnejši uvid v disciplinarno raznolikost izsledkov nam da pregled obravnavanih tematik. Ker je program SJM splošnega tipa in vključuje veliko število vsebinskih sklopov, nas je predvsem zanimalo, kakšen je razpon obravnavanih tematik in kje so poudarki. V Tabeli 5 je strnjen prikaz za celotno obdobje in vključuje 26 vsebinskih sklopov, razpoznanih v procesu ročnega šifriranja 1043 publikacij.

Glede na politično-sociološko zastavitev programa in iz nje izhajajočih vsebin vprašalnikov ni presenetljivo, da so na prvem mestu politične tematike, ni pa to edini razlog. Te enako prepričljivo prevladujejo tudi med publikacijami European Social Survey (Malnar, 2020: 8) in preprosto predstavljajo eno ključnih raziskovalnih problematik vsake družbe, saj vključujejo vidike legitimnosti (demokratskih) sistemov, politične participacije, političnih stališč, populizma itd. Druga najpogosteje obravnavana vsebina pa je regionalno specifična, razpad Jugoslavije in (post)tranzicija, kar nakazuje, da je bil SJM pomemben podatkovni vir za refleksijo tega procesa. Na tretjem mestu je področje religije, kar je deloma posledica interesa piscev same skupine SJM za to tematiko, predvsem pa obstoja nekaj močnih raziskovalnih skupin in analitikov na obeh največjih univerzah, za katere program SJM predstavlja poglobitni vir podatkov.

Tabela 5: ANALITIČNE TEMATIKE V PUBLIKACIJAH SJM

(N = 1043 PUBLIKACIJ)*

Tematika	Število publikacij
Politični sistem, participacija, stranke, volitve, demokracija, EU	185
Razpad(anje) Jugoslavije, osamosvajanje, (post)tranzicija	130
Religija, cerkev, religioznost, denominacije	100
Zdravje, zdravstveni sistem, zdravstveni delavci	93
Priseljenci, etnične manjšine, begunci, nestrpnost	82
Vrednote, kultura, dinamika vrednot	71
Delo, zaposlitev, delovna etika, mobing, sindikati, socialni dialog	65
Obramba, varnost, vojska, NATO, terorizem, naravne nesreče	60
Starostne skupine (mladi, stari), medgeneracijski odnosi	58
Spol, spolne neenakosti, seksizem, splav	52
Sodstvo, policija, kriminaliteta, smrtna kazen, korupcija	50
Prosti čas, življenjski slog, kultura, šport	49
Ekonomija, recesija, ekonomske organizacije, ekonomske vrednote	48
Okolje, okoljska zavest, jedrske elektrarne	47
Socialne politike, blaginjski sistem, odnos do redistribucije, UTD	45
Nacionalna identiteta, zgodovina, osebnosti, jugonostalgija	45
Metodologija, vzorčenje, kazalniki	42
Množični mediji, digitalna omrežja, informacijska družba	41
Družina, starševstvo, družinske vloge, ravnotežje delo-družina, ločitev	41
Izobrazba, izobraževanje, šolstvo, znanost, učitelji	39
Družbene neenakosti, mobilnost, stratifikacija, razredi	38
Spolne in druge ne-etnične manjšine, lgbt, diskriminacija	35
Prostor, mobilnost, lokalna skupnost, bivanje, globalizacija	32
Socialni kapital, zaupanje soljudem, omrežja	28
Državljanstvo, civilna družba, prostovoljstvo, NVO	24
Sreča, subjektivna blaginja	23

Vir: Lastna raziskava; *vsaka publikacija je lahko dobila do dve tematski šifri.

Sledi še 23 tematik iz širokega razpona družboslovnih raziskovalnih področij, na čelu z zdravjem, imigracijami in vrednotami. Poleg pogoste uporabe podatkov SJM med avtorji iz zdravstvenega področja (zlasti prvih meritev deleža kadičev na nacionalni populaciji v 70. letih), je precej publikacij na temo zdravja nastalo tudi znotraj skupine SJM. Podobno velja za tematiko vrednot, medtem ko se je analiza tematike migracij, ki je bila s Klinarjem izvorno »domicilna« v skupini SJM in na FDV, kasneje vse bolj selila na druge akademske ustanove, zlasti na inštitute.

Povzamemo lahko, da je slika analiziranih tematik deloma odraz vsebine domačih in mednarodnih vprašalnikov SJM in deloma odraz interesa in velikosti posameznih akademskih skupnosti v Sloveniji. Z vidika infrastrukturne vloge programa pomeni potrditev, da ta omogoča obravnavo

širokega razpona raziskovalnih vprašanj, z vidika produkcije znanja pa bi bilo vsekakor zanimivo opraviti sistematični pregled publikacij na posameznih področjih in povezati izsledke.

Strategije navajanja in analize podatkov

V sklepnem delu nas je zanimalo nekaj vidikov analitičnih pristopov in citiranja podatkov. Zlasti za prvi dve desetletji sta značilni pretežno esejistična kultura pisanja in neizkušenos večine avtorjev z empiričnimi članki, prav tako niso bila izdelana pravila navajanja datotek. Kot omenjeno, takrat še niso obstajali javni arhivi; tudi zato, da bi podatke približali uporabnikom, je na CJM leta 1997 pričela izhajati serija knjig *Vrednote v prehodu*, ki v zadnjih dveh obdobjih, sodeč po navajanju, predstavlja vir podatkov za petino publikacij (Tabela 6). Tabela sicer nazorno kaže uveljavljanje norme navajanja podatkov, saj je viden močan upad prve modalitete, ki jo lahko opredelimo kot najšibkejši način citiranja in skok zadnje, ki v idealnem primeru predstavlja poln citat iz arhiva podatkov. Značilna je predvsem za avtorje, ki uporabijo datoteke SJM za lastne obdelave, medtem ko podatkovne knjige citirajo avtorji, ki teh obdelav ne potrebujejo.

Tabela 6: SLOGI NAVAJANJA PODATKOV SJM (N = 965 PUBLIKACIJ, DELEŽI V%)

	1968–1990	1991–2000	2001–2010	2011–2021	Σ
Ime (in leto) raziskave SJM v besedilu	91.9	72.5	50.3	26.2	47.2
Citat podatkovnih knjig skupine SJM	1.2	3.5	21.1	26.4	19.0
Citat datoteke	7.0	23.9	28.6	47.4	33.9

Vir: Lastna raziskava.

Kot vidimo v Tabeli 7, je po letu 2000 bistveno narasel delež publikacij, kjer je poleg SJM uporabljen še kakšen vir mikro podatkov, prav tako narašča uporaba makro kazalnikov.

Tabela 7: VIDIKI ANALITIČNIH STRATEGIJ V PUBLIKACIJAH SJM (N = 965 PUBLIKACIJ, DELEŽI V%)

%	1968 – 1990	1991–2000	2001–2010	2011–2021	Σ
Prisotnost drugih mikro podatkov	18.6	29.7	46.6	49.9	43.2
Prisotnost makro podatkov	20.9	25.7	45.6	49.7	42.4
Uporaba zahtevnejših metod v člankih*	2.6	13.9	19.0	22.0	18.3
Mednarodne primerjave	0.0	15.5	21.5	23.4	19.7

*regresija, faktorska analiza, cluster analiza, indeksi ipd. (N = 465 člankov).

Vir: Lastna raziskava

To nakazuje, da je bila v prvem obdobju gostota vseh vrst podatkovnih virov manjša, deloma pa gre verjetno tudi za širjenje »podatkovne kulture« pisanja v družboslovju, pri kateri analitiki vse bolj uporabljajo širši »ekosistem« empiričnih kazalnikov, kar po pričakovanju poveča veljavnost in robustnost analize. Ob tem smo s pregledom publikacij ugotovili, da je v 41 % SJM edini ali ključni vir podatkov, v 40 % enakovredni vir, v 19 % pa obrobni. Ugotovili smo še, da so avtorji v 69 % publikacijah uporabili več kot tri kazalnike iz datotek SJM.

Glede na to da je v zadnjih dveh desetletjih v programu SJM izrazit poudarek na kakovosti metodološke izvedbe in konceptualizaciji vprašalnikov, so nas z vidika izrabe tega potenciala zanimali tudi analitični pristopi avtorjev. Ena od strategij za povečanje spoznavne učinkovitosti analize kvantitativnih podatkov je namreč tudi uporaba zahtevnejših statističnih metod, zlasti metod modeliranja, ki jih skozi teoretično zasnovo vprašalnikov tematsko podpirajo predvsem številne mednarodne datoteke programa SJM. Ta trend smo opazovali le na podskupini člankov kot znanstveno najbolj rigorozni vrsti publikacije. Opazen je dokajšen skok uporabe zahtevnejših metod po letu 1991 in nato zmerna rast – v zadnjem obdobju takšne publikacije predstavljajo 22-odstotni delež.

Upoštevač intenzivnost mednarodnega programa v SJM nas je ob tem zanimalo, v kolikšni meri avtorji Slovenijo (po letu 1991) analitično postavljajo v primerjalno perspektivo. Kot je razvidno iz Tabele 7, je v zadnjem obdobju 23 % publikacij takih, kjer so prisotne primerjave Slovenije z drugimi državami, skupno pa 203. Tega deleža ne gre enačiti s celotnim obsegom uporabe podatkov iz mednarodnega programa SJM, ki je bistveno višji, saj pretežni del avtorjev uporabi le slovenske podatke datotek ISSP, ESS ipd. Ob naraščajočem deležu primerjalnih publikacij pa je pregled njihovih besedil pokazal, da je uporaba danes najbolj cenjene tehnike primerjalnega modeliranja – večnivojske regresijske analize – skorajda zanemarljiva. Nasprotno pa bibliografska analiza 2100 znanstvenih člankov s podatki raziskave ESS v mednarodnih revijah razkrije, da jih kar 34 % uporablja to tehniko modeliranja (Malnar, 2020: 9), v ostalih primerih pa večinoma druge oblike regresije. Seveda ni mogoče pričakovati, da bi bilo podobno na nacionalni ravni, a po mnenju številnih metodologov je pomanjkljivo znanje analitičnih tehnik v domačem družboslovju precejšen problem, tudi kot posledica zmanjševanja obsega teh predmetov v učnih načrtih, kot v zborniku *Kakšna sociologija* razpravljajo Ferligoj, Štebe, Vehovar, Križnar in Hafner-Fink (Mlinar, 2015). V naši študiji se manko teh veščin odraža kot razkorak med širokimi možnostmi napredne (primerjalne) analize, ki jih ponuja program SJM, ter njihovo dejansko izrabo.

Sklep

Cilj študije je bil z analizo 1043 akademskih publikacij ovrednotiti infrastrukturno vlogo programa SJM pri produkciji družboslovnih spoznanj. V tej luči je poglobljena empirična ugotovitev, da podatke SJM uporabljajo analitiki na številnih disciplinarnih področjih, v vse večjem številu akademskih ustanov in ob tem obravnavajo širok razpon tematik praviloma v medčasovni perspektivi. Datoteke SJM tako predstavljajo pomemben del »ekosistema« družboslovnih kazalnikov v slovenskem prostoru. Zgodovinsko gledano imajo posebno vrednost podatki iz zgodnejšega, »socialističnega« obdobja, ki predstavljajo specifično prednost za slovensko empirično družboslovje na posameznih področjih (Smrke, 2014: 272; Velikonja, 2014: 208; Fink-Hafner, 2004: 158) in ponujajo redko možnost empirične analize tega obdobja (Močnik, 2018: 87). Program SJM je tu v nacionalno dediščino prispeval številne empirične kazalnike, ki jih v drugih tranzicijskih državah ni. Tako je med drugim izmeril naraščajoči val nezadovoljstva ob nastopu jugoslovanske krize, dramatičen trend padca legitimnosti ZK, val osamosvojitvenih preferenc, učinek socialistične sekularizacije in nato tranzicijske desekularizacije, zgodovino stališč do razlik v dohodkih s kratkim tranzicijskim skokom; že v 70. letih je meril zaznave okoljskih problemov in v odslikal učinek Černobila na ekološka stališča in stališča o JEK itd. Vsebuje številne časovne serije, ki omogočajo opazovanje dinamike družbenih pojavov skozi več desetletij, kar analitiki s pridom izrabljajo. Ob tem je bila v zgodnejšem obdobju kakšna merska priložnost tudi zamujena, kar se recimo kaže v odsotnosti ali sporadični prisotnosti predtranzicijskih časovnih linij nekaterih danes standardnih družboslovnih »super kazalnikov«, kot so sreča, zadovoljstvo z življenjem in generalizirano zaupanje soljudem.

Neizkoriščene priložnosti so tudi na strani analitikov, verjetno največ prav na področju politologije in politične sociologije, saj bi predvsem prvo obdobje glede na svojo ekskluzivnost lahko predstavljalo večjo primerjalno prednost v mednarodnem publicističnem prostoru. Za drugo obdobje, ko prevlada mednarodni program s širokimi možnostmi modeliranja, pa se pokažejo vrzeli metodološkega znanja, saj analize podatkov ostajajo pretežno opisne. Manjkajo recimo zahtevnejše kvantitativne študije populizma v Sloveniji, ki so zelo številne pri analitikih raziskave ESS, saj gre za izrazit izziv evropskim in svetovnim demokracijam. Na manko kvantitativnih politoloških člankov v Sloveniji opozori tudi Schneider (2012: 134), Adam in Makarovič pa sta pred časom izpostavljala, da je ob »ogromni količini« empiričnih podatkov o stališčih do demokracije poglobljenih razprav o procesu demokratizacije, podprtih s temi podatki, zelo malo (Adam in Makarovič, 2002: 539). Podobno bi lahko rekli za tematiko priseljevanja, ki jo je SJM meril že globoko v času Jugoslavije in jo dandanes meri s teoretično

podprtimi kazalniki ESS, a za slovenski prostor je zopet značilna pretežno deskriptivna analiza, pogosto osredotočena le na vidik socialne distance. Premajhno izkoriščenost podatkov programa SJM omenjata tudi Pahorjeva za področje zdravja in zdravstva in Dragoš v teoriji in praksi socialnega dela (v: Mlinar, 2015).

Precejšen poudarek v programski skici CJM je bil tudi na družbenem učinku oziroma temu, kar danes imenujemo podatkovna podpora odločevalcem in oblikovalcem politik, a tu naletimo na širšo in kompleksno problematiko (ne)učinkovitosti posredovanja in uporabe družboslovnih izsledkov drugim družbenim sistemom, ki ji na tem mestu ne moremo nameniti večjo pozornost. Podatke programa SJM smo sicer našli v večjem številu raziskovalnih in projektnih poročil, ki so praviloma namenjena širši strokovni javnosti (npr. poročila o človekovem razvoju, o civilni družbi, o javnem zdravju, integracijskih politikah za priseljence, neenakosti spolov), pa tudi v več strateških dokumentih in resolucijah Državnega zbora in Vlade RS (npr. Resolucija o nacionalnem planu zdravstvenega varstva 2008-2013, Resolucija o Nacionalnem programu za mladino 2013-2022, Resolucija o družinski politiki 2018-2028, Strategija Republika Slovenija v informacijski družbi, Program boja proti revščini in socialni izključenosti). To so vsekakor dobrodošli primeri, obenem pa ostaja dejstvo, da se je domača javnost veliko bolj odzivala na dnevno-politične vsebine raziskav SJM kot pa na (teoretsko) utemeljene sociološke ali politološke vsebine (Hafner-Fink, 2016).

Nedvomno bi bila lahko akademska izraba programa SJM še večja in pridobiti vpogled v poglobitve uporabniške skupine je bil eden od ciljev pričujoče študije, ne nazadnje tudi za to, da se z boljšo komunikacijo zmanjša inflacija raziskovanja. Kot smo videli, velik del publikacij SJM vključuje tudi druge mikro podatke in v številnih primerih gre za primarne raziskave, ki so relevanten vir manjkajočih podatkov. Veliko pa je tudi primerov, ko diplomanti ali raziskovalci zbirajo primarne podatke dvomljive metodološke kakovosti, namesto da bi z manjšo spremembo raziskovalnega načrta svojo problematiko obravnavali na bistveno zanesljivejših podatkih nacionalnih raziskav in programov. Štebe v tem smislu predlaga boljše vrednotenje analitičnega izkoriščanja podatkov ter ciljane razpise, ki bi spodbujali raziskave z uporabo obstoječih podatkov (2016). Vsekakor je dobra plat podatkov ta, da lahko počakajo tudi več desetletij, da jih uporabniki najdejo, saj njihova spoznavna vrednost s časom praviloma le še zraste.

*Priloga 1: ORGANIZACIJSKA PRIPADNOST AVTORJEV V PUBLIKACIJAH S
PODATKI PROGRAMA SJM*

Organizacija	Število prvih avtorjev
Univerza v Ljubljani – Fakulteta za družbene vede	603
Univerza v Ljubljani – Filozofska fakulteta	41
Univerza v Ljubljani – Fakulteta za socialno delo	26
Univerza v Ljubljani – Medicina, zdravstvena nega, zdravstveni inštituti	22
Univerza v Ljubljani – Fakulteta za šport	17
Univerza v Ljubljani – Pravna fakulteta	16
Univerza v Ljubljani – Ekonomska fakulteta	11
Univerza v Ljubljani – Biotehniška fakulteta	9
Univerza v Ljubljani – Pedagoška fakulteta	9
Univerza v Ljubljani – Teološka fakulteta	6
Univerza v Ljubljani – Druge fakultete	6
Univerza v Mariboru – Filozofska fakulteta	44
Univerza v Mariboru – Fakulteta za varnostne vede	31
Univerza v Mariboru – Ekonomska fakulteta	8
Univerza v Mariboru – Pedagoška fakulteta	3
Univerza v Mariboru – Pravna fakulteta	2
Univerza v Mariboru – Druge fakultete	4
Univerza na Primorskem	20
Fakulteta za uporabne družbene študije	17
Inštituti (IVZ /NIJZ, Mirovni inštitut, IJS, IER, INZ, INV...)	54
Vlada RS, ministrstvo, urad vlade, državni zbor	26
Slovenija – Drugo	30
Institucija v tujini	38

Vir: Lastni prikaz.

LITERATURA

- Adam, Frane in Matej Makarovič (2001): Tranzicijske spremembe v luči družboslovnih analiz. *Teorija in praksa* 38 (3): 373–385.
- Adam, Frane in Matej Makarovič (2002): *Sociology – Slovenia*. V: M. Kaase, V. Sparshuh in A. Wenninger (ur.), *Three social science disciplines in Central and Eastern Europe: handbook on economics, political science and sociology (1989–2001)*, 536–547. Berlin: Informationszentrum Sozialwissenschaften.
- Adam, Frane (2016): *Sociologija med ideologijo in kvantofrenijo*. V: Zdravko Mlinar (ur.), *Kakšna sociologija? Za kakšno družbo?*, 86–90. Ljubljana: FDV in SAZU.
- Andolšek, Stane (2016): *Naloge sociologije in družbene spremembe v Sloveniji*. V: Zdravko Mlinar (ur.), *Kakšna sociologija? Za kakšno družbo?*, 91–95. Ljubljana: FDV in SAZU.

- Andreß, Hans-Jürgen, Detlef Fetchenhauer in Heiner Meulemann (2019): Cross-National Comparative Research—Analytical Strategies, Results, and Explanations. *KZfSS Kölner Zeitschrift Für Soziologie Und Sozialpsychologie* 71 (S1): 1–28.
- Bebler, Anton (2016): Sociologija vojske na Slovenskem. V: Zdravko Mlinar (ur.), *Kakšna sociologija? Za kakšno družbo?*, 188–193. Ljubljana: FDV in SAZU.
- Bernik, Ivan (2016): V sociološkem labirintu. V: Zdravko Mlinar (ur.), *Kakšna sociologija? Za kakšno družbo?*, 255–258. Ljubljana: FDV in SAZU.
- Broder, Živa in Rebeka Falle Zorman (2019): ESS fieldwork in Slovenia: nine rounds of building a successful interviewer network. *Človek a spoločnosť* 22 (4): 63–66.
- Engels, T., T. Ossenblok & E. Spruyt (2012): Changing publication patterns in the Social Sciences and Humanities, 2000–2009. *Scientometrics* 93 (2): 373–390.
- Fink-Hafner, Danica (2004): Slovenska politologija v spremenjenih domačih in svetovnih okoliščinah: priložnosti in nevarnosti. *Demokratizacija, profesionalizacija in odpiranje v svet, Teorija in praksa* 41 (1–2): 152–172.
- Grizold, Anton (2014): Od akademskega dozorevanja do pogumnega vključevanja v svetovno znanstveno skupnost. *Teorija in praksa* 51 (6): 1013–1020.
- Hafner-Fink, Mitja (2010): Program Slovensko javno mnenje v okviru mednarodnega družboslovnega anketnega programa ISSP. V: Niko Toš in Karl Müller (ur.), *Primerjalno družboslovje: metodološki in vsebinski vidiki*, 187–212. Ljubljana: FDV.
- Hafner-Fink, Mitja (2016): Program Slovensko javno mnenje in 50-letnica institucionalizacije empiričnega raziskovanja na FDV. *Teorija in praksa* 53 (posebna številka): 5–8.
- Hafner-Fink, Mitja (2016): Ali (enotna) družboslovna metodologija lahko prispeva k povezovanju družboslovnih disciplin? *Raziskovalna izkušnja sociologa*. V: Zdravko Mlinar (ur.), *Kakšna sociologija? Za kakšno družbo?*, 216–220. Ljubljana: FDV in SAZU.
- Hopfenbeck, Therese, Jenny Lenkeit, Yasmine El Masri, Kate Cantrell, Jeanne Ryan in Jo-Anne Baird (2018): Lessons Learned from PISA: A Systematic Review of Peer-Reviewed Articles on the Programme for International Student Assessment, *Scandinavian Journal of Educational Research*, 62: 3, 333–353.
- Jowell, Roger, Roberts Caroline, Fitzgerald Roty in Eva Gillian (2007): *Measuring Attitudes Cross-Nationally. Lessons from the European Social Survey*. London: Sage.
- Kerševan, Marko (2014): Začetki delovanja Centra za proučevanje religije in cerkve 1966–1973 in sodelovanje z Zdenkom Roterjem. *Teorija in praksa* 51 (2/3): 232–243.
- Kozak, M., L. Bornmann in L. Leydesdorff (2014): How have the Eastern European countries of the former Warsaw Pact developed since 1990? A bibliometric study. *Scientometrics* 102 (2): 1101–1117.
- Kuechler, Manfred (1998): The Survey Method: An Indispensable Tool for Social Science Research Everywhere?. *American Behavioral Scientist* 42 (2): 178–200.
- Kulczycki, E., T. C. Engels, J. Pölonen, K. Bruun, M. Dušková, R. Guns... A. Zuccala (2018): Publication patterns in the social sciences and humanities: Evidence from eight European countries. *Scientometrics* 116 (1): 463–486.

- Malešič, Marjan (2013): Oris znanstvenega raziskovanja in razvoja izbranih disciplin na Fakulteti za družbene vede. *Teorija in praksa* 50 (2): 275–296.
- Mlinar, Zdravko (1989): Lokalni odzivi na ekonomsko krizo. *Teorija in praksa* 26 (6/7): 713–726.
- Mlinar, Zdravko (2004): Iz preteklosti za prihodnost v družbi in družboslovju: protislovnost vključevanja in izključevanja. *Demokratizacija, profesionalizacija in odpiranje v svet. Teorija in praksa* 41 (1/2): 9–66.
- Mlinar, Zdravko (2016): Kakšna sociologija? Za kakšno družbo? Prispevki in izzivi sociologije na Slovenskem 1. Ljubljana: FDV in SAZU.
- Mochmann, Ekkehard (2008): Improving the Evidence Base for International Comparative Research. *International Social Science Journal* 59 (193): 489–506.
- Močnik, Rastko (2018): Nekaj shematičnih misli ob zborniku Kakšna sociologija? Za kakšno družbo?. *Teorija in praksa* 55 (1): 80–98.
- Norris, Pippa (2009): The globalization of comparative public opinion research. V: T. Landmann and N. Robinson (ur.), *The Sage Handbook of Comparative Politics*, 520–540. Thousand Oak: Sage.
- Saksida, Stane (2016): Od dogmatičnosti zgodovinskega materializma k empiričnemu sociološkemu raziskovanju. V: Zdravko Mlinar (ur.), *Kakšna sociologija? Za kakšno družbo?*, 77–80. Ljubljana: FDV in SAZU.
- Schneider, C., D. Bochsler in M. Chiru (2012): Comparative Politics in Central and Eastern Europe: Mapping Publications over the Past 20 Years. *European Political Science* 12 (1): 127–145.
- Smith, Tom (2019): Improving Multinational, Multiregional, and Multicultural (3MC) Comparability Using the Total Survey Error (TSE) Paradigm. V: P. Johnson, B. Pennell, I. Stoop and B. Dorer (ur.), *Advances in Comparative Survey Methods: Multinational, Multiregional, and Multicultural Contexts*, 13–44. Hoboken, NJ: Wiley.
- Smrke, Marjan (2014): Proučevanje religije v centru s pečatom oporečništva. *Teorija in praksa* 51 (2/3): 261–283.
- Štebe, Janez (1999): Izkoriščanje zapuščine slovenske empirične sociologije za današnje namene v okviru sekundarne analize. *Družboslovne razprave* 15 (30/31): 232–244.
- Štebe, Janez (2016): Vsak konec pomeni tudi nov začetek: raziskovalna infrastruktura dostopa do podatkov. V: Zdravko Mlinar (ur.), *Kakšna sociologija? Za kakšno družbo?*, 216–220. Ljubljana: FDV in SAZU.
- Štebe, Janez in Sonja Bezjak (2017): The case of Slovenian social science data infrastructure – ADP (Arhiv družboslovnih podatkov). V: Brina Malnar in Karl Müller (ur.), *Societal enlightenment in turbulent times: a Festschrift for Niko Toš*, 199–214. Wien: Echoraum.
- Toš, Niko (1995): Dozorevanje slovenske samozavesti. Dokumenti SJM. Ljubljana: FDV-IDV.
- Toš, Niko (1999): Projekt Slovensko javno mnenje in njegov čas SJM 1968–1999. *Družboslovne razprave* 15 (30/31): 43–63.
- Toš, Niko (2010): Longitudinalni projekt slovenskega empiričnega družboslovja: SJM 1966–2010. V: Niko Toš in Karl Müller (ur.), *Primerjalno družboslovje: metodološki in vsebinski vidiki*, 119–162. Ljubljana: FDV.

- Velikonja, Mitja (2014): Po sledih in na novih poteh raziskovanja kulture in religij. *Teorija in praksa* 51 (2/3): 201–211.
- Vovk, Tina in Slavko Kurdija (2019): Fieldwork experiences and monitoring techniques based on round 9 of the European Social Survey (ESS). *Človek a družba* 22 (4): 67–73.

VIRI

- CJMMK (1966): Predlog za ustanovitev CJM. Dostopno prek <https://www.cjm.si/wp-content/uploads/2021/04/Predlog-za-ustanovitev-CJM-1966.pdf>, 21. 4. 2021.
- CJMMK (1966a): Programsko-organizacijska skica centra za raziskovanje javnega mnenja v Sloveniji. Dostopno prek <https://www.cjm.si/wp-content/uploads/2021/04/Programsko-organizacijska-skica-CJM-1966.pdf>, 21. 4. 2021.
- Malnar, Brina (2021): Bibliografija programa Slovensko javno mnenje. Dostopno prek <https://www.cjm.si/wp-content/uploads/2021/04/Bibliografija-programa-SJM-1968-2021.pdf>, 21. 4. 2021.
- Malnar, Brina (2020): ESS annual bibliographic report. [Dostopano 21 april 2021] Dostopno prek <https://www.europeansocialsurvey.org/docs/findings/ESS-Annual-Bibliographic-Report-2020.pdf>, 21. 4. 2021.

Mirjana DOKMANOVIĆ, Neven CVETIČANIN*

THE PROSPECTS OF FOOD SOVEREIGNTY IN THE FORMER YUGOSLAV REPUBLICS**

Abstract. *The neoliberal approach taken to the transition from socialism to capitalism in the six former Yugoslav republics has revealed its weaknesses in all spheres of economic activities, including food production. These countries have lost sovereignty with respect to regulating important national policy areas like food trade and production. Liberalisation of the food trade has adversely affected national economies by destroying many small-scale farmers and food producers. Corporate supermarkets have been taking over an ever bigger slice of the retail pie. Social movements are calling for direct democratic control over resources and food production to be regained. The article examines the prospects of these countries to overcome the increasing food insecurity by introducing food sovereignty.*

Keywords: *former Yugoslav republics, food sovereignty, food security, right to food, economic democracy, trade liberalisation*

1089

Introduction

A recent study by Brankov and Lovre (2017) indicates that five out of the six former Yugoslav republics are vulnerable to food insecurity.¹ Compared to Bosnia and Herzegovina, Croatia, Montenegro, North Macedonia, and Serbia,² Slovenia is the most food-secure country. The increasing food insecurity is a cause for concern. This gloomy trend has surprised many because

* Mirjana Dokmanović, PhD, Research Associate, Institute of Social Sciences, Serbia; Neven Cvetičanin, PhD, Senior Research Associate, Institute of Social Sciences, Serbia.

** This article was written as part of the 2021 Research Programme of the Institute of Social Sciences with support from the Ministry of Education, Science and Technological Development of the Republic of Serbia.

DOI: 10.51936/tip.58.3.1089-1116

¹ Food insecurity is a situation that exists when people lack secure access to sufficient amounts of safe and nutritious food for normal growth and development and an active and healthy life. It may be caused by the unavailability of food, insufficient purchasing power, the inappropriate distribution or inadequate use of food on the household level. Food insecurity may be chronic, seasonal or transitory (FAO, 2000: 26).

² Data related to Serbia are related to its territory without the province Kosovo and Metohija under United Nations Security Council Resolution 1244 (1999).

it happens in countries with a successful agri-food production experience, considerable potential, rich natural resources and excellent climate conditions for agricultural production, livestock breeding and fishery. The former Yugoslavia had in place developed agriculture production and its citizens enjoyed full access to sufficient, affordable and healthy food. Yet, how has it happened that, after 30 years of transitioning from socialism to capitalism, the people in the mentioned former republics are faced with food insecurity?

Although the states that became independent after the breaking up of Yugoslavia are currently in different development phases, they implemented the same transitional structural adjustment programme. They share the same challenges with respect to political and economic reforms and are comparable in terms of their European Union (EU) accession process. On 1 May 2004, Slovenia was the first of the ex-Yugoslav republics to join the EU. Croatia has been an EU member country since 1 July 2013. Montenegro, North Macedonia, and Serbia are officially candidates, while Bosnia and Herzegovina is a potential one.³ All of these countries have signed Stabilisation and Association Agreements (SAAs) with the EU, which provide for political and economic cooperation and the establishment of free-trade areas. The accession process includes adjustments to agricultural policy and conformity with the EU's Common Agricultural Policy (CAP). Among these countries, only Bosnia and Herzegovina and Serbia are not members of the World Trade Organization (WTO).

The six states arising from former Yugoslavia abandoned the previous socialist regime based on social ownership, socially-and state-owned companies, the state-driven economy, and the self-management of the working class. Deregulation, privatisation, liberalisation and marketisation were the main pillars of the deep structural reforms aimed at building capitalism. Streaming towards integration into both the EU and the WTO led to the opening up of markets and the replacing of socialist regulation and state planning with open trade and competition. The economic transition included changes in the agriculture sector. The process was based on harmonisation with the EU's CAP that has reshaped the national food economies. Countries made use of the multiannual IPA rural development programme (IPARD), an instrument the EU developed to ease agricultural and rural development in pre-accession countries. The reforms implemented in the agriculture sector were expected to create a favourable ambience for a market economy and increase the competitiveness and efficiency in business activities.

Yet, very soon these expectations proved to be unmet. The implemented neoliberal approach demonstrated its weaknesses in all economic spheres,

³ *The EU has also granted Kosovo (under the UNSCR 1244/1999) potential candidate status and signed Stabilisation and Association Agreements with it.*

including food production (Stipetić, 2005; Čavrak, 2003; Hodžić, 2007; Pejanović, 2009; Marović, 2016; Luketina et al., 2018). The national food system's capacity to ensure sustainable food security is seriously threatened by irresponsible 'business-as-usual' activities that jeopardise food safety and give rise to environmental problems (Dokmanović, 2017; Popadić Nikolić and Milenković, 2019). These countries are experiencing rapid land concentration, in turn adversely affecting the livelihoods of small-scale farmers, the development of rural communities, and the sustainable production of food for all (Petrović, 2019: 5–6; Srećković, 2013). As a result of both trade liberalisation and the globalisation process, imported food and processed agricultural products have come to dominate the supermarket shelves in all of these countries.

Such negative trends have affected the rural population. There is an ongoing trend of employment falling in agriculture across all ex-Yugoslav republics (Table 1: Total population, rural population, total, employment in agriculture (%) And agriculture value added per worker (constant USD), 1997–2017.). In their study on small farms' access to land, Bedrač, Bele, Cunder and Kožar (2019: 11) found that the access of poor and small-holding farmers to formal credits are weaker compared to farmers who have bigger farms or agricultural companies. Small-holding farmers often do not have a permanent and sufficiently high income, making them seen as riskier bank clients. This means their farms' development is impeded, their competitiveness is reduced and social inequalities are rising. Jobs in the agricultural sector are typically low-paid, if paid at all, like for many family members involved in farming. The informal work rate is particularly high in agriculture. In Serbia and North Macedonia, two-thirds of informal work is concentrated in this sector (World Bank Group and Vienna Institute for International Economic Studies, 2018: 15).

Many rural people, especially the young and educated, migrate abroad, mainly to EU countries, in response to growing unemployment, poverty, and social inequality (Malaj and Malaj, 2017). This mass brain drain is jeopardising not only rural and agricultural development, but the prosperity and future of the entire region. Membership in the EU would not end – and could even exacerbate – emigration, as may be seen by developments in Croatia where the overall level of emigration doubled after EU accession (Vratic, 2018). This trend has led to a continuing decline in the rural population, as well as its ageing, rapid desertification, and the disappearance of villages and abandonment of huge swathes of agricultural land.⁴

⁴ Government of the Republic of Croatia. *Strategy for Combating Poverty and Social Exclusion in the Republic of Croatia (2014–2020)*.

Table 1: TOTAL POPULATION, RURAL POPULATION, TOTAL, EMPLOYMENT IN AGRICULTURE (%) AND AGRICULTURE VALUE ADDED PER WORKER (CONSTANT USD), 1997–2017.

Country	Year	Population, total (million)	Rural population, total (million)	Employment in agriculture (%)	Agric. value added per worker (constant USD)
Bosnia and Herzegovina	1997	3.7	2.2	19.3	n/a
	2007	3.8	2.1	18.1	6,075
	2017	3.3	1.8	16.6	6,312
Croatia	1997	4.5	2.1	17.8	6,547
	2007	4.4	2,0	12.4	10,815
	2017	4.2	1.8	7.0	15,731
Montenegro	1997	n/a	n/a	9.9	n/a
	2007	0.6	0.2	8.7	16,380
	2017	0.6	0.2	7.9	21,193
North Macedonia	1997	2.0	0.8	24.7	6,019
	2007	2.1	0.9	18.2	8,113
	2017	2.1	0.9	16.2	6,635
Serbia	1997	n/a	n/a	25.1	4,749
	2007	9.1	4.2	20.8	4,512
	2017	8.8	3.8	17.2	5,876
Slovenia	1997	2.0	1.0	12.1	8,218
	2007	2.0	1.0	9.9	9,154
	2017	2.1	0.9	5.6	17,704

Source: Authors' compilation based on FAOSTAT Data. Accessible at <http://www.fao.org/faostat/en/#data>, 12. 12. 2021.

The burning question is how to reverse these unfavourable trends. The economic turbulences that are expected to deepen due to the COVID-19 pandemic make this issue urgent and vital for people in the region. According to the OECD-FAO Agricultural Outlook 2020–2029 report (OECD-FAO, 2020), the pandemic is expected to depress demand in the next few years and could further undermine food security. The official rural development and economic policy responses in these countries do not foresee any change with respect to the current corporate food regime. This means a worsening of the position of domestic small-scale food producers and farmers is inevitable if no step is taken to put human rights and people's needs in the centre of policies.

The aim of this article is to analyse the prospects of introducing food sovereignty in the former Yugoslav republics as an alternative way of transcending the present difficulties. This issue has not been explored by researchers thus far.

Ever since the World Food Summit in 1996 and the World Forum for Food Sovereignty in 2007, more and more countries have embraced food sovereignty as an alternative to the market-oriented and corporation-driven production of food. Food sovereignty is an idea developed by La Via Campesina, a global alliance of peasants and other rural people, as a substitute for the concept of food security. In view of the failure of neoliberal policies and the deteriorating living conditions in both urban and rural societies, the alliance, along with other similar social movements (Friends of the Earth International, the World March of Women, the World Forum of Fish Harvesters and Fish Workers, the World Forum of Fisher Peoples, and the Network of Farmers Producers Organisations of West Africa), argues that hunger and poverty have primarily not been eradicated because the principle of food security does not work. The global advocacy of this movement resulted in the UN General Assembly's adoption of the Declaration on the Rights of Peasants and Other People Working in Rural Areas in December 2018.⁵ This document recalls the right of peoples to exercise sovereignty over all their natural wealth and resources. It recognises that the concept of food sovereignty has been used in many states and regions to designate the right to define their food and agriculture systems, and the right to healthy and culturally appropriate food produced through ecologically sound and sustainable methods that respect human rights. The Declaration reiterates the basic human rights of peasants and other people working in rural areas, such as the right to life, physical and mental integrity, liberty, and security of person (Article 6.1).

In some countries, mainly in Latin America and Africa, the food sovereignty movements have been able to implement their 'bottom-up' approach in the state's agricultural policy. To date, the concept has been integrated into legislation and sectoral strategies in Argentina, Bolivia, Ecuador, Nicaragua, Uruguay, Mexico, Brazil, Venezuela, Colombia, Honduras, Peru, Mexico, Cuba and Guatemala. Ecuador, Bolivia, Nepal and Egypt have even introduced this concept into their constitutions (Dokmanović, 2020). The new model is associated with many success stories, particularly with respect to decreasing poverty and the conservation of biodiversity (Chappell et al., 2013). The movement is not only emerging in developing countries, but in the most developed countries as well like Canada (Food Secure Canada, 2015), the United States of America (US Food Sovereignty Alliance, 2021) and Switzerland (European Coordination Via Campesina, 2018: 27).

This article explores whether the UN's support for food sovereignty and good foreign practices has impacts on the governments and social movements in the former Yugoslav republics. The specificity of these six states is

⁵ UNGA (United Nations General Assembly), *Declaration on the Rights of Peasants and Other People Working in Rural Areas*, UNGA, 73rd Session, UN Doc. A/RES/73/165 (17 December 2018).

that they share the same past with respect to growing up under a very specific form of socialist system based on solidarity and the self-management of working class and small-scale producers. Workers, employees and farmers in former Yugoslavia exercised a type of local economic democracy in the form of self-management and cooperatives. Production, including in agriculture, was planned and directed by the state chiefly based on the population's needs. Our research focuses on the following issues:

- How have governments, food producer alliances, and civil society in these countries responded to the concept of food sovereignty?
- What are the prospects of this concept being introduced in these countries?
- Which obstacles and opportunities exist in relation to this?

The article has five sections. The section following this introduction overviews the conceptual framework of food security and food sovereignty. The third section presents the methodological approach applied while in the fourth section we describe the research findings. In the last section, we discuss the findings and consider the prospects of implementing the food sovereignty concept in the former Yugoslav republics.

Conceptual framework: food security vs. food sovereignty

The food security concept has seen (almost) continuous development since the 1974 World Food Conference in Rome where governments examined the global problem of food production and consumption and proclaimed that “Every man, woman and child has the inalienable right to be free from hunger and malnutrition in order to develop fully and maintain their physical and mental faculties”.⁶ Food security has been promoted by the FAO, the UN Commission on Sustainable Development, the World Bank, and most food aid programmes. The concept is oriented to the development of technology, industrial agriculture and the agrochemical industry, which provides ‘inputs’ like fertilisers, pesticides, seeds etc. as solutions to increase the productivity and efficiency of agricultural production (Petrović, 2019: 5-6).

However, this model is problematic for both environmental and economic reasons. Ruiz-Almeida and Rivera-Ferre (2019) stress that agri-food systems are essential not only in achieving food security, but for ensuring both social and environmental sustainability. The existing frameworks for defining and assessing food systems sustainability often lack the political dimension in analysis of their outcomes. The food security approach to the food crisis is highly neoliberal in nature, and promotes further liberalisation, borrowing, and agricultural aid tied to GMOs and “bio-fortified/climate-resistant” crops

⁶ United Nations, *Report on the World Food Conference, Rome 5-16 November 1974*, New York. Accessible at <https://www.un.org/en/development/devagenda/food.shtml>, 05. 08. 2019.

(Holt-Giménez, 2010: 3). It supports a trade- and market-oriented model for production, which neglects its negative impacts on sustainability, the environment, fertile land, water, forests, local ecosystems, and cultural traditions. It enables the growth of corporate monopoly power in food systems, which rules over the entire food production chain, from production to distribution. As a result of the concentration of monopolies, nowadays less than 50 corporations control the bulk of the global production and trade of food, seeds and agrochemicals (Agrifood Atlas, 2017). Only a handful of internationally operating finance groups determine which crops and livestock are grown. The Agrifood Atlas (2017) shows that their fight for market share comes at the expense of the weakest links in the chain: farmers and workers. Through its market mechanisms and overproduction, food security has contributed to dependence on the modernist industrial model of agriculture, which, in turn, is undermining the livelihoods of small-scale producers and generating new inequalities (Trauger, 2015: 4). In this model, the state is a vehicle for promoting and continuing certain agricultural practices that nearly always work for the benefit of corporations. A study by Cini, Rosaneli and Cunha (2018) proved that the concentration of land, the means of production, and capital hold consequences for the inequities of populations and their health, without regard to environmental sustainability. The key differences between these two concepts are presented in Table 2 (Food security vs. food sovereignty).

Table 2: FOOD SECURITY VS. FOOD SOVEREIGNTY

	Corporate food regime	Social food movements
DISCOURSE	Food security	Food sovereignty
FOOD	Commodity of trade	Human right
ORIENTATION	Development of the industrial agriculture	Entitlement of people
AIM	To increase productivity and efficiency and secure enough food for the global population	To protect people's right to food
MODEL	Development of technology and related agrochemical industry which provides fertilisers, seeds, pesticides etc.; mainstreaming/certification of niche markets (e.g. organic, fair, local sustainable); maintaining northern agricultural subsidies; based on large-scale production	Dismantle corporate agri-foods' monopoly power; parity; community rights to water and seed; regionally-based food systems; democratisation of the food system; protection against overproduction/dumping; agroecology; regulated markets and supply; based on smallholdings and sustainable food production models which are in harmony with local ecosystems

	Corporate food regime	Social food movements
PROMOTED BY	FAO; World Bank, UN Commission for Sustainable Development; IMF; most food banks and food aid programmes	La Via Campesina, International Planning Committee on Food Sovereignty, Global March for Women; global, regional and national food justice and rights-based movements
APPROACH TO THE FOOD CRISIS	Same as the neoliberal, but with increased medium farmer production and some locally-sourced food aid; more agricultural aid but tied to GMOs and “bio-fortified/ climate resistant” crops	Human right to food sovereignty; locally-sourced, sustainably- produced, culturally-appropriate, democratically-controlled food
AGRARIAN REFORM	Market-led	Redistributive and just
FARMERS	Land and production capabilities concentrated and governed by corporations and large-scale producers at the expense of small-scale farmers, public health and the environment	Small-scale farmers supported to produce and secure healthy and culturally-appropriate food
THE STATE	Minimal involvement, except when required by large-scale producers	Guarantor of the right to food through direct involvement in agroecological production and protection from external economic forces
SUBSIDIES	Mostly directed to large-scale producers	Directed to small-scale and small-holder farmers, to support sustainable farming practices
GUIDING DOCUMENT	World Bank 2009 Development Report	UN Declaration on the Rights of Peasants and Other People Working in Rural Areas 2018

Sources: Adapted from Holt-Giménez (2010) and Simón Reardon and Pérez (2010).

Social movements point to food sovereignty as an alternative development model that can counter the problems the concept of food security has failed to respond to; namely, to eradicate hunger, malnutrition, social inequity, and environmental degradation. Supporters of food sovereignty call for a radical change to the corporate food regime based on redistributive reforms, including market, land and water. They seek to open up the food system to serve people and ensure their access to healthy food. Social movements also demand the replacement of existing rights to “food security” with a human right to “food sovereignty”. To this end, efforts have been made to institutionalise it as a right enshrined in an International Convention on Food Sovereignty (Public Citizen), which has yet to be drafted. Dunford

(2015: 239) links this demand for human rights and food sovereignty with collective emancipation and the development of practices of citizenship that enable people to demand and secure rights for themselves, providing an emancipatory alternative to interventionist politics. Tilzey (2021; 2020) defines this concept as “radical” food sovereignty because it counters hegemony, capitalism, and market dependency as a condition for survival. In his study of the relationship between and the dynamics of capitalism, imperialism and nationalism, undertaken by reference to case studies of Bolivia and Ecuador, he argues that radical food sovereignty is differentially located in the global South because the capitalist “agrarian transition” has not generally taken the form of the full proletarianisation which has characterised the global North (2020: 2).

A study by Edelman and Borras (2021) presents a panoramic overview of transnational agrarian movements and the ongoing importance of peasant politics. Historically, the rise of the food sovereignty transnational populist movements is directly linked with the fall of the post-war international food order, entailing the shifting of the world population away from direct access to food and incorporating it instead into food markets (Friedmann, 1982: 255). In her study of the political economy of food, Harriet Friedmann (1982) argued the international food order of the post-war era had led to the decline of agricultural self-sufficiency and increased poverty in developing countries. Third World states faced the consequence of two decades of the urban masses being formed, all dependent on cheap imported food. On the other side, they encountered increasingly costly food imports on increasingly difficult terms (Friedmann, 1982: 282). Accordingly, they joined together to protest international inequality, with particular strength after the World Food Conference of 1974.

Food sovereignty has also emerged in the centre of scientific discussions on agri-food systems, agrarian policies, agroecology, environmental protection, the right to food, economic democracy, poverty reduction, rural development, and biodiversity conservation, including cross-cutting issues like gender relations, equity and equality. Many authors consider food sovereignty as a specific collective right of communities, states, peoples and regions (Golay, 2018; Claeys, 2012; Claeys, 2014; Claeys, 2015; Groenmeyer, 2013; Dunford, 2015; Holt-Giménez, 2010). Hannah Wittman (2011) accepts the definition of food sovereignty as “the right of local peoples to control their own food systems, including markets, ecological resources, food cultures, and production modes”. Priscilla Claeys (2012: 849) notes that this right contains two dimensions: an internal – “the right of a people to choose its own political, economic and social system, and an external dimension – the right of states to develop their agriculture”. She considers that in many ways “it evokes collective rights already recognized by the UN, such as the

right to self-determination, the right to development and the right to permanent sovereignty over natural resources” (Claeys, 2013:4). Golay (2013: 13) states that food sovereignty can be described as an innovation within the scope of international human rights law, besides the right to seeds, the right to traditional agricultural knowledge and practice, and the right to biological diversity; but “it must be noted that although these rights do not exist as self-standing rights in human rights law, they have been defined – at least partially – as components of already existing rights, such as the right to food”.

A study by Chapell et al. (2013) proves the potential held by food sovereignty for protecting biodiversity and reducing poverty in Latin America. Similarly, based on data from different countries, Pachón-Ariza (2013) argues that this concept shares many topics with rural development, and the main goal of both is to improve the quality of life of peasants, the indigenous population and, in general, rural inhabitants. In developed countries, food sovereignty has become a common banner for urban agriculture. In the Swiss context, it typically refers to community-supported agriculture, community garden initiatives, local food policies and urban farms (Mumenthaler, Schweizer and Cavin, 2020). One example of implementing food sovereignty in Ontario, Canada, shows that the paths to this concept in a highly urbanised region in which special industrial farms dominate are complex, yet the potential is considerable (Friedmann, 2012).

As elaborated above, food sovereignty is strongly linked with the protection and fulfilment of other human rights, not simply economic, social, and cultural rights, but political and civil rights, environmental rights and the right to development, as well as a number of new rights like the rights to seeds and to biological diversity (Dokmanović, 2019). This means food sovereignty may be considered as a specific, complex and overarching right that is indispensable for the exercise of other rights of people working and living in rural areas (Golay, 2018).

Methodological approach

First, we performed desk research to compile relevant national strategies, policy papers, reports, studies and other documents from sources like statistical offices, relevant ministries, associations of peasants and small-scale farmers, researchers, and civil society organisations (CSOs). Statistical databases of the UN Food and Agricultural Organisation (FAO) and the UN Economic Commission for Europe (UNECE) were used for comparison as well as complementary data on the population, sectoral employment, poverty, and food consumer prices. The analysis was based on available data and mostly includes the 20-year period from 1997 to 2017.

We subjected the collected data, statistics and policies to quantitative and qualitative analysis to explore the state of play and the trends related to our research questions. We also analysed governmental and non-governmental attitudes to the concept of food sovereignty. Based on the findings, we assessed the prospects, obstacles and opportunities regarding introduction of the food sovereignty concept in the near future in the countries under observation.

Results

Policy responses to key challenges in the food sector

A study of development characteristics of the region's agriculture sector (Nikolić et al., 2017: 275–293) shows the most prominent problem in this sector is the “disclosure of large agricultural enterprises, demesne fragmentation and insufficient cooperation of small farmers, internal markets became unstable and non-regulated, strengthening of monopolies and occurrence of illegal trade, import of cheap agricultural products due to liberalization of foreign trade and, finally, inadequate and insufficient financial and credit support from the government”. Implementation of the SAAs has exposed domestic agri-food producers to stronger import competition. Instead of enhancing domestic food producers' competitiveness, food trade liberalisation has adversely affected national economies by destroying many small-scale farmers and producers, making it impossible for them to compete against imported foodstuffs, whose prices are generally far below the actual costs of domestic food production. The level of technical and technological equipment of small farms and fragmented holdings is low, resources are insufficiently utilised and production costs thus are higher. Compounding this is the fact that levels of state schemes for direct and indirect producer support remain low.

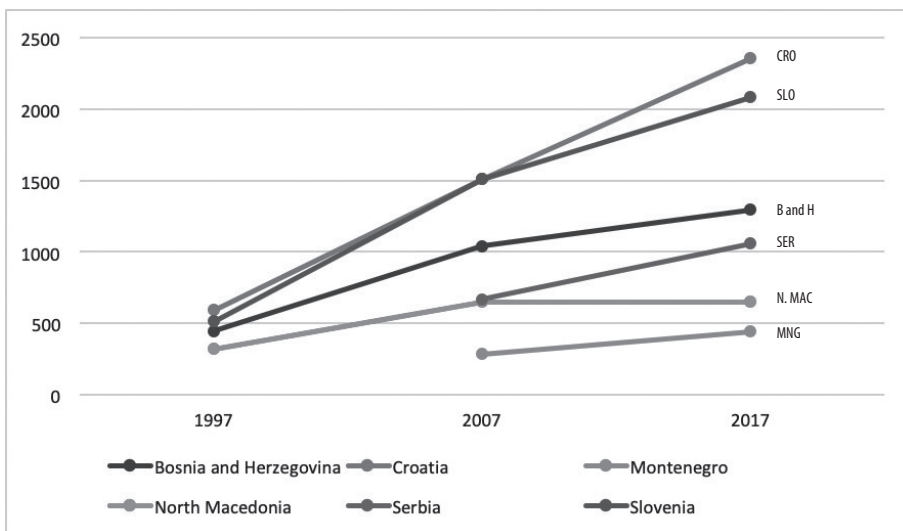
Liberalisation has also served multinational corporations' and foreign food supermarket chains' entry into these countries with cheap foodstuffs and their holding of monopolist positions. This process has exacerbated the bankruptcy of domestic private and state-owned companies due to macro-economic policies based on fostering competitiveness, free market and foreign investments at the cost of domestic production. The top 50 hypermarkets and supermarkets ranked on the global level accounted for 40.1% of overall channel sales in 2017 (Research and Markets, 2019), with many having entered the region. For example, in 2018 Serbia had 2,845 active retail stores with food and beverages predominating; the smallest traditional stores accounted for around 63% while 3% represented the largest trading format (Republic of Serbia, Commission for Protection of Competition, 2019). The share of the top 10 undertakings by revenue in 2018 was 58%

of total estimated revenues, that is, a rise of four percentage points over 2017. The top 3 undertakings by revenue are foreign retail chains, Delhaize (Belgium), Mercator (Croatia)⁷ and Lidl (Germany). In Croatia, the top 10 grocery retailers achieved a total revenue of EUR 3.72 billion, holding 82.1% of the market share (European Supermarket Magazine, 2017). Four of the top 10 grocery retailers are foreign hypermarket chains (Lidl – Germany, Kaufland – Germany, Spar – the Netherlands and Billa – Austria). Similarly, in Slovenia six grocery retailers hold 87.4% of the market share, with five being foreign (Mercator – Croatia, Spar – the Netherlands, Hofer – Germany, Lidl – Germany and Eurospin – Italy). The food industry was not adequately prepared for competition, and Slovenia is still struggling due to the pressure of the growing competition in retail sales (Erjavec et al., 2015: 114). Since a ‘free’ unregulated market favours financial capital and big companies, domestic supermarket chains have rapidly developed into monopolies, with strong impacts for small- and medium-sized agri-food producers (Knežević, 2014: 239–240). McMichael and Friedmann (2007) speak about a “retailing revolution”, arguing that the retail sector has moved beyond its traditional role of food distributors and is now strongly influencing patterns of food production and consumption.

The deregulation and lowering of food safety standards have led to declines in the quality of both imported and domestic foodstuffs. Moreover, despite the rising trend of imports (Figure 3: Food imports (USD million), 1997–2017), food has become more and more expensive (Figure 4: Consumer prices, food indices (2010=100), 2005–2019) and therefore ever less affordable for the impoverished population. Such people face social insecurity, income inequality, unemployment and other forms of social exclusion that jeopardise their access to basic rights, including the right to healthy and affordable food. The UNECE indicator of the Sustainable Development Goal (SDG) 1 (eradication of poverty) shows that the share of the population below the national poverty line is still high (Figure 5: SD goal 1: proportion of the population below the national poverty line, %, 2007–2017). In Serbia and Montenegro, every fourth citizen is below the national poverty line. In Croatia, around 20% of the population may be classed as poor. One slightly positive trend here is noticeable in North Macedonia where the share of the population living in poverty dropped from 27% in 2010 to 22.2% in 2017. The country with the fewest people living in poverty is Slovenia, at half the level in the other countries. However, this EU member state experienced a noteworthy tendency of ever more impoverished people, from 12.3% in 2004 to 14.3% in 2014. Poverty rates in the country’s rural

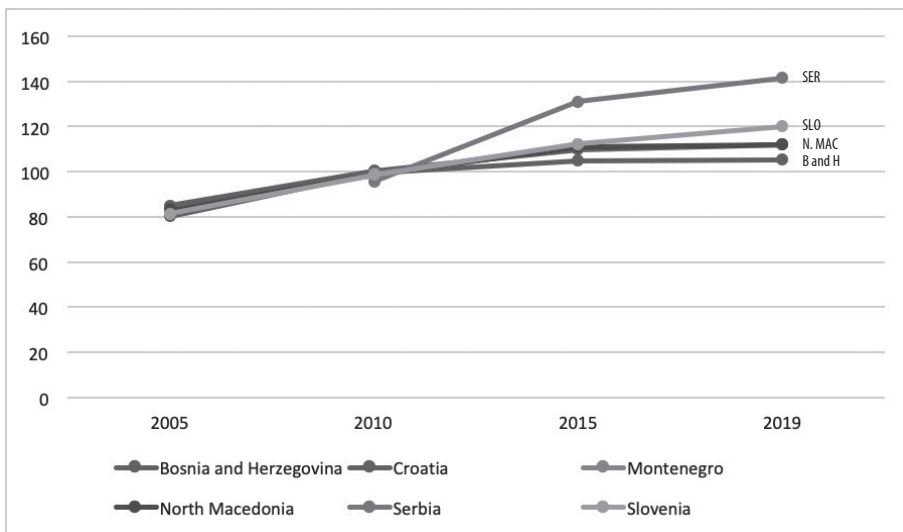
⁷ Mercator is a Slovenian multinational retail corporation owned since 2013 by the Croatian company Agrokor, which in 2019 was transformed into the Fortenova Group.

Figure 3: FOOD IMPORTS (USD MILLION), 1997–2017

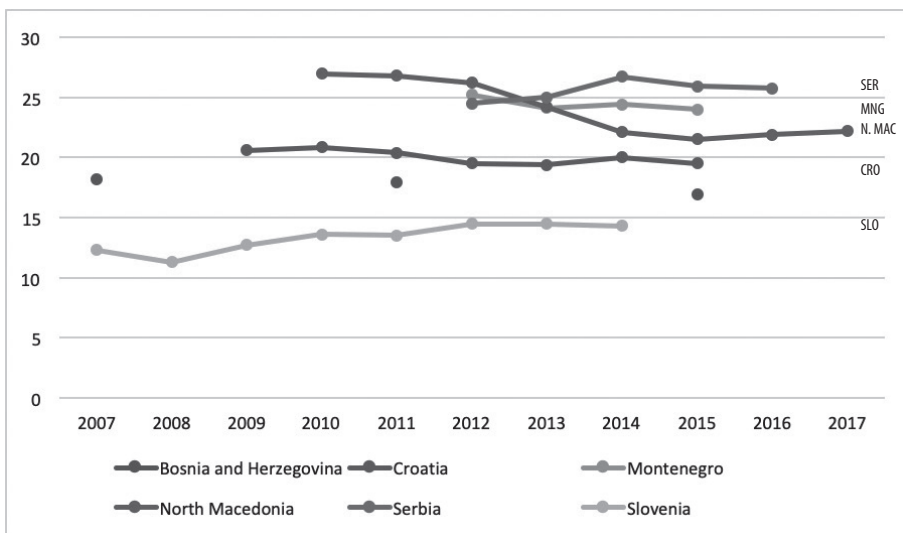
Source: Authors' compilation based on FAOSTAT Data. Accessible at <http://www.fao.org/faostat/en/#data>, 12. 12. 2021.

Figure 4: CONSUMER PRICES, FOOD INDICES (2010=100), 2005–2019

Source: Authors' compilation based on FAOSTAT Data. Accessible at <http://www.fao.org/faostat/en/#data>, 12. 12. 2021.

Figure 5: SD GOAL 1: PROPORTION OF THE POPULATION BELOW THE NATIONAL POVERTY LINE, %, 2007–2017

Source: Authors' compilation based on the UNECE Statistical Database. Accessible at https://www.unece.org/stats/stats_h.html, 10. 6. 2020.

areas are significantly higher than in urban surroundings (Koczan, 2016). Rural areas continue to house more than half the country's poor in Serbia and Croatia (World Bank, 2020). Among the rural population exposed to the risks of poverty and social exclusion one may find specific groups deemed particularly vulnerable, including women, the elderly, people with disabilities, the young, and low-skilled workers. Consequently, these marginalised groups encounter problems enjoying many human rights, including the right to healthy and affordable food.

All ex-Yugoslav republics, both EU members and non-EU members, have developed long- and medium-term policy documents aligned to EU requirements, with governments having adopted new strategic documents and national action plans for agriculture and rural development (Volk et al., 2019: 23–25). They share certain key strategic goals in this sector given that they primarily focus on strengthening competitiveness, harmonising the legal and policy framework with the EU's requirements, and gradual approximation to the EU's CAP. Countries aspiring to EU membership are not afforded the freedom to formulate and design their policies autonomously beyond the limits imposed by the EU's non-negotiable requirements. These conditions indicate that "the EU is uninterested in democracy unless the democratic process leads to expansion of international trade and harmonisation with the existing rules of trade"; within this context, the accession process

for any potential future member states “leaves no room for citizen participation in food policy development” (Knežević, 2014: 239–240). EU membership requirements related to establishing a free-market economy and adoption of the *acquis* overshadow the requirements related to democracy and human rights. A recent comparative cross-country analysis of the current harmonisation of Western Balkan countries’ agricultural policies and the CAP (Erjavec et al., 2020) shows these countries do not have the power to impose their own preferences concerning the accession requirements. Yet, the analysis also shows that, due to the uncertain date of EU accession and the changing nature of the CAP, the countries are designing their future agricultural policy in line with the CAP requirements, while in practice they implement types of policies which are optimal from the domestic political economy perspective.

For non-EU member countries, approximation to the EU’s CAP would not improve the situation. The CAP requirements do not necessarily amount to the optimal policy choice from the local perspective (Erjavec et al., 2020: 24). Besides, it has been proven that the CAP policy often fails small farms in the EU. Research by Guth et al. (2020) and Matthews (2016) shows the distribution of the CAP’s support has favoured the largest farms, increasing disparities within the sector. This uneven distribution of support led to an increase in income disparity among small, medium-sized and large agricultural holdings in the EU (Guth et al., 2020: 11). As these authors conclude, the existing solutions within the CAP help to achieve economic sustainability, defined by the parity of agricultural to non-agricultural income, yet do not reduce the income disparity within the agricultural sector. The example of Slovenia reveals that ever since it joined the EU its agricultural income has greatly depended on direct support and that this dependence has become a weakness of Slovenian agriculture (Erjavec et al., 2015: 114). Further, exporters were not able to keep pace with the significant increase in imports, causing the external market deficit to double. Lovec and Erjavec (2017) demonstrate that over time the CAP’s focus has shifted from market distortions to international trade and budgetary decision-making frameworks, as well as broader societal issues.

We found that not a single national strategic document in the observed countries addresses food production as a basis for securing for its population enjoyment of the right to adequate and quality food as enshrined in key international human rights instruments. Improving the quality and safety of food products is envisaged solely as a measure for enhancing their marketability, as for instance defined in the Strategic Plan for Rural Development of Bosnia and Herzegovina (2018–2021).⁸

⁸ Government of Bosnia and Herzegovina. *Strategic Plan for Rural Development of Bosnia and Herzegovina (2018–2021) – Framework Document*.

The respective national strategies do, however, target improving the quality of life in rural areas as a strategic goal. A major caveat here is that the anticipated measures are fragmented and overly general, such as supporting promotion of the diversification of economic activities in rural areas, improving the age and educational structure of the rural population, and improving the status of women and young people. Still, these fragmented measures might have only a limited and scarce impact because they do not tackle what causes the problems. The core of the policy orientation remains fostering the neoliberalisation that has been at the root of the deteriorating economic and social position of the rural population and exacerbation of their declining quality of life. With respect to enabling the participation of farmers in shaping policy, an example of good practice is found only in the Slovenian Rural Development Programme for 2014–2020. It supports community-led local development following the ‘bottom-up approach’. This approach seeks to enable local people, by forming local partnerships of ‘local action groups’, to actively participate in decision-making on priority tasks and development objectives of the local area, including financial services, to meet the local area’s objectives. Unlike this Slovenian solution, the Strategy for Agriculture and Rural Development of the Republic of Serbia for 2014–2024 does not include any option to facilitate the active participation of small-scale farmers and local communities in decision-making. The concept of agricultural cooperatives is neglected, even though in former Yugoslavia these proved be one a major instruments of rural development as a basic organisational form of business association and collectivisation for farmers (Nestorov-Bizonj, Koveljanić and Erdelji, 2015).

The common characteristic of the national rural development strategies in the region is that they fail to critically analyse the status and trends in the national economy and rural areas, and the effects of implementation of the transition policies on the current difficulties and challenges. The main aim is to match the national legal and policy framework with the EU’s requirements and the *acquis*. Therefore, implementation has been – and will remain – merely a technical matter, as a simple *to-do list* the EU expects to be fulfilled, instead of a critical rethinking and adjustment of the implemented economic model to the specificities, needs and interests of local rural communities and the national economy, safeguarding basic political, social and economic rights.

The strategies have hitherto focused on targeting EU requirements, yet have very often failed to include measures proven to effectively enhance food production and the position of farmers. For example, the Serbian Strategy for rural development considers the large number of small-scale

producers as an “obstacle to the intensive development of production”.⁹ Numerous examples from the Nordic countries, Austria, Italy, Switzerland as well as other developed countries where small farms and small manufacturers comprise significant shares of the market of certain products dispel this myth that small-scale producers have no place in the market (Šimleša, 2019). They are effective precisely because they collaborate through numerous cooperatives. In Serbia, almost half of all agricultural farms operate on less than two hectares of land. Such farms are most prone to disappearing under the burden of economic and political regulations. Šimleša (2019: 44) noted that this type of treatment is absurd given that, on the global level, small farms produce 70% of all food consumed. Knežević (2014: 229) argues that no space has been afforded for food security concerns, and that the lack of formal channels for achieving food security and food sovereignty “has inadvertently contributed to a subversive food economy that escapes formal control of transnational capital”.

Governments in the region have clearly failed to show any interest in considering the food sovereignty concept as an option. All of the countries abstained from voting on the UN Declaration on the Rights of Peasants and Other People Working in Rural Areas, apart from Serbia. While this country voted in favour of the document, so far no step has been taken to implement it.

Responses of farmers, consumers and civil society

In all of the countries under observation, a broad range of civic society organisations (CSOs) is active that promote sustainable rural development and rural entrepreneurship, environmental protection, advocating against GMO food and seeds, land grabbing and harmful agricultural practices, and protecting the rights of rural people. However, food sovereignty has not been in the centre of their activities thus far. Only two studies on this issue have hitherto been produced. Both studies were initiated and produced by the Serbian Ama Centre for the Care of People and Nature in 2019. Petrović (2019) explored the concept of food sovereignty in the Serbian context and critically analysed the country’s food production system. The second research was published in partnership with the Croatian Green Network of Activist Groups, ZMAG (Šimleša, 2019). It entails a study of the situation of young farmers in Serbia and Croatia and their attitudes, plans and reasons for becoming a farmer. The study allowed for a comparative analysis of the situation of young farmers in these two countries and the current state

⁹ Government of the Republic of Serbia. *Strategy for Agriculture and Rural Development of the Republic of Serbia from 2014–2024*. (“Official Gazette of RS”, no. 85/2014)

and position of young farmers in the EU. Both studies concluded that food sovereignty, together with agroecology and solidary cooperatives, are key methods for transforming the entire agricultural policy and system of goods and improving farmers' position and the healthiness of food production.

A new initiative for introducing food sovereignty recently emerged in Croatia. In April 2020, 50 rural and countryside tourism associations launched the Food Sovereignty Initiative (Hina, 2020). These associations advocate a food-sovereign state and promote local food production, short supply chains and green markets because these have proven to be particularly important during the COVID-19 crisis. They demand radical changes to agricultural policy, convinced that wrong policies are responsible for food production's 30-year regression and the disappearance of numerous family farms.

National Networks for Rural Development operate in all of the observed countries and cooperate on the European level. They are members of the European Rural Parliament, working to express the voice of rural people in Europe (European Rural Parliament), and are partners in the running of the PREPARE - Partnership for Rural People Network (PREPARE). Through these two European networks, the national Networks for Rural Development are active in advocating a Rural Agenda for Europe and supporting the demands summarised in the Rural People's Declaration of Candás Asturias adopted in November 2019 (European Rural Parliament, 2019). This Declaration does not specifically call for food sovereignty, but for participatory and inclusive cooperation and partnerships between local people and decision-makers on all levels. These demands are also supported by Friends of the Earth Europe, the biggest grassroots environmental network in Europe that includes associations from Bosnia and Herzegovina, Croatia, North Macedonia, and Slovenia (Friends of Earth Europe, 2020). They are also active in promoting food sovereignty as the right of people to define their own food and agriculture policies.

The National Networks for Rural Development are active in the European rural social movement which has developed legislative proposals for the post-2020 CAP reform that is to support small family farms (La Via Campesina, 2019). The movement has proposed instruments that include market regulation to ensure fair prices for farmers and sustainable production levels, targeted subsidies and support, and a new trade model which puts livelihood and food sovereignty at its core. The European Rural Parliament, representing rural people, networks and associations from 38 countries, including the former Yugoslav republics, has also called for a real Rural Agenda for Europe, considering that the dominant urban and growth agendas, combined with the disconnection between local people and decision-makers, pose a threat to rural life. Thus far, the EU has adopted several

resolutions¹⁰ calling for EU trade and development policies to respect the political and economic space of developing countries, including food sovereignty.¹¹

Discussion

We have observed that the neoliberal policy approach to the agricultural and food sectors is the biggest challenge in all of the countries under study because food is primarily considered as a commodity within a trade- and market-oriented model for production. Fostering marketisation, monopolisation and imports of food produced by local small-scale food producers and farmers adversely impact not only their economic and social position but the local agri-food production as well. Health concerns have come to the fore in the wake of the decrease in national regulation concerning control over the quality of imported food.

Consequently, consumers tend to buy food from local producers, given that domestic food is healthier than the imported foodstuffs being sold in the big supermarket chains. The consumption of local food benefits local producers and consumers alike. In contrast, a food system dominated by large agri-food corporations is based on long-distance trade. Foodstuffs are transported thousands of kilometres from the field to the table and thus need to contain many preservatives and chemicals, which increase health risks.

Corporate supermarkets take revenue away from the traditional and local food system and out of the hands of peasants, small-scale producers, and traders. They thereby take control over what people eat and how that food is produced. Moreover, there are cases of brand takeover of traditionally produced food by corporations and big companies. For example, local producers of the traditional famous cheese from the Croatian island of Pag, *Pag's cheese* (in Croatian/Serbian/Bosnian: *paški sir*), complain that they have been forced to stop producing this cheese because the brand certificate was given to a large company which produces and sells the cheese under its original name, even though it disregards the traditional recipe (Šikić, 2020).

Governments and chambers of commerce in the region have become aware of these challenges and the worsening position held by local food

¹⁰ European Parliament Resolution of 5 October 2016 on the next steps towards attaining global goals and EU commitments on nutrition and food security in the world (2016/2705(RSP)); European Parliament Resolution of 7 June 2016 on the New Alliance for Food Security and Nutrition (2015/2277(INI)); FAO World Summit on Food Security European Parliament resolution of 26 November 2009 on the FAO Summit and food security (2009)0102.

¹¹ However, almost no policy changes have been made thus far.

producers. However, their policy responses have focused on promoting campaigns to support local produce and producers such as “Let’s buy domestic!” (Tumanovska and Heil, 2020; Katana, 2009; Nikolić, 2015; Agronews, 2017; Croatian Chamber of Commerce, 2020) and introducing new trademarks to promote locally-produced goods like “The Housekeeper – Made in Serbia” (Serbian Chamber of Commerce, 2020). Bosnia and Herzegovina and Serbia have tried to oblige retailers to place at least 50% domestically produced food on their shelves. Yet, although they are not EU members, the countries were forced by the EU to withdraw their ‘protectionist’ regulation. In Slovenia, Erjavec et al. (2015: 114) observed that domestic consumers remain loyal to Slovenian food, but this traditional connection is slowly weakening due to the pressure from retail sales.

The effects of the rising trend of economic patriotism are hard to detect because most consumers in a food store look at the price tag rather than the country of origin label. For example, the German supermarket chain Lidl took 3% of the total market share after operating in Serbia for only 2 months due to low prices at the expense of quality (Bukvić, 2018). Impoverished people look for the cheapest food they can find, which as a rule is imported. This has seen corporate supermarkets take over an ever greater slice of the retail pie, while small-scale local producers, groceries and farmers have been forced to abandon their businesses, orchards and fields. Rural areas are experiencing depopulation and the disappearance of farms and jobs.

The COVID-19 pandemic has highlighted the advantages of proximity agriculture, which is linked with proximity consumption; in other words, with the consumption of local food produced by farmers close (both geographically and culturally) to the location of consumption. During the lockdown in Serbia (March–May 2020), many small-scale food producers and groceries opened up online markets and offered home delivery to link with consumers in urban areas forced to stay home for most of the day, 48 hours or even longer. Similar initiatives were seen in the other countries too. The situation caused by the pandemic led to consumers’ rising awareness of the significance of local food and proximity agriculture as well as the dangers of being dependent on imported food.

Conclusion

In conclusion, we estimate that the prospects of food sovereignty being introduced in the ex-Yugoslav region in the near future are poor due to the lack of political consideration and the weak social movements. The national rural development and economic policies in the observed countries do not foresee any retreat from the current corporate food regime and the food security discourse. The human right to food and the position held by small-scale

food producers are not in the focus of the policies. The food sovereignty concept has yet to be considered, also in Serbia which voted in favour of adopting the UN's Declaration on the Rights of Peasants and Other People Working in Rural Areas. The biggest obstacles to embracing this alternative model of development are the lack of economic sovereignty, the fostering of macro-economic policy based of 'free' trade and 'open' markets, and the renunciation of considerable amounts of sovereignty in favour of the EU.

Nevertheless, governments in the region are aware of the unfavourable trends that threaten agriculture, rural development, and people's access to healthy and affordable food. To counter these tendencies and stimulate domestic food production, they are supporting economic patriotism yet that does not work because the majority of people are forced to look for the cheapest food, which typically is imported.

Peasants, farmers, food producers, small-scale retailers, consumers, environmentalists and citizens in the observed states are also aware of these challenges. However, they have scarce possibilities of participating in decision-making and democratic control over food, water, land, and other resources. Their associations are hardly influential while the food sovereignty movement in the region is still weak. Still, some opportunities are emerging that are favourable for the introduction of food sovereignty thanks to the activities of the National Networks for Rural Development. The experience of the Latin American countries and other states that have already integrated food sovereignty into their legislation shows this was the result of the long-term advocacy efforts of civil society movements. Therefore, if the European social movement for food sovereignty can succeed in imposing its demands on Brussels, the small states on the semi-periphery that follow the EU's policies, such as the former Yugoslav republics, would also benefit.

BIBLIOGRAPHY

- Bedrač, Matej, Sara Bele, Tomaž Cunder and Maja Kožar (2019): Land Market Development and Small Farms' Access to Land in the Western Balkans. Paper presented at the 165. EAAE Seminar Agricultural Land Markets – Recent Developments, Efficiency and Regulation, Berlin, Germany, April 4–5.
- Brankov, Tatjana and Ivan Lovre (2017): Food Security in the Former Yugoslav Republics. *Economics and Agriculture* (64) 2: 701–721.
- Čavrak, Vladimir (2003): Sustainable Development of Croatian Rural Areas. *Proceedings of the Zagreb Faculty of Economics* 1 (1): 61–77.
- Chappell, M. Jahi et al. (2013): Food Sovereignty: An Alternative Paradigm For Poverty Reduction And Biodiversity Conservation in Latin America. *F1000Research* (2).
- Cini, Ricardo, Caroline Rosaneli and Thiago Cunha (2018): Food Sovereignty in the Intersection between Bioethics and Human Rights: An Integrative Review of Literatura. *Rev. Bioética y Derecho* (42): 51–69.

- Claeys, Priscilla (2012): The Creation of New Rights by the Food Sovereignty Movement: The Challenge of Institutionalizing Subversion. *Sociology* 46 (5): 844–860.
- Claeys, Priscilla (2013): From Food Sovereignty to Peasants' Rights: An Overview of La Via Campesina's Rights-Based Claims over the Last 20 Years. International Conference Food Sovereignty: A Critical Dialogue, Yale University, 14–15 September.
- Claeys, Priscilla (2014): *Vía Campesina's Struggle for the Right to Food Sovereignty: From Above or from Below?* In N. Lambek, P. Claeys, A. Wong and L. Brilmayer (eds.), *Rethinking Food Systems*, 29–52. Dordrecht: Springer.
- Claeys, Priscilla (2015): *Human Rights and the Food Sovereignty Movement: Reclaiming Control*. London and New York: Routledge.
- Dokmanović, Mirjana (2017): Responsibility of a State and Business Sector for Health and Safety of Consumers and Environmental Protection. In: *Book of Abstracts Marko Milenković* (ed.) *Serbia and Reforming the Institute of Responsibility*, 20–21. Belgrade: Institute of Social Sciences.
- Dokmanović, Mirjana (2017a): National Sovereignty and Economic Globalization. In: *Globalization and Isolationism*, 445–453. Belgrade: Institute of Social Sciences, Centre for Economic Research.
- Dokmanović, Mirjana (2019): Food Sovereignty and Agroecology from the Human Rights and Environmental Perspective. *The Legal Framework and the Economic Development of the Southeast European Countries*, 269–285. Novi Sad: Faculty of Law for Commerce and Judiciary, University Business Academy Novi Sad.
- Dokmanović, Mirjana (2020): Food Sovereignty in Comparative Law. *Strani pravni život* 64 (2): 43–59.
- Drašković, Božo (2010): End of privatization and its consequences for development and unemployment in Serbia. In: *End of Privatization and its Consequences for Development*, 3–40. Belgrade: Institute of Economic Sciences.
- Edelman, Marc and Saturnino M. Borrás Jr. (2021): *Political Dynamic of Transnational Agrarian Movements*. Rugby, UK: Practical Action Publishing.
- Erjavec, Emil and Marko Lovec (2017): *Research of European Union's Common Agricultural Policy: Disciplinary Boundaries and Beyond*. *European Review of Agricultural Economics* 44 (4): 732–54.
- Erjavec, Emil, Maja Kožar, Marjeta Pintar and Tina Volk (2015): Common Agricultural Policy: The Case of Slovenia. In Lajh, D. and Z. Petek (eds.): *EU Public Policies Seen from a National Perspective: Slovenia and Croatia in the European Union*, 95–117.
- Erjavec, Emil, Tina Volk, Miroslav Rednak, Pavel Ciaian and Marius Lazdinis (2020): Agricultural policies and European Union Accession processes in the Western Balkans: aspirations versus reality. *Eurasian Geography and Economics*.
- European Coordination Via Campesina, 2018. *Food Sovereignty Now! A guide to food sovereignty*. Brussels: European Coordination Via Campesina.
- Friedmann, Harriet (1982): The Political Economy of Food: The Rise and Fall of the Postwar International Food Order. In: M. Burawoy and T. Skocpol (eds.), *Marxist Inquiries: Studies of Labour, Class and States*, *American Journal of Sociology* 88: 248–286.

- Friedmann, Harriet (2012): Food Sovereignty in the Golden Horseshoe Region of Ontario. In: Wittman, Hannah, Anette Aurelie Desmarais and Nettie Wiebe (eds.), *Food Sovereignty in Canada: Creating Just and Sustainable Food Systems*, 169–189. Fernwood Publishing: Halifax and Winnipeg.
- Golay, Christophe (2013): Legal reflections on the rights of peasants and other people working in rural areas. Background paper prepared for the first session of the working group on the rights of peasants and other people working in rural areas, 15–19 July. Accessible at <https://www.ohchr.org/Documents/HRBodies/HRCouncil/WGPLeasants/ChristopheGolay.pdf>, 18. 9. 2021.
- Golay, Christophe (2018): The rights to food sovereignty and to free, prior and informed consent. Research Brief, March. Geneva: Geneva Academy of International Humanitarian Law and Human Rights.
- Gordillo, Gustavo and Jeronimo Obed Mendez (2013): *Food Security and Sovereignty*. Rome: FAO.
- Groenmeyer, Sharon (2013): The Right to Food Sovereignty for Small Scale Farmers: Case Study of Farming Cooperatives in Limpopo Province, South Africa. *International Journal of Social Science Studies* 1 (2): 168–180.
- Guth, Marta, Katarzyna Smedzik-Ambrozy, Bazyl Czyzewski and Sebastian Stepień (2020): The Economic Sustainability of Farms under Common Agricultural Policy in the European Union Countries. *Agriculture* 10 (2).
- Heinrich Böll Foundation (2017): *AgriFood Atlas: Facts and figures about the corporations that control what we eat 2017*. Brussels: Heinrich Böll Foundation, Roza Luxemburg Foundation and Friends of Earth. Accessible at https://www.boell.de/en/2017/10/26/agrifood-atlas-facts-and-figures-about-corporations-control-what-we-eat?dimension1=ds_agrifoodatlas, 20. 8. 2019.
- Hodžić, Kadrija (2007): Untimely Reforms and Challenges of Liberalization of Bosnia and Herzegovina's Agriculture. *Tranzicija* 9 (19–20): 63–78.
- Knežević, Irena (2014): Free Markets for All: Transition Economies and the European Union's Common Agricultural Policy. In: Andrée, Peter, Jeffrey Ayres, Michael Bosia, and Marie-Josée Mássicotte (eds.), *Globalization and Food Sovereignty: Global and Local Change in the New Politics of Food*, 228–252. Toronto: University of Toronto Press, Scholarly Publishing Division.
- Koczan, Zsoka (2016): Being Poor, Feeling Poorer: Inequality, Poverty and Poverty Perceptions in the Western Balkans. IMF Working Paper, IMF.
- Luketina, Ruzica, Hamid El Bilali, Sinisa Berjan, and Maria Wurzinger (2018): Sustainability Transitions in Bosnian Agro-Food System. *Agriculture and Forestry* 64 (4): 29–38.
- Malaj, Emi and Visar Malaj (2017): Poverty and Migration in Western Balkan Countries. *European Journal of Multidisciplinary Studies* 2 (2): 51–56.
- Marović, Čedomir (2016): Structural Changes in the Agriculture and Rural Sector in Montenegro. *Matica* (65): 51–66.
- Matthews, Alan (2016): A focus on the distribution of direct payments. Dublin: Trinity College. Accessible at <http://capreform.eu/focus-on-the-distribution-of-direct-payments/>, 16. 09. 2021.

- McMichael, Philip and Harriet Friedmann (2007): Situating the Retail Revolution. In David Burch and Geoffrey Lawrence (eds.), *Supermarkets and Agri-food Supply Chains: Transformations in the Production and Consumption of Food*, 294–323. Edward Elgar.
- Mumenthaler, Cyril, Rémi Schweizer and Joëlle Salomon Cavin (2020): Food Sovereignty: A Nirvana Concept for Swiss Urban Agriculture? In: *Urban Food Democracy and Governance in North and South*. International Political Economy Series. Palgrave Macmillan, Cham.
- Nestorov-Bizonj, Jelena, Mina Kovljenić and Tivadar Erdelji (2015): The Strategy for Agriculture and Rural Development of the Republic of Serbia in the Process of its Accession to the European Union. *Strategic Management* 20 (3): 57–66.
- Nikolić, Radmilo, Aleksandra Fedajev, Vidoje Stefanović and Silvana Ilić (2017): The Agriculture Sector in Western Balkans – Some Characteristics of Development. *Economics of Agriculture* 64 (1): 275–293.
- Obradović, Marija (2017): *Chronicles of the Transitional Cemetery: Privatization of Socially-owned Capital in Serbia 1989–2012: Economic-historical Analysis*. Belgrade: Filip Višnjić.
- Pachón-Ariza, Fabio Alberto (2013): Food sovereignty and rural development: beyond food security. *Agronomía Colombiana* 31 (3): 362–377.
- Pejanović, R. (2009): Development problems of agriculture of the Republic of Serbia. *Agrieconomica* (41–42): 5–23.
- Petrović, Saša (2019): *Food Sovereignty in Serbian Context – Food Production System Critical Analysis Framework*. Belgrade: Ama – Centre for the Care of People and Nature.
- Popadić Nikolić, Sofija and Marko Milenković (2019): Usage of Glyphosate and Responsibility of Institutions. In: *Book of Abstracts Hajrija Mujovic (ed.), Serbia and Reforming the Institute of Responsibility*, 27–28. Belgrade: Institute of Social Sciences.
- Republic of Serbia, Anti-Corruption Agency (2012): *Report on State-Owned and Cooperative Land in the Privatization Process*. Belgrade, 6 November. Accessible at <http://www.antikorupcija-savet.gov.rs/en-GB/reports/cid1028-2157/report-on-state-owned-and-cooperative-land-in-the-privatization-process>, 10. 10. 2020.
- Republic of Serbia, Commission for Protection of Competition (2019): *Report on the retail sector inquiry into the sale in non-specialized stores with food, beverage and tobacco predominating 2017–2018*. Accessible at <http://www.kzk.gov.rs/kzk/wp-content/uploads/2020/01/REPORT-on-the-retail-sector-inquiry-into-the-sale-in-non-specialized-stores-with-food-beverages-and-tobacco-predominating-2017-2018-Redacted-version.pdf>, 6. 8. 2020.
- Republic of Slovenia, Ministry of Agriculture, Forestry and Food (2015): *Rural development programme of the Republic of Slovenia 2014–2020*. February 12. Accessible at <https://www.program-podezelja.si/sl/knjiznica/163-rural-development-programme-of-the-republic-of-slovenia-for-the-period-2014-2020-basic-information-on-measures-areas-first-update-with-regard-to-the-second-amendment-to-the-rdp/file>, 10. 7. 2020.

- Research and Markets (2019): Company Insight: Top 50 Global Hypermarkets, Supermarkets and Hard Discounters 2017 – Sales, Market Share, Positioning and KPIs. Accessible at [https://www.researchandmarkets.com/reports/4787617/company-insight-top-50-global-hypermarkets?utm_source=BWandutm_medium=PressReleaseandutm_code=3rfmmfandutm_campaign=1269031+-+The+Top+50+Global+Hypermarkets%2c+Supermarkets+%26+Hard+Discounters+in+2017%3a+Sales%2c+Market+Share%2c+Positioning+and+KPIs+\(-2019+Research+Report\)andutm_exec=joca220prd](https://www.researchandmarkets.com/reports/4787617/company-insight-top-50-global-hypermarkets?utm_source=BWandutm_medium=PressReleaseandutm_code=3rfmmfandutm_campaign=1269031+-+The+Top+50+Global+Hypermarkets%2c+Supermarkets+%26+Hard+Discounters+in+2017%3a+Sales%2c+Market+Share%2c+Positioning+and+KPIs+(-2019+Research+Report)andutm_exec=joca220prd), 20. 8. 2020.
- Ruiz-Almeida, Adriana and Marta G. Rivera-Ferre (2019): Internationally-based indicators to measure Agri-food systems sustainability using food sovereignty as a conceptual framework. *Food Security* 11: 1321–1337.
- Šikić, Jasminka (2020): Više ne proizvodimo paški sir, jer ga ne smijemo tako zvati. [We do not produce Pag's cheese any more, because we can't call it that]. *Agrobiz*, 9 August. Accessible at https://www.agrobiz.hr/opg-tjedna/vise-ne-proizvodimo-paski-sir-ger-ga-ne-smijemo-tako-zvati-14800?fbclid=IwAROU2uEgHqrhfKiEh215SFFAtoywbuKXHspAoN2uzqYn_1Eva_hAPNWCzA, 3. 9. 2020.
- Šimleša, Dražen (2019): Study – Young Farmers and Food Sovereignty. Ama Centre for the Care of People and Nature and Green Network of Activists Groups ZMAG. Accessible at <http://amacentar.org/wp-content/uploads/2019/10/Young-Farmers-and-Food-Sovereignty%E2%80%8B-STUDY.pdf>, 20. 6. 2020.
- Srećković, Milenko (2013): Land Grabbing and Land Concentration in Europe: The case of Serbia. Land concentration, land grabbing and people's struggles in Europe, 194–197. Transnational Institute for European Coordination Via Campesina and Hands off the Land network.
- Stipetić, Vladimir (2005): Razvitak poljoprivredne proizvodnje u Hrvatskoj: tendencije, stanje i osnovni problemi. [Development of agricultural production in Croatia: Tendencies, present condition and fundamental issues]. *Proceedings of the Rijeka Faculty of Economics*, 23 (1): 25–50.
- Tilzey, Mark (2020): Capitalism, Imperialism, Nationalism: Agrarian Dynamics and Resistance as Radical Food Sovereignty. *Canadian Journal of Development Studies / Revue canadienne d'études du développement*.
- Tilzey, Mark (2021): Food Democracy as 'Radical' Food Sovereignty: Agrarian Democracy and Counter-Hegemonic Resistance to the Neo-Imperial Food Regime. *Politics and Governance* 7 (4): 202–213.
- Trauger, Amy (ed.) (2015): *Food Sovereignty in International Context: Discourse, Politics and Practice of Place*. London and New York: Routledge.
- Tumanovska, Marija and Andy Heil (2020): Money for 'Let's by domestic' in advance of the election in North Macedonia. 6 July. Accessible at <https://www.slobodnaevropa.org/a/novac-za-kupujmo-domaće-pred-izbore-u-severnoj-makedoniji/30707112.html>, 20. 12. 2020.
- Volk, Tina, Miroslav Rednak, Emil Erjavec, Ilona Rac, Edvin Zhllima, Grigor Gjerci, Sabahudin Bajramovic et al. (2019): *Agricultural policy developments and EU approximation process in the Western Balkan countries*. Luxembourg: Publications Office of the European Union.

- Vracic, Alida (2018): *The Way Back: Brain Drain and Prosperity in the Western Balkans*. Policy Brief, European Council on Foreign Relations, May 2018. Accessible at https://www.ecfr.eu/publications/summary/the_way_back_brain_drain_and_prosperity_in_the_western_balkans, 20. 12. 2020.
- Windfuhr, Michael and Jennie Jonsén (2005): *Food Sovereignty – Towards democracy in localized food system*. Rugby: ITDG Publishing.
- Wittman, Hannah (2011): *Food sovereignty: a new rightsframework for food and nature?* *Environment and Society* 2 (1): 87-105.
- World Bank Group and Vienna Institute for International Economic Studies (2018): *Western Balkans Labour Market Trends 2018*. World Bank Group and Vienna Institute for International Economic Studies.

SOURCES

- Agronews (2017): *Trend u regionu: Kupujmo domaće!* [Trend in the Region: Let's Buy Domestic!]. Agronews, 17 May. Accessible at <http://www.agronews.rs/trend-u-regionu-kupujmo-domace/>, 20. 1. 2021.
- Bukvić, Ljiljana (2018): *Lidl took approximately three per cent of the market share*. [Lidl uzeo oko tri odsto tržišta]. *Danas*, 16 December. Accessible at <https://www.danas.rs/ekonomija/lidl-uzeo-oko-tri-odsto-trzista/>, 2. 9. 2020.
- Croatian Chamber of Commerce (2020): *#letsbuycroatian* [#kupujmohrvatsko]. Accessible at <http://kupujmohrvatsko.hgk.hr>, 12. 8. 2020.
- European Parliament Resolution of 27 April 2017 on the state of play of farmland concentration in the EU: how to facilitate the access to land for farmers (2016/2141(INI)).
- European Parliament Resolution of 5 October 2016 on the next steps towards attaining global goals and EU commitments on nutrition and food security in the world (2016/2705(RSP)).
- European Parliament Resolution of 7 June 2016 on the New Alliance for Food Security and Nutrition (2015/2277(INI)).
- European Rural Parliament (2019): *Rural People's Declaration of Candás Asturias of 9 November 2019*. Accessible at https://www.europeanruralparliament.com/phocadownload/2019/ERP_Peoples_Declaration_Asturias_9.11.2019_F.pdf, 19. 12. 2020.
- European Supermarket Magazine (2017): *Top 10 Grocery Retailers in Croatia Hold 82% Market Share*. 20 September. Accessible at <https://www.esmmagazine.com/retail/croatia-retail-top-10-grocery-market-share-49338>, 20. 1. 2021.
- FAO (2021): *End hunger, achieve food security and improved nutrition and promote sustainable agriculture*. Accessible at <http://www.fao.org/sustainable-development-goals/goals/goal-2/en/>, 8. 8. 2019.
- FAO (2021a): *End poverty in all its forms everywhere*. Accessible at <http://www.fao.org/sustainable-development-goals/goals/goal-1/en/>, 8. 8. 2019.
- FAO (2021b): *Hunger Facts*, <http://www.fao.org/zhc/hunger-facts/en/>, 08. 08. 2019.
- FAO World Summit on Food Security European Parliament resolution of 26 November 2009 on the FAO Summit and food security (2009)0102.
- FAOSTAT. Data. Accessible at <http://www.fao.org/faostat/en/#data>, 12. 12. 2021.

- Food Secure Canada (2015): Resetting the Table: A People's Food Policy for Canada. Accessible at https://foodsecurecanada.org/sites/foodsecurecanada.org/files/fsc-resetting-2015_web.pdf, 5. 5. 2021.
- Friends of the Earth Europe (2019): 37 organisations call for EU food policy and European Commission Vice-President for Food. 17 July. Accessible at <http://www.foeeurope.org/open-letter-food-policy-von-der-leyden-170719>, 20. 2. 2020.
- Friends of the Earth Europe (2020): Our network. Accessible at <https://www.foeeurope.org/network>, 18. 8. 2020.
- Friends of the Earth Europe. Member groups Europe. Accessible at <https://www.foei.org/member-groups/europe>, 20. 1. 2021.
- Government of Bosnia and Herzegovina. Strategic Plan for Rural Development of Bosnia and Herzegovina (2018–2021) – Framework Document.
- Government of the Republic of Croatia. Strategy for Combating Poverty and Social Exclusion in the Republic of Croatia (2014–2020).
- Government of the Republic of Serbia. Strategy for Agriculture and Rural Development of the Republic of Serbia from 2014 to 2024. ("Official Gazette of RS", no. 85/2014).
- Hina (2020): A Living Village for Food Sovereignty: Croatia Should Have the Food Independence. Novi list, August 4. Accessible at <https://www.novolist.hr/vijesti/hrvatska/zivo-selo-za-prehrambenu-suverenost-hrvatska-mora-i-treba-biti-prehrambeno-neovisna/>, 19. 8. 2020.
- Holt-Giménez, Eric (2010): Food Security, Food Justice, or Food Sovereignty? Food First Backgrounder 16 (4), Institute for Food and Development Policy.
- Katana, E. (2009): Domestic-made is Little Bought. 18 March. Accessible at <https://www.slobodnaevropa.org/a/novac-za-kupujmo-domaće-pred-izbore-u-severnoj-makedoniji/30707112.html>, 20. 12. 2020.
- La Via Campesina (2019): "Human rights and peasants' rights must prevail in the new Common Agricultural Policy: ECVC. 4 June. Accessible at <https://viacampesina.org/en/human-rights-and-peasants-rights-must-prevail-in-the-new-common-agricultural-policy-ecvc/>, 28. 8. 2019.
- Nikolić, M. (2015): Initiative in Bosnia and Herzegovina: Buy Domestic for Better Economy and New Working Places. 7 June. Accessible at <https://www.slobodnaevropa.org/a/nve-kupujmo-domace-za-bolju-ekonomiju-i-nova-radnamjesta/27058008.html>, 21. 12. 2020.
- OECD-FAO (2020): OECD-FAO Agricultural Outlook 2020–2029. Rome/Paris: FAO/OECD Publishing. Accessible at <https://doi.org/10.1787/1112c23b-en>, 20. 8. 2020.
- PREPARE – Partnership for Rural Europe. Partners. Accessible at <http://www.preparenetwork.org/partnership/partners>, 9. 9. 2020.
- Public Citizen. Our World Is Not for Sale: Priority to People's Food Sovereignty. Accessible at <https://www.citizen.org/wp-content/uploads/wtooutoffood.pdf>, 10. 9. 2019.
- Serbian Chamber of Commerce (2020): Budimo čuvarkuće. [Let's be housekeepers]. Accessible at <https://www.stvaranousrbiji.rs>, 21. 8. 2020.
- Simón, Reardon, Juan Alberto and Pérez, Reinaldo Alemán (2010): Agroecology and

- the Development of Indicators of Food Sovereignty in Cuban Food Systems. *Journal of Sustainable Agriculture* 34 (8): 907-922.
- United Nations (2002): Outcomes on Food. Accessible at <https://www.un.org/en/development/devagenda/food.shtml>, 9. 8. 2019.
- United Nations General Assembly, Declaration on the Rights of Peasants and Other People Working in Rural Areas, UNGA, 73rd Sess., UN Doc. A/RES/73/165 (17 December 2018).
- US Food Sovereignty Alliance. About Us. Accessible at <http://usfoodsovereigntyalliance.org>, 20. 7. 2020.
- UNECE. Statistics. Accessible at https://www.unece.org/stats/stats_h.html, 10. 6. 2020.
- World Bank (2020): Poverty and Equity Briefs. Accessible at <https://www.worldbank.org/en/topic/poverty/publication/poverty-and-equity-briefs>, 20. 8. 2020.

THE PRACTICE OF APPOINTING EU AMBASSADORS: LA LANGUE EST-ELLE IMPORTANTE?¹

Abstract. *The study tries to discover to what extent knowledge of the local language of a diplomat's host country, and language skills generally, are considered while selecting candidates for EU delegation heads in the European External Action Service. With this aim, the study examines possible correlations between languages spoken by the EU delegation heads and the official languages in their respective host countries. It is concluded that a correlation often exists between the language(s), and especially mother tongues, spoken by the EU delegation heads and the official language(s) in the countries to which they are posted and, thus, a candidate's knowledge of the host country's official language is usually taken into account in the selection of candidates for EU delegation heads, although this criterion seems to carry different weight for candidates from various EU member countries.*

Keywords: *EEAS, heads of EU delegations, EEAS staffing policy, EU diplomacy, languages in diplomacy*

Introduction

Following the first common diplomatic service of the European Union, the European External Action Service (EEAS) was officially established by the Lisbon Treaty in December 2009. One of the most debated questions in the discussion on the EEAS' future organisation and functioning was the issue of recruitment rules and procedures, especially those relating to diplomatic staff and the EU delegation heads: de facto 'EU Ambassadors'. In the discussion, some EU member states, particularly those from Central and Eastern Europe, demanded the recruitment rules be based on national quotas, arguing that such quotas can best ensure a geographic balance among

* Erik Pajtinka, PhD, Assistant Professor, Faculty of Political Science and International Relations, Matej Bel University, Banská Bystrica, Slovak Republic.

DOI: 10.51936/tip.58.3.1117-1132

¹ The study is published within the framework of the research project VEGA No. 1/0437/19 "The importance of the internationalization of higher education for the construction of the identity of the European Union and increasing competitiveness in the European area".

the EEAS diplomatic staff.² However, this opinion was not shared by the majority of EU member states and was eventually rejected. Instead, member states decided that professional qualification, and not nationality, should be the most important criterion while recruiting the EEAS' diplomatic staff. This principle was finally enshrined in a Council decision establishing the organisation and functioning of the EEAS, adopted in July 2010, which explicitly states "recruitment to the EEAS shall be based on merit" (Council Decision, 2010).

Interestingly, the early years of the EEAS' existence showed that some EU member states were relatively less successful than others in having their nationals appointed to the EEAS' diplomatic staff and they began to question why. Since recruitment of the EEAS' diplomatic staff was based on merit, less successful member states started to ask whether the professional qualification criteria, especially for the EU delegation heads, set out by the EEAS were in practice advantageous or disadvantageous for candidates from certain EU member states. In this study, we examine how language skills are considered in the selection of EU delegation heads.

In recent years, several academic publications have addressed questions pertaining to the EEAS' functioning. These publications mainly paid attention to general organisational and institutional aspects of the EEAS' operations (e.g. Austermann, 2014; Carta, 2014; Karalus, 2009), the legal context of its existence and operation (e.g. Petersen, 2011), selected issues of its internal organisation, like the gender balance and the national origins of its staff (e.g. Novotná, 2014) or interactions between the EEAS and the national diplomatic services of individual EU member states (e.g. Adebahr, 2013; Raik, 2013). Several works also examined the EEAS' staffing policy and the recruitment practices used while selecting diplomatic staff and the EU delegation heads. Formuszewicz and Liszczyk (2013) analysed the recruitment rules and procedures in the EEAS and their potential impact on the overall representation of EU member states, while Formuszewicz and Kumoch (2010) similarly examined various factors influencing the selection of candidates for the post of EU delegation head. In the latter, the question of language skills and their relevance in the process of selecting EU delegation heads was specifically mentioned. Still, this question is generally given little attention in academic literature. The aim of this article is to help fill this gap.

The objective of this study is to examine the relevance of language skills as a selection criterion for the EU delegation heads and, more concretely, to answer two questions: (a) whether knowledge of the host country's local

² *Geographic balance within the EEAS diplomatic staff should ensure that the EEAS would "draw from a wide variety of diplomatic cultures and experiences" (Rettman, 2010), that EU member states would "feel they have ownership of the service" and that their respective populations would believe "that the EU foreign policy institution works for their interests" (Eastern EU states, 2010).*

language is taken into account while selecting candidates for EU delegation heads; and (b) if the native-speaker level of knowledge of the host country's local language is particularly considered as an advantage in the selection of candidates for EU delegation heads. This will be done by evaluating a potential positive correlation between the number of speakers of a particular language among EU delegation heads and the number of those who serve in countries where the language concerned is an official one. Another aim of this article is to discern, by answering the mentioned questions, whether the language skill requirements set by the EEAS may explain the under- or over-representation of particular EU member states within the community of 'EU Ambassadors'.

It is important to note that this article does not intend to comprehensively analyse all of the factors that influence the selection procedures for EU delegation heads, but to highlight and analyse the relevance of the question of language skills during the process of selecting EU delegation heads because almost no attention has been paid to this issue by either academics or EU institutions.

The study is structured as follows. The first and second parts explain the specific position held by EU delegation heads in the EEAS' bureaucratic hierarchy and the relevance and importance of language skills as part of diplomat's professional qualifications. The third part of the study overviews the languages spoken by the EU delegation heads according to their countries of origin, while also comparing the official languages in countries with an EU Delegation with the languages spoken by the EU delegation heads accredited to those countries in order to demonstrate any correlation between the two. The final section of the study compares the official languages of the countries with EU Delegations and the nationalities of the EU delegation heads in those countries to show whether a correlation exists between the mother tongue and the nationality of the EU delegation head and the official language(s) in the host country.

This study relied primarily on interviews with EU delegation heads conducted by the author in July 2020 and, partly, on information published on the selected EU Delegations' official webpages.

Data and methods

The input data for our research, namely, data on nationality and languages spoken by the EU delegation heads were obtained from the EU delegation heads themselves by email, telephone surveys conducted by the author, and publicly accessible sources like the CVs of the EU delegation heads as published on EU institutions' official webpages.

For practical reasons, the data on languages spoken by the EU delegation heads only include those languages in which the delegate is able to communicate in the most common situations encountered in their working life.

At the time of our survey, 133 EU Delegations were accredited to third states. This number includes EU offices accredited to non-sovereign territories (such as Hong Kong) or third states only recognised by certain EU members (Kosovo), which officially are not EU Delegations but perform practically the same functions and are thus considered *de facto* EU Delegations. Conversely, the number does not include EU Delegations to international organisations, which were not the object of our research. Of the 133 EU Delegations in third states, the post of the head was temporarily vacant in two delegations during the time of our survey. As a result, altogether 131 posts of the head of delegation were analysed. Complete data on nationality and languages spoken were available for 123 EU Delegations, while only data on nationality were available for 7 delegation heads. In the case of one delegation, in Nepal, neither data on the nationality nor the languages spoken by the head of the EU delegation were available.

Heads of EU delegations and their position in the EEAS

The post of EU delegation head is one of the most prominent and most prestigious positions in the EEAS institutional structure. To understand the importance of these posts, it is necessary to understand the roles and functions of individual categories of EEAS staff and their positions in the EEAS' bureaucratic hierarchy.

In accordance with EU regulations, the EEAS Staff falls into two basic groups: statutory staff and non-statutory staff. EEAS statutory staff are further divided into administrators (AD Staff), assistants (AST Staff), Contract Agents and Local Agents. The EEAS non-statutory staff comprise Stagiaires, Junior Professionals in Delegations, Seconded National Experts, who are employed by the national administrations of the EU member states, and external staff, contracted by private companies or job agencies to deliver specialised services or carry out short-term duties for the EEAS.

The *AD Staff* perform “managerial, conceptual and analytical duties” (Regulation No 31, 1962) which, in practice, include essentially the same tasks as carried out by diplomats in national diplomatic services. This also explains why this category of EEAS staff is often informally dubbed the EEAS' ‘diplomatic staff’. Since the diplomatic activities are chiefly performed by the AD Staff, it is this category of EEAS staff that is most actively involved in implementing EU diplomacy itself. The significance of the tasks the AD Staff perform is reflected in the highest position this category of staff holds within the EEAS bureaucratic hierarchy.

The other categories of EEAS staff are not usually directly involved in the performance of diplomatic activities, but instead perform various administrative and/or technical support tasks. Concretely, EEAS officials belonging to *AST Staff* or *AST/SC Staff* fulfil “executive and technical duties,” or “clerical and secretarial duties” (Regulation No. 31, 1962) and typically assist the AD Staff in the performance of their tasks. In practice, the tasks carried out by the AST Staff are essentially very similar to those performed by administrative and technical personnel in the national diplomatic services.

The third category in the bureaucratic hierarchy of EEAS statutory staff contains *Contract Agents*. Officials falling into this staff category “carry out manual or administrative support service tasks” or perform duties in place of temporarily absent EEAS Staff members (European External Action Service, 2018). An important feature of this category of officials is that they work for the EEAS based on a fixed-term contract, and thus – unlike the officials in the AD Staff and AST Staff or AST/SC Staff categories – they do not work for the EEAS permanently.

The last category of EEAS statutory staff is *Local Agents*, who mostly fulfil “manual or service duties” (European External Action Service, 2018). This type of EEAS Staff – unlike all the preceding categories of EEAS Staff – does not work at the EEAS Headquarters in Brussels but is only found at external representations of the EU in third countries and at international organisations. Another specific feature of Local Agents is that positions in this category of EEAS Staff are not occupied by EU citizens but instead by the citizens of third countries – as a rule, the citizens of the country in which the particular EU representation operates.

The EU delegation heads are included in the AD staff, which – as mentioned – is the highest category of EEAS personnel in terms of their responsibilities and competences. Moreover, the EU delegation heads belong to management staff, ranking them among senior officials within this most important category of EEAS personnel. In addition, the EU delegation heads, unlike the vast majority of other officials occupying managerial posts in the EEAS, perform an important representational function relative to their host countries, where they are usually regarded as ‘the voice and face’ of the EU, thereby making these posts even more significant within the EEAS bureaucratic hierarchy.

The relevance of language skills as part of a diplomat’s professional qualifications

Undoubtedly, language skills are an important part of a diplomat’s professional qualifications. Knowing different languages enables a diplomat to communicate not only with other members of the diplomatic

corps³, but with the government authorities and the public in their host country. While for the purpose of communicating with other members of the diplomatic corps knowledge of the current lingua franca of diplomacy – English – is typically sufficient, to communicate with local government authorities, and especially the public of the host country, knowledge of the local official language is very useful, if not essential. In practice, in many countries, not all government officials speak English, and the same goes for business people, representatives of civil society and other groups with whom a diplomat usually needs to communicate in order to gather information, explain the policies of their own country or carry out other diplomatic duties. Further, the media usually use the local official language of the country and thus knowledge of this language allows a foreign diplomat to read the local newspapers and understand the news on local radio and television, namely, very important information sources about the development of the political and economic situation in the host country. This all illustrates how important knowledge of the local official language is for a diplomat. In this connection, it is not surprising that while selecting diplomats for posts in foreign countries the diplomatic services of many countries take account of the candidates' language skills, especially their knowledge of the host country's local official language. Accordingly, this question should also be relevant for the EEAS.

The languages spoken by the heads of EU Delegations

The languages spoken by the EU delegation heads and their mother tongues are shown in Table 1.

Table 1: LANGUAGES SPOKEN BY THE HEADS OF THE EU DELEGATIONS (HODS)

Language	No. of HoDs speaking this language (among a total of 123 HoDs)	No. of HoDs who are native speakers of this language (among a total of 123 HoDs)
English	123	4
French	116	22
German	59	20
Spanish	56	12
Italian	36	18
Russian	27	0
Portuguese	23	7
Dutch	20	10
Arabic	13	0

³ *The diplomatic corps is a community of all foreign diplomats who are accredited in one receiving country.*

Swedish	10	3
Polish	6	5
Greek	6	5
Romanian	4	2
Serbian	4	0
Slovenian	4	2
Croatian	4	0
Finnish	4	2
Czech	4	2
Irish	3	3
Chinese	3	0
Danish	3	3
Estonian	3	3
Japanese	2	0
Ukrainian	2	0
Slovak	2	2
Mongolian	2	0
Latvian	2	2
Bulgarian	2	1
Swahili	1	0
Bashkir	1	0
Albanian	1	0
Bosnian	1	0
Lithuanian	1	0
Maltese	1	0

Source: Email and telephone survey among the EU delegation heads conducted by the author in July 2020; EU Delegations' official websites, accessible at https://eeas.europa.eu/headquarters/headquarters-homepage/area/geo_en, July 2020.

As Table 1 shows, the most widely spoken language among the EU delegation heads is English, where it is worth noting that English is the only language spoken by all (100%) EU delegation heads. However, this is unsurprising since English is the present *lingua franca* of diplomacy and, at the same time, one of the three working languages of EU institutions. The second-most widely spoken language among the EU delegation heads is another working language of EU institutions, French. This language is spoken by about 94% of EU delegation heads. Thus, English and French are by far the most widely spoken languages. All the other languages are spoken by considerably fewer delegation heads. German and Spanish, which are the third- and fourth-most widely spoken languages according to this study, are spoken by only about 48% and 46% of the EU delegation heads, respectively, while Italian is spoken by around 29%. Interestingly, the sixth-most widely spoken language among the EU delegation heads is Russian. About 22% of the EU delegation heads speak this language, making Russian the most widely spoken non-official EU language among the EU delegation heads. The seventh-most spoken language among the EU delegation

heads is Portuguese. This language is spoken by about 19% of EU delegation heads.

Looking specifically at the mother tongues of the EU delegation heads, the most common are French, German and Spanish, as shown in Table 1. These three languages have approximately the same share in mother tongues spoken by the EU delegation heads. French is the mother tongue of about 18% of all EU delegation heads, and German and Spanish at 16% and 15%, respectively. The fourth-most common spoken mother tongue among the EU delegation heads is Italian. This language is spoken by about 10% of EU delegation heads. Interestingly, English, although the most widely spoken language among the EU delegation heads generally, is the mother tongue of only about 3% of them.

Table 2 provides an interesting perspective on the languages spoken by the EU delegation heads according to their country of origin.

Table 2: THE LANGUAGES SPOKEN BY THE EU DELEGATION HEADS ACCORDING TO THEIR COUNTRY OF ORIGIN

Language	HoDs from France speaking the language (among a total of 16)		HoDs from Germany speaking the language (among a total of 16)		HoDs from Italy speaking the language (among a total of 18)		HoDs from Spain speaking the language (among a total of 12)		HoDs from CEE EU MS speaking the language (among a total of 21)		HoDs from non-CEE EU MS speaking the language (among a total of 102)	
English	16	100%	16	100%	18	100%	12	100%	21	100%	102	100%
French	16	100%	16	100%	17	94%	12	100%	16	76%	100	98%
Spanish	7	44%	5	31%	11	61%	12	100%	2	10%	54	53%
Arabic	1	6%	2	13%	2	11%	1	8%	4	19%	9	9%
Portuguese	0	0%	1	6%	5	28%	6	50%	0	0%	23	23%
Russian	2	13%	4	25%	1	6%	1	8%	15	71%	12	12%
Italian	4	25%	0	0%	18	100%	3	25%	2	10%	34	33%
German	8	50%	16	100%	3	17%	1	8%	10	48%	49	48%

Source: Email and telephone survey among the EU delegation heads conducted by the author in July 2020; EU Delegations' official websites, accessible at https://eeas.europa.eu/headquarters/headquarters-homepage/area/geo_en, July 2020.

As shown in Table 2, only English is widely spoken among the EU delegation heads from all the EU member states. French is also widely spoken by EU delegation heads from all EU member states, although it sees less use among those from Central and Eastern European (CEE) countries. Whilst about 98% of the EU delegation heads from non-CEE EU member states speak French, only about 76% of their colleagues from CEE countries speak this language. Still, it should be added that in the case of the EU delegation heads from non-CEE countries this percentage of French speakers includes a considerable number of delegates for whom French is their mother tongue. Without native speakers, the share of EU delegation heads from non-CEE

countries speaking French would be about 76%, that is the same percentage of French speakers who are from CEE EU member states.

Significantly less widely spoken by the EU delegation heads from CEE countries is Spanish. Only about 10% of the EU delegation heads from CEE EU states speak this language, whilst about 53% of their colleagues from non-CEE countries are Spanish speakers. Portuguese is similarly much less widely spoken by the EU delegation heads from CEE EU member states, with none of these delegates speaking this language, whereas about 23% of their colleagues from non-CEE EU member states do so. Yet, it should be noted that the shares of Portuguese-speaking EU delegation heads from different non-CEE countries vary considerably. This may be illustrated by the fact that Portuguese is spoken by about 50% of the EU delegation heads from Spain, but only 6% of German delegates can speak the language, and no French delegates can speak Portuguese.⁴ However, like with those who speak French, the share of EU delegation heads from non-CEE countries speaking Spanish, and Portuguese, also includes some native speakers. Without them, the share of Spanish- and Portuguese-speaking delegates from non-CEE countries would be about 41% and 16%, respectively. These values, however, are still considerably higher than those of the EU delegation heads from CEE countries. In contrast, a language that is significantly more widely spoken by the EU delegation heads from the CEE EU member states is Russian. This language is spoken by about 71% of the EU delegation heads from CEE countries, but from non-CEE EU member states only about 12% speak Russian. Another language that is relatively more widely spoken by EU delegation heads from CEE EU member states is Arabic. About 19% of the EU delegation heads from CEE countries speak this language, whereas only about 9% of their colleagues from non-CEE EU member states are Arabic speakers.

Official languages in countries with an EU delegation and the languages spoken by the EU delegation heads in these countries

As illustrated in Table 3 below, English is the official language (or one of many official languages) in the highest number of countries with a resident EU delegation, although many countries with EU Delegations are also French-, Spanish- and Arabic-speaking. English, French, Spanish and Arabic are the official languages in 34, 21, 18 and 17 countries, respectively, out of 130 countries with a resident EU delegation. Two languages – Russian and Chinese – are the official language in five and three countries with a resident

⁴ This is most likely due to the proximity of Portuguese and Spanish – the mother tongue of the EU delegation heads from Spain.

EU delegation, respectively. In 96 out of 130 countries with an EU delegation, 1 or more of the 6 mentioned world languages are official languages and, in these countries, 85 out of 96 EU delegation heads (89%) speak the official language(s) of the host country. Still, in 29 out of 130 countries with a resident EU delegation, no world or regional language is the official language. In these countries, only 3 out of 29 EU delegation heads, about 10%, speak the local official language.

Examination of the official languages of countries with an EU delegation, and the languages spoken by the heads of the delegations in those countries, reveals the following. In all countries where the official language is English, Spanish and Russian, the head of the EU delegation speaks the local official language. In French-speaking countries, the situation is similar. About 95% of the EU delegation heads accredited to these countries speak French.⁵ In contrast, only about 41% of the EU delegation heads accredited to Arabic-speaking countries speak Arabic. Similarly, only 50% of EU delegation heads in Portuguese-speaking countries are Portuguese speakers.

Looking specifically at the mother tongues of the EU delegation heads and their respective host countries, an interesting trend is observed. Concretely, a considerable number of EU delegation heads accredited mainly to Spanish-, French- and Portuguese-speaking countries are native speakers of their respective host countries' official languages. This is most notable in the case of Spanish-speaking countries where 8 out of 18 EU delegation heads accredited to these countries, representing about 44%, are native Spanish speakers. Similarly, in French-speaking countries, 7 out of 21 delegation heads (33%) are native speakers of French. The same trend is seen in countries whose official language is Portuguese, with 2 out of 6 EU delegation heads, again representing 33%, being native Portuguese speakers. In addition, as shown by Table 3, the mother tongue of another 2 out of 6 delegates in Portuguese-speaking countries is Spanish, which is a language closely related to Portuguese. Thereby, together 4 out of 6 EU delegation heads in Portuguese-speaking countries, or about 66%, are native speakers of Portuguese or of a language closely related to Portuguese. In contrast, neither of the two EU delegation heads in Italian-speaking countries is a native Italian speaker. Similarly, the mother tongue of the head of the only EU delegation in the German-speaking country is not German. It should be noted that this is not the outcome of a shortage of Italian or German native speakers among the EU delegation heads, because there are 18 native Italian speakers and 20 native speakers of German among the EU Ambassadors.

⁵ In absolute numbers, only 1 out of 21 EU delegation heads accredited to French-speaking countries does not speak French.

Table 3: OFFICIAL LANGUAGES IN COUNTRIES WITH AN EU DELEGATION AND THE LANGUAGES SPOKEN BY THE HODS ACCREDITED IN THESE COUNTRIES

Language	No. of countries with an EU delegation where the language is an official one (among a total of 130)	No. of countries with an EU delegation where the language (having the status of an official language) is spoken by the HoD (among a total of 130)	No. of countries with an EU delegation where the language (having the status of an official language) is the mother tongue of the HoD (among a total of 130)
English	34	34	1
French	21	20	7
Spanish	18	18	8
Arabic	17	7	0
Portuguese	6	3	2
Russian	5	5	0
Chinese	3	2	0
Italian	2	1	0
German	1	1	0
All	130	91	19

Source: Email and telephone survey among the EU delegation heads conducted by the author in July 2020; EU Delegations' official websites, accessible at https://eeas.europa.eu/headquarters/headquarters-homepage/area/geo_en, July 2020.

Official languages in countries with an EU Delegation and nationalities of the EU delegation heads accredited in these countries

By comparing official languages in countries with an EU Delegation and the nationalities of the heads of the EU Delegations accredited to those countries in Table 4, a certain correlation can be observed between the two. Specifically, the EU delegation heads from Spain, France and Portugal are posted relatively more often to countries whose official language is their own mother tongue. This can be shown by the fact that while the EU delegation heads from Spain represent only about 12% of all EU delegation heads in the world, their share in the total number of EU delegation heads in Spanish-speaking countries reaches nearly 44%. In addition, in countries whose official language is Portuguese (which, again, is closely related to Spanish) the share of Spanish nationals in the total number of EU delegation heads is about 33%. Similarly, whereas the share of the EU delegation heads from France in the total number of all EU delegation heads is only about 12%, in French-speaking countries their share is more than double, at about 29%. Likewise, in the case of the EU delegation heads from Portugal, their share in the total number of all EU delegation heads is only about 5%, but in Portuguese-speaking countries they represent about 33% of the EU delegation heads. In contrast, the EU delegation heads from Belgium,

who are native French speakers, have almost the same share of the total number of all EU delegation heads and their number in French-speaking countries (5% in both cases). Thus, although the EU delegation heads from Belgium are native French speakers, just like their colleagues from France, unlike them, they are not more often posted to French-speaking countries. Similarly, the EU delegation heads from CEE EU member states are not relatively more often posted to Russian-speaking countries, even though Russian is much more widely spoken by them compared to their colleagues from non-CEE EU member states. This is illustrated by the fact that, although delegation heads from CEE EU member states constitute 16% of the total number of all EU delegation heads, this figure in Russian-speaking countries is only slightly higher, about 20%.

Table 4: OFFICIAL LANGUAGES IN COUNTRIES WITH AN EU DELEGATION, AND NATIONALITIES AND MOTHER TONGUES OF THE EU DELEGATION HEADS ACCREDITED IN THESE COUNTRIES

Language	No. of countries with an EU delegation where the language is an official one (among a total of 130)	Nationality and mother tongue of the HoDs accredited in these countries					
		French	German	Italian	Spanish	Portuguese	Nationalities of CEE EU MS
English	34	3	5	5	4	1	7
French	21	6	3	4	1	3	1
Spanish	18	2	1	4	8	1	0
Arabic	17	3	4	5	1	0	2
Portuguese	6	1	0	0	2	2	1
Russian	5	0	2	0	1	0	1
Chinese	3	1	0	0	1	0	1
Italian	2	0	0	0	0	0	1
German	1	0	0	0	0	0	0

Source: Email and telephone survey among the EU delegation heads conducted by the author in July 2020; EU Delegations' official websites, accessible at https://eas.europa.eu/headquarters/headquarters-homepage/area/geo_en, July 2020.

When looking at the number of EU delegation heads by nationality and languages spoken in their respective host countries, it can be seen that 19 out of 130 EU delegation heads, or about 15%, are accredited to a foreign country whose official language is their own mother tongue. The highest number of these EU delegation heads, 8 and 7, are of Spanish and French nationality, respectively. The remaining 4 out of 19 EU delegation heads who serve in a foreign country, whose official language is their own mother tongue, are Belgian, Irish and Portuguese nationals. Curiously, none of the EU delegation heads of Austrian, Croatian, German, Italian or Romanian

nationality are accredited to a foreign country whose official language is their mother tongue, even though EU Delegations do exist in such countries and thus one would expect to find such a posting.

It should also be mentioned that of the total number of EU delegation heads of Spanish and French nationality, 50% and about 44% are accredited to Spanish- and French-speaking countries, respectively. On the other hand, only about 33%, 29% and 17% of Irish, Portuguese and Belgian nationals serving as EU delegation heads, respectively, are accredited to countries whose official language is their own mother tongue, as shown in Table 5.

Table 5: EU DELEGATION HEADS AND THEIR KNOWLEDGE OF THE OFFICIAL LANGUAGES OF THEIR RESPECTIVE HOST COUNTRIES BY NATIONALITY

Nationality	No. of HoDs	No. of HoDs who are native speakers of the official language of their host country	No. of HoDs who are speakers of the official language of their host country (including native speakers)
Austrian	4	-	2
Belgian	6	1	4
British	1	-	-
Bulgarian	1	-	-
Cypriot	2	-	1
Czech	2	-	1
Danish	3	-	2
Dutch	5	-	2
Estonian	3	-	1
Finnish	2	-	1
French	16	7	12
German	16	-	11
Greek	3	-	2
Hungarian	1	-	1
Irish	3	1	3
Italian	19	-	14
Latvian	2	-	1
Lithuanian	1	-	-
Maltese	1	-	1
Polish	5	-	4
Portuguese	7	2	7
Romanian	2	-	2
Slovak	2	-	2
Slovenian	2	-	1
Spanish	16	8	14*
Swedish	5	-	2*
Total	130	19	91

Source: Email and telephone survey among the EU delegation heads conducted by the author in July 2020; EU Delegations' official websites, accessible at https://eas.europa.eu/headquarters/headquarters-homepage/area/geo_en, July 2020.

Table 5 shows that 91 out of 130 EU delegation heads, about 70%, speak the official language (or at least one of the official languages) of their respective host countries. This number includes native speakers of the host country's official language, who themselves represent about 15% of all EU delegation heads, as mentioned.

Conclusion

The data presented make it obvious that there is often a certain correlation between the language(s) spoken by the EU delegation heads and the official language(s) in the countries where they are posted. A good example of this is that Spanish is spoken by about 46% of the EU delegation heads, but by 100% of those accredited to countries in which Spanish is an official language. Other notable examples are Portuguese and Russian, spoken by only about 19% and 22% of all EU delegation heads, respectively, but by about 50% and 100% of those who are posted in Portuguese- and Russian-speaking countries. These findings allow the conclusion that in the process of selecting candidates for positions of EU delegation heads a candidate's knowledge of the official language of the host country is certainly taken into account.

At the same time, the data presented in this article show there is often a significant correlation between the mother tongues of the EU delegation heads and the official language(s) of their respective host countries. This is demonstrated by the data for Spanish, which is the mother tongue of about 15% of all EU delegation heads, but of about 44% of those posted to Spanish-speaking countries. Similarly, French and Portuguese are the mother tongues of only about 18% and 6%, respectively, of all EU delegation heads, yet are the mother tongues of about 33% of those accredited in countries where the official language is French or Portuguese.

Interestingly, a correlation between the mother tongues of the EU delegation heads and official languages of their respective host countries can only be observed in the case of the EU delegation heads from France, but not in the case of their colleagues from Belgium, who are also French native speakers. This may indicate that it is not the mother tongue but the nationality that is considered while selecting candidates for EU delegation heads. Of course, this is difficult to assess in the cases of the EU delegation heads from Spain and Portugal since the sets of Spanish and Portuguese nationals and Spanish and Portuguese native speakers, respectively, overlap completely.

Overall, it may be concluded based on the above observations that knowledge of the host country's official language is certainly a factor while selecting candidates for posts of EU delegation heads, although this criterion seems to have a varying weight in the evaluation of candidates from

different EU member states. Further research should determine whether this is a consequence of the political lobbying of individual EU member states for ‘their’ candidates, taking account of other professional qualities (e. g. specific expertise) or both.

BIBLIOGRAPHY

- Adebahr, Cornelius (2013): *The Good Europeans: Germany and the European External Action Service*. In Rosa Balfour and Kristi Raik (eds.), *The European External Action Service and National Diplomacies*, 13–22. Brussels: European Policy Centre.
- Austermann, Frauke (2014): *European Union Delegations in EU Foreign Policy. A Diplomatic Service of Different Speeds*. Houndmills and New York: Palgrave Macmillan.
- Carta, Caterina (2014): *The Diplomatic System of a Non-State Actor*. In Doris Dialer and Heinrich Neisser, Anja Opitz (eds.), *The EU’s External Action Service: Potentials for a One Voice Foreign Policy*, 33–44. Innsbruck: Innsbruck University Press.
- N.A. (2010) *Eastern EU states battle for posts in new foreign service*. In *Times of Malta*, 12 September 2010 [online]. Accessible at <https://www.timesofmalta.com/articles/view/20100912/world/eastern-eu-states-battle-for-posts-in-new-foreign-service.326615>, 10. 1. 2021.
- Formuszewicz, Ryszarda and Dorota Lyszczyk (2013): *The Staffing Policy of the European External Action Service – Stocktaking Ahead of the 2013 Review*. In *The Polish Quarterly of International Affairs* 9 (1): 139–160.
- Formuszewicz, Ryszarda and Jakub Kumoch (2010): *The Practice of Appointing the Heads of EU Delegations in the Wake of Council Decision on the European External Action Service*. Warsaw: The Polish Institute of International Affairs.
- Karalus, Kristin (2009): *Die diplomatische Vertretung der Europäischen Union*. Tübingen: Mohr Siebeck.
- Novotná, Tereza (2014): *Who’s in Charge? Member States, EU Institutions and European External Action Service*. ISPI Policy Brief 228: 1–13.
- Petersen, Lars Ole (2011): *Europäisierung der Diplomatie. Völker- und europarechtliche Rahmenbedingungen*. Berlin: Duncker & Humblot.
- Raik, Kristi (2013): *Finland and the European External Action Service*. In Rosa Balfour and Kristi Raik (eds.), *The European External Action Service and National Diplomacies*, 75–84. Brussels: European Policy Centre.
- Rettman, Andrew (2010): *New EU states make bid for more diplomatic clout*. In *EU Observer*, 10 March 2010 [online]. Accessible at <https://euobserver.com/institutional/39651>, 15. 1. 2021.

SOURCES

- Council Decision of 26 July 2010 establishing the organisation and functioning of the European External Action Service (2010/427/EU) (2010): Published in *Official Journal of the European Union*, L201.

European External Action Service. EEAS Human Resources Annual Report 2017 (2018): Brussels, European External Action Service.

EU Delegations' official websites, accessible at https://eeas.europa.eu/headquarters/headquarters-homepage/area/geo_en, July 2020.

Regulation No 31 (EEC), 11 (EAEC), laying down the Staff Regulations of Officials and the Conditions of Employment of Other Servants of the European Economic Community and the European Atomic Energy Community (1962): The Official Journal of the European Communities, P045, 14. 6. 1962: 1385.

ANXIETY, ILLUSORY PATTERN PERCEPTION AND CONSPIRACY BELIEFS DURING THE COVID-19 PANDEMIC

Abstract. This study investigated the relationship between the anxiety provoked by threatening events in society like the Covid-19 pandemic, and illusory pattern perception, with conspiracy beliefs. Using an experimental design, in Study 1 high vs. low anxiety was manipulated, while in Study 2 we manipulated intuitive pattern search, with the findings supporting the assumption that greater anxiety and higher intuitive pattern search lead to an increase in conspiracy beliefs. In order to prevent the detrimental effects of beliefs in conspiracy theories on the individual and societal levels, we recommend transparent information and pre-warning, as well as a focus on critical thinking in education.

Keywords: *societal events, anxiety, intuitive pattern search, illusory pattern perception, conspiracy beliefs, Covid-19 pandemic*

Introduction

Consequential events in society that provoke distress and anxiety, such as natural disasters, terrorist strikes, wars, economic crises and rapid societal changes, are followed by the emergence of conspiracy theories (van Prooijen et al, 2018; Douglas, 2021). The Covid-19 pandemic is no exception. Countless theories as to the origin of the SARS-CoV-2 virus and the reasons for its spread have emerged (Douglas, 2021; van Prooijen, 2020), especially on social media. The most widespread conspiracy theories in social media state, among others, that the coronavirus is a fraud, the vaccine against it is some biological weapon, or that particular elites intentionally released the coronavirus and are insisting on vaccination with a view to taking full control over the people.

A conspiracy theory is a psychosocial phenomenon, defined as the conviction that a group of actors has secret meetings for the purpose of

* Ognen Spasovski, PhD, Professor, University Cyril and Methodius in Trnava, Slovak Republic; Slavka Demuthova, PhD, Docent, University Cyril and Methodius in Trnava, Slovak Republic; Vesna Kuzmanovic, PhD, Researcher and CEO, Stratum R&D, Skopje, Republic of North Macedonia.

DOI: 10.51936/tip.58.3.1333-1149

attaining some malevolent goal (Bale, 2007; Douglas, 2021). These theories are involved in almost every significant event in society (Moscovici, 1987), thus calling upon the social sciences to investigate the underlying reasons. The Error Management Theory (Haselton and Nettle, 2006; 2000; Rządeczka, 2018) proposes that when judgements are made under uncertainty, and the costs of false negative and false positive errors are asymmetrical, selection over evolutionary history should favour a bias towards making the least costly error. In turn, this mechanism will increase people's tendency to believe in explanations that, while almost costless to them, are probably false. Van Prooijen and van Vugt (2018) suggested an additional evolutionary-rooted explanation of conspiracy beliefs. These authors proposed that conspiracy beliefs may be a by-product of several psychological adaptations as evolved mechanisms during the human history of group living. One of these adaptations is the predisposition to recognise patterns in the environment, which, in this context, may be reflected in perceiving connections between various events related to Covid-19 that, in reality, are probably not connected. Another adaptation is to detect agency in the events we perceive, like the belief that some institutions, companies or organisations – such as the WHO – intentionally spread the virus with a view to making a profit, or to inject nano-chips into human bodies in order to establish full control over people. Finally, one evolved adaptive mechanism concerns the human coalitional mind, with a function to alert our ancestors to the possibility that other people or groups are forming malevolent coalitions against them. The function of this adaptation is to urge people to prepare for action and defence from such others.

According to Douglas (2021), people are drawn to conspiracy theories when important psychological and social needs are not being met. She defines three sets of these needs. The first are epistemic needs, including the desire to satisfy curiosity and avoid uncertainty. Findings in this domain suggest that conspiracy beliefs are linked to the search for patterns and meaning in events, even when no such patterns or meanings exist (van Prooijen et al., 2018). The second set of needs are existential, including the motivation to restore a threatened sense of security. Here, people who feel anxious or worried are more likely to believe in conspiracy theories (Grzesiak-Feldman, 2013; Václaviková and Selecká, 2018). The third set are social needs, including the desire to hold one's self and one's groups in a positive regard.

Given the above explanations, we may assume that the time of the pandemic has been more than fruitful for conspiracy theories to flourish. The pandemic triggers a fear of being infected with dangerous virus and provokes anxiety due to the ensuing uncertainty about the future, which may lead to changes in individual and societal dynamics.

Conspiracy beliefs, anxiety and the perception of patterns in unconnected events

High-anxiety situations increase conspiracy thinking (Grzesiak-Feldman, 2013), making people more prone to blaming some individuals, group(s) or institution(s). Such beliefs are present in both modern and traditional societies (West and Sanders, 2003). Moreover, a large share of the human population believes conspiracy explanations because they provide both simple answers to otherwise unanswered questions and an enemy to blame for the problem at issue (Goertzel, 1994; Václaviková et al., 2016). Conspiracy beliefs help people find an explanation for anxiety-inducing events, thereby allowing them to retain a sense of safety and predictability (Bale, 2007; Leman, 2007). Obtaining an answer by believing in a particular conspiracy theory might even have a short-term calming effect in very uncertain situations like the Covid-19 pandemic (Spasovski and Kenig, 2020)

States of anxiety affect our cognitive processes by exposing them to the stronger influence of intuitive thinking (or System 1), making them prone to heuristics and shortcuts (Kahneman, 2011). People intuitively believe what they see or hear, and actually need to exert active mental effort and analytical thinking (System 2) to *un*believe it. These characteristics of cognitive functioning lead to the assumption that many people faced with threatening societal events (e.g. a virus, pandemic) will be attracted by conspiracy theories, which seem to provide the best answers to the unknown (Goertzel, 1994). Further, it is commonly assumed that when people face uncertain outcomes they become more anxious and usually more prone to perceiving patterns in environmental stimuli or events (Gilovich et al., 1985; Wilke et al., 2014). *Illusory pattern perception* describes when people mistakenly perceive randomly distributed stimuli or events as causally determined through a non-random process, which may be a basis for the assumption that illusory pattern perception lies at the core of the process of accepting conspiracy beliefs held by people, helping them to make sense of the world (Whitson and Galinsky, 2008).

Consequences of conspiracy beliefs

Conspiracy theories as psychosocial phenomenon bring detrimental consequences to both the individual and societal levels, with those concerning Covid-19 being no exception. They have damaging effects on the efforts undertaken by the systems in society to fight the pandemic and prevent the spread of new virus mutations. Romer and Jamieson (2020) found that belief in Covid-19 conspiracy theories was negatively associated with a perceived threat of the pandemic, complying with the government's preventive

recommendations, and intentions to be vaccinated against Covid-19. Other researchers found believing that 5G networks are connected to the spread of the SARS-CoV-2 virus is related to an increase in aggressive behaviour and support for violence and anti-government protests (Jolley and Paterson, 2020; Šrol et al., 2021). Believing in conspiracy theories can also fuel inter-group conflicts, and may lead to stronger prejudice, hostility and discrimination toward the alleged conspirators as well as the legitimisation of aggression and injustice with respect to the perceived conspirators (Biddlestone et al., 2020). Finally, the notion that people who believe in one conspiracy theory tend to believe in others (Douglas et al., 2021) raises worrying assumptions that the Covid-19 pandemic might accelerate the greater presence and distribution of conspiracy beliefs, including all of their harm they bring.

Study aim

The relationship between believing in conspiracy theories and anxiety and illusory pattern perception is well elaborated in the literature. However, most studies are limited to cross-sectional designs, while research exploring their causal relationship is unsatisfactory. Considering the importance of the influence of conspiracy beliefs on social dynamics, the aim of this empirical study was to expand on the findings and investigate the causal relationship between anxiety related to the Covid-19 pandemic as consequential societal event and illusory pattern perception with conspiracy beliefs.

Research overview

We conducted two experimental studies in the present research. First, in Study 1, we manipulated the level of anxiety and tested the relationship with illusory pattern perception and conspiracy beliefs. In Study 2, we manipulated the intuitive search for patterns in dice-throw outcomes in two conditions, and tested whether participants would have differences in illusory pattern perception and also in conspiracy beliefs. In both studies, we first asked the participants for informed consent to participate in the study, with only those who answered positively being included in the sample.

Study 1

For this study, we manipulated anxiety levels in two groups (high anxiety vs. low anxiety). We also developed a measure for illusory pattern perception based on randomly generated sequences of dice-throw outcomes. Based on the assumption that, when faced with anxious uncertainty people tend to search for answers and connect unconnected events, we tested

whether higher levels of anxiety would lead to an increased tendency to perceive illusory patterns in randomly generated dice-throw outcomes and an increased tendency for conspiracy beliefs.

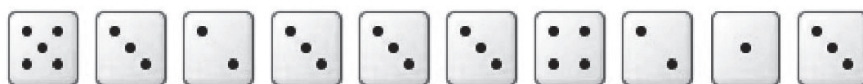
Method

Participants and design. The study had a design with two conditions (high anxiety vs. low anxiety). A professional agency for market and public opinion research called “Stratum R&D” from Skopje, Republic of North Macedonia, performed the fieldwork. Using a door-to-door approach, previously instructed survey takers collected the data while remaining physically present. Participants from all six regions of the country were selected in random order, forming a small-scale representative sample. After giving them instructions, the survey takers handed a computer tablet to the participants in order for them use it to respond to the stimuli and complete the questionnaire. A total of 187 people participated in the study (108 men, 79 women; M age = 44.01 years, SD = 11.88, age range = 18–64). The participants were randomly distributed into one of the two groups. The “high anxiety” group comprised 97 participants, while the low anxiety group included 90 participants. The study took about 20 minutes to complete and the participants were rewarded with a small payment. The data were collected in the first half of April 2021, at the beginning of a massive vaccination process in the country – which started with people over 75 years of age, meaning that at the time most participants were not yet vaccinated.

Procedure and Measures. For the experimental manipulation of high vs. low levels of anxiety, we developed an adapted version of the technique used by Lerner and Keltner (2001: 153), and Whitson and Galinsky (2008). Participants initially read a one-paragraph text about the dangers and threats that the virus SARS-CoV-2 and its mutations could bring. In the end, they were asked to imagine one scenario that could develop from the Covid-19 pandemic which would be very upsetting and negative for them, and then to write a sentence or two about it. In the low-anxiety group, participants followed a similar procedure, but were asked to imagine and write about a scenario related to Covid-19 that would hold positive outcomes for them. In order to check the successfulness of the manipulation, we administered an *Anxiety questionnaire* after the manipulation had taken place. This instrument was an adapted version of the anxiety sub-scale of DASS-42 (Depression, Anxiety and Stress Scale, Lovibond and Lovibond, 1995). We used 10 items from DASS-42 and adapted them to measure the participants’ current state of anxiety. Examples of items are: “I found it difficult to relax”, and “I feel upset”. This adapted scale showed high reliability for the data used in this study (Table 1).

For the second part of the study, we developed a measure of illusory pattern perception similarly to Adam Troian et al. (2019) and van Prooijen et al. (2018). We used the website <https://www.random.org> to create 10 sets of random outcomes of dice throw games. Every set consisted of 10 dice-throw outcomes. Each set was first presented to the participants before they rated the extent to which they believed the sequence was fully random or fully determined. They responded on a 7-point Likert scale, from 1 (completely random) to 7 (completely determined). An example of a dice-throw sequence is shown in Figure 1.

Figure 1: SEQUENCE OF RANDOM DICE THROWS

Source: the authors.

In the last part of the study, we measured the tendency for conspiracy beliefs with two complementary measures. The first measure was the Conspiracy Mentality Questionnaire (Bruder et al., 2013), consisting of five items, as a measure of a general tendency to believe in conspiracy theories. Using this measure, participants reported the extent to which they agreed/disagreed with general beliefs about conspiracy plots by secret groups controlling major events in the world (e.g. “I think that many very important things happen in the world that the public is never informed about”, “I think that events which superficially seem to lack a connection are often the result of secret activities”). The questionnaire used an 11-point Likert scale and asked participants to indicate the level of certainty at which they believed the statements to be true (0% = certainly not, 100% certain). In order to explore the participants’ belief in conspiracy theories specifically about Covid-19 as a consequential societal event, we added the second part of the measure. This part contained six statements we developed especially for this study based on conspiracy theories frequently found in public discussion during the spread of SARS-CoV-2, as well as during the presence of vaccinations against it. The items generally cover explanations that the SARS-CoV-2 virus and the vaccines against Covid-19 are the product of secret elites, an experiment by elites and/or scientists, which have the malevolent intention of tracking people and controlling the world using sophisticated biological tools. Examples of items are: “The new mutations of the coronavirus are not random, they are biological weapons produced in a laboratory in order for certain countries to achieve world domination”; “Information about the coronavirus and the delay in the production of vaccines against

it are a fraud created by pharmaceutical companies, which intend to induce fear and uncertainty among people in order to make a profit". Participants indicated the level of certainty at which they believed these statements to be true using the same 11-point Likert scale used for the Conspiracy mentality questionnaire. We calculated three scores with this measure: two for the sub-scales: Conspiracy mentality and Belief in Covid-19-related conspiracy theories, and a Total score for Conspiracy beliefs. Both sub-scales, as well as the whole scale, showed high reliability for the data in this study (Table 1). Finally, the survey also contained questions on relevant socio-demographic characteristics. At the end of the survey, the participants were thanked and debriefed.

Our data analysis included descriptive statistics calculated for all variables. In order to test the hypothesised relationships between the measures, we used *t*-test, correlation and multiple regression analysis. The statistical analysis was performed with IBM SPSS Statistics (Version 17).

Results and discussion

Table 1 shows detailed, descriptive information on the variables measured for the two conditions. As seen in the reported arithmetic means, participants in both groups reported high levels for Conspiracy mentality and beliefs in Covid-19-related conspiracy theories, relatively low levels for the anxiety measure, and moderate levels for illusory pattern perception. Table 1 also reveals that all scales and sub-scales have high Cronbach alpha coefficients of reliability.

Correlational analysis was performed on the whole sample containing participants from the two groups. The results presented in Table 2 show that anxiety was significantly correlated with illusory pattern perception and all three conspiracy-related scores (Conspiracy beliefs – total, Conspiracy mentality, and Belief in Covid-19 conspiracy theories). The tendency for illusory pattern perception was significantly correlated with Conspiracy beliefs – total and Conspiracy mentality, but surprisingly not with Belief in Covid-19 conspiracy theories. Considering the fact that participants reported relatively high scores for Beliefs in Covid-19-related conspiracy theories, as well as taking note of the high correlation between these scores with those for the Conspiracy mentality, we may assume that this result is due to limitations of the method for measuring illusory pattern perception.

Table 1: DESCRIPTIVE STATISTICS FOR ANXIETY, ILLUSORY PATTERN PERCEPTION AND CONSPIRACY BELIEFS IN HIGH/LOW CONDITIONS OF ANXIETY

	<i>M</i>	<i>SD</i>	<i>Min</i>	<i>Max</i>	No. of items	α
Anxiety					10	.83
High-anxiety group	.73	.34	.00	1.80		
Low-anxiety group	.36	.27	.00	1.30		
Pattern perception					10	.90
High-anxiety group	3.62	1.02	1.40	6.37		
Low-anxiety group	3.49	.81	1.30	5.20		
Conspiracy beliefs - total					11	.95
High-anxiety group	85.40	11.17	30.00	97.00		
Low-anxiety group	70.11	22.81	0.00	100.00		
Conspiracy mentality					5	.91
High-anxiety group	84.20	11.25	40.00	96.00		
Low-anxiety group	71.77	24.95	0.00	100.00		
Belief in conspiracy Covid-19 theories					6	.94
High-anxiety group	86.39	12.62	18.00	100.00		
Low-anxiety group	68.74	23.74	0.00	100.00		

Note. (*N* = 187; *n* (high-anxiety group) = 97; *n* (low-anxiety group) = 90); *M* - mean; *SD* - standard deviation; *Min/Max* - minimum and maximum score; α - Cronbach's reliability coefficient

Source: analysis by the authors.

Table 2: MATRIX OF INTER-CORRELATIONS BETWEEN ANXIETY, ILLUSORY PATTERN PERCEPTION AND CONSPIRACY BELIEFS

Variable	1	2	3	4	5
1. Anxiety	—				
2. Illusory pattern perception	.169*	—			
3. Conspiracy beliefs - total	.419***	.145*	—		
4. Conspiracy mentality	.325***	.185*	.930***	—	
5. Believing in Covid-19 conspiracy theories	.453***	.098	.955***	.781***	—

* $p < .05$. ** $p < .01$. *** $p < .001$

Source: analysis by the authors.

The focal points of the study - results of testing differences in measured variables between the two experimental groups - are presented in Table 3. First, the high value of Cohen's *d* for anxiety shows the manipulation was very effective, revealing significant differences between the high-anxiety and low-anxiety conditions. The most important finding is that participants in the high-anxiety group reported significantly higher levels for all three conspiracy-related scores (Conspiracy beliefs - total, Conspiracy mentality, and Belief in Covid-19 conspiracy theories). These findings indicate

the increased levels of anxiety lead to a stronger tendency for conspiracy beliefs in the participants, thereby supporting our main hypothesis. Values of Cohen's d indicate a large effect size, especially for Beliefs in Covid-19 conspiracy theories. Participants in both groups did not differ in their tendency to perceive illusory patterns. This result might be due to the limited sensitivity of the measure for illusory pattern perception.

Table 3: DIFFERENCES IN ANXIETY, ILLUSORY PATTERN PERCEPTION AND CONSPIRACY BELIEFS IN HIGH VS. LOW ANXIETY CONDITIONS

	High anxiety		Low anxiety		t	p	Cohen's d
	M	SD	M	SD			
Anxiety	.73	.34	.36	.27	8.070	.001	1.17
Illusory pattern perception	3.62	1.02	3.49	.81	.979	.329	0.14
Conspiracy beliefs -total	85.40	11.17	70.11	22.81	5.747	.001	0.85
Conspiracy mentality	84.20	11.25	71.77	24.95	4.447	.001	0.64
Belief in Covid-19 conspiracy theories	86.39	12.62	68.74	23.74	6.410	.001	0.93

Note. $p < .05$; Cohen's d effect size: $d = 0.2$ be considered a 'small' effect size, 0.5 represents a 'medium' effect size and 0.8 a 'large' effect size

Source: analysis by the authors.

Multiple regression analysis of the whole sample was further conducted so as to examine the significance of the predictive model for conspiracy beliefs. The visual inspection of scatterplots confirmed that the relationships between the predictors and outcome variables were linear. The mutual correlations and the values of collinearity statistics for the predictor variables excluded the possibility of collinearity. The PP normal plot and scatterplot suggested the assumptions for conducting the multiple regression analysis were satisfied. The regression analysis showed the tested model is significant ($R = .182$; $F(3, 185) = 20.41$, $p < .001$), yet anxiety was the only significant predictor of Conspiracy beliefs - total, explaining more than 18% of the variance.

Study 2

Study 1 showed findings consistent with the relevant literature on the anxiety-conspiracy beliefs relationship. In Study 2, we wanted to explore the causal relationship between illusory pattern perception and beliefs in conspiracies. In this study, we utilised the random dice-throw outcome sequences used in Study 1 in order to manipulate *intuitive pattern search*. In order to guess the next dice-throw outcome following each sequence,

participants were either instructed to look for patterns in the dice throws or not to. Based on the findings of Gilovich et al. (1985) and Wilke et al. (2014), we assumed that intuitively searching for patterns in random sequences as a means to guess the next dice-throw outcome would increase people's tendency to perceive illusory patterns in the dice-throw sequences. Our main hypothesis in this study is that a higher intuitive search for patterns in random sequences will increase conspiracy beliefs.

Method

Participants and design. This study employed a design with two conditions (intuitive pattern search: high vs. low). The same agency collected the data using the same approach as in Study 1. A small-scale representative sample of 204 people participated in the study (96 men, 108 women; *M age* = 38.26 years, *SD* = 12.24, age range = 18–60). Participants were randomly assigned to the groups. The “high illusory pattern search” group consisted of 101 participants, while the “low illusory pattern search” group included 103 participants. The study took about 15 minutes to complete and participants were rewarded with a small payment. The data were collected soon after the fieldwork in Study 1, with a small chance that any participant would have already been vaccinated by then.

Procedure and measures. The study consisted of two parts. In the first part, participants were asked to play a “dice-throwing game”. The aim was to manipulate the intuitive pattern search in two different conditions, similar to van Prooijen et al. (2018). Before starting the dice-throwing game, participants in both groups were instructed that they would participate in a game where they would be shown a sequence of 10 throws of the same dice 10 times, and they would need to try to guess what the next throw would be. The sequences were identical to those used in the pattern perception measure of Study 1. The difference in the treatment (manipulation) between groups was that as instruction continued, the “high intuitive pattern search” condition received the instruction: “Important: Try to see if you can find a pattern in the sequence. Do not try to calculate this, use your intuition. Ask yourself: ‘Do I see a pattern in the sequence and, based on that, what next dice outcome would make the most sense?’”. In the “low intuitive pattern search” condition, participants were given the following instruction: “Important: These are random sequences, generated by the website www.random.org. In a particular sequence, some numbers may be more frequent, which may be expected when a sequence is random. Each dice throw is independent and every number from 1 to 6 has exactly the same probability of 1/6, or 16.7% of appearing”. Participants in both groups were informed that at the end of the game that they would be asked to assess

how many correct guesses they had made, and that at the end of the study they would be told how accurate their guessing had been. After completing the game, we assessed the participants' tendency to perceive illusory patterns (in order to check if the manipulation was successful) with the following item: "To what extent were the dice-throwing sequences random or revealed a pattern?" (1 = they were completely random, 7 = they completely revealed a pattern).

Participants then continued with the second part of the study, where they were given the same 11-item measure for conspiracy beliefs to complete as in Study 1. Again, both sub-scales, as well as the whole scale, showed high reliability for the data in the study (Table 4). The participants also answered questions about relevant socio-demographic characteristics. Upon completion of the questionnaire, the participants were thanked and debriefed.

Results and discussion

Table 4 presents descriptive statistics, showing that participants in both groups reported high levels for Illusory pattern perception, and high levels for Conspiracy mentality, and Beliefs in Covid-19-related conspiracy theories. Table 4 also shows that all of the scales and sub-scales used have very high Cronbach alpha coefficients of reliability.

Table 4: DESCRIPTIVE STATISTICS FOR ILLUSORY PATTERN PERCEPTION AND CONSPIRACY BELIEFS IN HIGH VS. LOW CONDITIONS OF INTUITIVE PATTERN SEARCH

	<i>M</i>	<i>SD</i>	<i>Min</i>	<i>Max</i>	number of items	<i>α</i>
Illusory pattern perception						
High intuitive pattern search	5.91	.84	4.00	7.00	1	-
Low intuitive pattern search	5.03	1.26	1.00	7.00		
Conspiracy beliefs - total					11	.93
High intuitive pattern search	90.73	8.05	58.00	100.00		
Low intuitive pattern search	88.20	9.73	56.00	98.00		
Conspiracy mentality					5	.86
High intuitive pattern search	89.50	7.87	54.33	100.00		
Low intuitive pattern search	86.35	10.33	48.00	100.00		
Belief in Covid-19 conspiracy theories					6	.91
High intuitive pattern search	91.76	9.58	57.00	100.00		
Low intuitive pattern search	89.74	10.53	53.00	100.00		

Note. (*N* = 204; *n* (high intuitive pattern search group) = 101; *n* (low intuitive pattern search group) = 103); *M* - mean; *SD* - standard deviation; *Min/Max* - minimum and maximum score; *α* - Cronbach's reliability coefficient

Source: analysis by the authors.

Correlational analysis was applied to the whole sample. It revealed that the tendency for illusory pattern perception was significantly correlated with all of the conspiracy-related scores: conspiracy beliefs total score ($r = .288, p < .001$), conspiracy mentality ($r = .352, p < .001$), and belief in Covid-19-related conspiracy theories ($r = .202, p < .01$).

Table 5 presents results of the analysis of the differences between the manipulation conditions with regard to the measured variables. First, Cohen's d for illusory pattern perception showed a high effect size, meaning the manipulation of intuitive pattern search was very effective. The results further indicated that the increased intuitive pattern search influenced an increase in Conspiracy mentality and the total score for Conspiracy beliefs, although Cohen's d values show a low to moderate effect size. The results also showed there was no significant difference in relation to Beliefs in conspiracy theories concerning Covid-19. In our analysis of this finding, we first note a few related facts: participants in both groups reported high scores for Covid-19-related beliefs in conspiracy theories and, second, the difference between the groups for a Conspiracy mentality, as a measure of the general tendency to believe in conspiracy theories, had a low effect size. We may therefore assume that this result may be explained by the weak relationship between the manipulation for intuitive pattern search and beliefs in Covid-19-related conspiracy theories. Most likely, the method for inducing intuitive pattern search does not produce the effect of connecting stimuli when it comes to more complex societal events like explanations of Covid-19 and the vaccines against it. Another possible reason is that at the time the study was being conducted the participants were already over-exposed (desensitised) to the explanations given alongside the scale's statements, and were hence less acceptable to them.

Table 5: DIFFERENCES IN ILLUSORY PATTERN PERCEPTION AND CONSPIRACY BELIEFS IN HIGH VS. LOW INTUITIVE PATTERN SEARCH CONDITIONS

	High IPS		Low IPS		T	p	Cohen's d
	M	SD	M	SD			
Illusory pattern perception	5.91	.84	5.03	1.26	5.860	.001	0.82
Conspiracy beliefs - total	90.73	8.05	88.20	9.73	2.021	.045	0.28
Conspiracy mentality	89.50	7.82	86.35	10.33	2.447	.015	0.34
Beliefs in Covid-19 conspiracy theories	91.76	9.58	89.75	10.51	1.427	.155	0.20

Note. $p < .05$; High IPS = high intuitive pattern search, Low IPS = low intuitive pattern search; Cohen's d effect size: $d = 0.2$ be considered a 'small' effect size, 0.5 represents a 'medium' effect size and 0.8 a 'large' effect size

Source: analysis by the authors.

Conclusion¹

Many people accept conspiracy beliefs when faced with danger and uncertainty. Psychological theories explain that, in such situations, mechanisms developed over the long history of human life in groups lead us to find answers to the unknown, quickly and in the most economical way. We often use only those elements (information) available to our senses at the moment, regardless of how limited they are or might be. Given the importance of the psycho-sociological phenomenon of conspiracy beliefs, it is necessary to know more about its underlying causal factors. In the search for such factors, in this study we focused on the role of the state of anxiety surrounding uncertain societal events like the Covid-19 pandemic, and the tendency to perceive illusory patterns. Our findings are in accordance with the relevant literature. In Study 1, we manipulated the participants' levels of anxiety, with the results showing that an increase in anxiety leads to an increase in conspiracy beliefs. Correlational analysis showed that anxiety is significantly related to both pattern perception and all three conspiracy-related measures, and that illusory pattern perception was significantly correlated with a conspiracy mentality and the total score of conspiracy beliefs. In Study 2, we manipulated the participants' intuitive pattern search, where the results revealed that an increase in the tendency to search for and perceive patterns leads to an increase in the general tendency for conspiracy beliefs. Faced with anxious uncertainty, people are more easily attracted to conspiracy beliefs because at the time they provide temporary cognitive and emotional balance.

Our findings in this contribution support the common assumption that people see events in the world as being more strongly causally connected than they really are. People typically underestimate the possibility that the patterns they perceive may actually have occurred completely randomly. These cognitive processes have deep evolutionary psychological roots in the tendency to understand the environment/world, to identify connections between events, and to understand why specific events happen. While drawing such vital conclusions and judgements, especially in a more complex situation under uncertainty, we are not always fully rational. Instead,

¹ *Limitations: Although the findings clearly confirm the relationship between the variables under study, the methods used to test the causality between intuitive pattern search, and then illusory pattern perception – with complex societal variables as conspiracy beliefs – are still underdeveloped. Considering how important the influences of anxiety and illusory pattern perception are for the processes of judgement and decision-making, the social sciences require more advanced methods to investigate them. This is especially true knowing that people vary significantly in their sensitivity to experimental manipulations. Another limitation of this study is the specific choice of conspiracy theories concerning Covid-19 used in the scale. While making such choices, the actual context and possible over-exposure to certain explanations should be more carefully considered.*

we use heuristics and other cognitive shortcuts (Kahneman, 2011; Tversky and Kahneman, 1974) that lead us faster to some answer to the unknown. The findings in this study support the notion that anxiety and illusory pattern perception are among the important underlying factors of conspiracy beliefs. We need continued, broader social action if we are to prevent the wide-spreading negative consequences of conspiracy theories.

Conspiracy theories will always exist, especially during crises; the more serious the crisis, the more intensive their production and the speed of their spread. In order to function optimally, people are driven by the need to detect patterns in the environment they interact with. Still, this process sometimes leads them to detect illusory patterns in randomly generated elements and stimuli. Our findings support the assumption that the feeling of anxious uncertainty and the perception of illusory patterns increases the level of conspiracy beliefs. Further research and efforts are needed if we are to prevent their detrimental consequences on the individual and collective levels. Conspiracy theories motivate people to prepare for collective self-defence against suspected subjects or groups (Kofta and Sędek, 2005). Such self-defence could be directed toward health and other authorities and develop into a form of resistance against the vaccination process and other protective measures. Vaccine hesitation is a key problem for the authorities in their efforts to prevent further spread of the new mutation of the virus. Findings in the literature show that beliefs in Covid-19 conspiracy theories were negatively associated with perceived threats caused by the pandemic, complying with government recommendations, and intentions to be vaccinated against Covid-19 (Romer and Jamieson, 2020). On the other hand, they were positively related to aggressive behaviour and support for violence and anti-government protests (Jolley and Paterson, 2020; Šrol et al., 2021), inter-group conflicts, increased prejudice, hostility and discrimination, and the legitimisation of aggression and injustice with respect to the perceived conspirators (Biddlestone et al., 2020).

In order to prevent the development and spread of conspiracy theories, policy creators should play a proactive role. As conspiracy theories are strengthening, it is becoming more difficult for institutions to act fast and effectively enough in their fight against them, precisely because governmental, scientific and health institutions are usually seen as the main malevolent actors believed to be planning harmful actions behind the scenes. The important lesson we have learned is that to be effective in the fight against the damaging effects of conspiracy theories we urgently require both continuous short- and long-term actions in two connected areas: 1. the communication of information; and 2. education for critical and analytical thinking.

In relation to 1: all relevant crisis-related information should be transparently and timely communicated with the public in a detailed and

well-thought-out manner, using channels tailored to different clusters of the population. Authorities, in cooperation with scientists, could and should develop strategies and interventions to pre-warn people about misleading information – enabling them to identify conspiracy theories before they are attracted to them. Such measures could prevent anxiety and the tendency to identify patterns in un-connected events. This is because what brings a sense of safety and reduces anxiety in people is probably an acceptable answer which seems logical, and not conspiracy plots themselves (van Prooijen and van Vugt, 2018).

In relation to 2: education should also play an important role in preventing the negative consequences of conspiracy beliefs, particularly in the context of media culture. The findings of some studies show that analytical and critical thinking reduces belief in conspiracy theories (Swami et al., 2014), thus enabling students to distinguish scientific arguments from fake information. In the long term, such interventions would provide a better understanding of science-based information and empower people to deconstruct conspiracy theories.

BIBLIOGRAPHY

- Adam Troian, Jais, Caroti Denis, Arciszewski, Thomas and St hl, Tomas (2019): Unfounded Beliefs Among Teachers: The Interactive Role of Rationality Priming and Cognitive Ability. *Applied Cognitive Psychology* 33 (4): 720–727.
- Bale, Jeffrey (2007): Political Paranoia v. Political Realism: On Distinguishing Between Bogus Conspiracy Theories and Genuine Conspiratorial Politics. *Patterns of Prejudice* 41: 45–60.
- Biddlestone, Mikey, Aleksandra Cichocka, Iris Zeelej and Michal Bilewicz (2020): Conspiracy Theories and Intergroup Relations. In Michael Butter and Peter Knight (eds.), *Routledge Handbook of Conspiracy Theories*, 219–230. Routledge.
- Bruder, Martin, Peter Haffke, Nick Neave, Nina Nouripanah and Roland Imhoff (2013): Measuring Individual Differences in Generic Beliefs in Conspiracy Theories Across Cultures: Conspiracy Mentality Questionnaire. *Frontiers in Psychology* 4: 225.
- Douglas, Karen (2021): COVID-19 Conspiracy Theories. *Group Processes and Intergroup Relations* 24: 270–275.
- Gilovich, Thomas, Robert Vallone and Amos Tversky (1985): The Hot Hand in Basketball: On the Misperception of Random Sequences. *Cognitive Psychology* 17: 295–314.
- Goertzel, Ted (1994): Belief in Conspiracy Theories. *Political Psychology* 15: 733–744.
- Grzesiak-Feldman, Monika (2013): The Effect of High-Anxiety Situations on Conspiracy Thinking. *Current Psychology: A Journal for Diverse Perspectives on Diverse Psychological Issues* 32 (1): 100–118.

- Haselton, G. Martie and Daniel Nettle (2006): The Paranoid Optimist: An Integrative Evolutionary Model of Cognitive Biases. *Personality and Social Psychology Review* 10 (1): 47-66.
- Jolley, Daniel and Jenny L. Paterson (2020): Pylons ablaze: Examining the role of 5G COVID 19 Conspiracy Beliefs and Support for Violence. *British Journal of Social Psychology* 59 (3): 628-640.
- Kahneman, Daniel (2011): *Thinking, Fast and Slow*. New York: Farrar, Straus and Giroux.
- Kofta, Mirosław and Grzegorz Sedek (2005): Conspiracy Stereotypes of Jews during Systemic Transformation in Poland. *International Journal of Sociology* 35: 40-64.
- Leman, Patrick (2007): The Born Conspiracy. *New Scientist* 195: 35-37.
- Lerner, Jenifer S. and Dacher Keltner (2001): Fear, Anger, and Risk. *Journal of Personality and Social Psychology* 81 (1): 146-159.
- Lovibond, Syd and Peter Lovibond (1995): *Manual for the Depression Anxiety Stress Scales* (2nd. ed.). Sydney: Psychology Foundation
- Moscovici, Serge (1987): The Conspiracy Mentality. In Carl Graumann and Serge Moscovici (eds.), *Changing Conceptions of Conspiracy*, 151-169. Springer.
- Rządyczka, Marcin (2018): 'When Being Right is Not Good Enough: How Systematic Cognitive Biases Affect Decision Making Strategies'. In *Rationality and Decision Making* 111: 240-252. Leiden, The Netherlands: Brill.
- Romer, Daniel and Kathleen Jamieson (2020): Conspiracy theories as Barriers to Controlling the Spread of COVID-19 in the US. *Social Science and Medicine* 263: Article 113356.
- Spasovski, Ognen and Kenig Nikolina (2020): Psychological Well-Being in Students during Self-Isolation Due to the Covid-19 Pandemic. *Primenjena Psihologija* 13 (4): 427-447.
- Šrol, Jakub, Vladimira Cavojeva and Mikušková B. Eva (2021): Social Consequences of COVID-19 Conspiracy Beliefs: Evidence from two studies in Slovakia. *PsyArXiv Preprints*.
- Swami, Viren, Martin Voracek, Stefan Stieger, Tran S. Ulrich and Adrian Furnham (2014): Analytic Thinking Reduces Belief in Conspiracy Theories. *Cognition* 133 (3): 572-585.
- Tversky, Amos and Daniel Kahneman (1974): Judgment under Uncertainty: Heuristics and Biases. *Science* 185 (4157): 1124-1131.
- Václaviková, Ivana and Lenka Selecká (2018): Anti-vaccination Information's (Not-) Trustworthiness: Selected Personality Traits and Emotional Context. Education, Culture and Identity. Sarajevo: International University of Sarajevo.
- Václaviková, Ivana, Lenka Selecká and Fábry Rudolf (2016): How the (Anti)Vaccine Information Credibility Could be Changed? The Importance of Personality Traits, Attitudes and Expert Source Presence. *GRANT journal* 5 (2): 82-85.
- Van Prooijen, Jan Willem (2020): An Existential Threat Model of Conspiracy Theories. *European Psychologist* 25 (1): 16-25.
- Van Prooijen, Jan Willem, Karen Douglas and Clara De Inocencio (2018): Connecting the Dots: Illusory Pattern Perception Predicts Belief in Conspiracies and the Supernatural. *European Journal of Social Psychology* 48 (3): 320-335.

- Van Prooijen, Jan Willem and Van Vugt Mark (2018): Conspiracy Theories: Evolved Functions and Psychological Mechanisms. *Perspectives on Psychological Science* 13 (6): 770–788.
- West, G. Harry and Sanders Todd (2003): *Transparency and Conspiracy: Ethnographies of Suspicion in the New World Order*. Duke University Press.
- Wilke, Andreas, Scheibehenne, Benjamin, Gaissmaier, Wolfgang, McCanney, Paige and Barrett, H. Clark (2014): Illusory Pattern Detection in Habitual Gamblers. *Evolution and Human Behavior* 35: 291–297.
- Whitson, A. Jenifer and Adam D. Galinsky (2008): Lacking Control Increases Illusory Pattern Perception. *Science* 322(5898): 115–117.

Klemen KOCJANČIČ
Obramboslovni raziskovalni center
Fakulteta za družbene vede, UL

Susana Ferreira
**Human Security and Migration
in Europe's Southern Borders**
Palgrave Macmillan, Cham 2019,
211 str., 74,89 EUR
(ISBN 978-3-319-77946-1)

Pričujoča knjiga temelji na doktorski disertaciji Susane Ferraira, ki je doktorirala na španskem *Instituto Universitario General Gutiérrez Melado*. Inštitut, ki je del *Universidad Nacional de Educación a Distancia*, je bil ustanovljen leta 1997 na pobudo španskega obrambnega ministrstva z namenom akademskega raziskovanja na področju miru, varnosti in obrambe.

Od prihoda več kot milijona beguncev in migrantov iz Afrike, Bližnjega vzhoda in Azije na evropsko celino, ki se je pričel leta 2015, je vprašanje migracije postalo eno najbolj žgočih družbenih in političnih vprašanj, še posebej na področju varnosti znotraj (držav) Evropske unije. Migrantski val je razkril razdeljenost držav EU glede (ne)sprejemanja prebežnikov, solidarnostne pomoči do drugih držav (enakomerna porazdelitev slednjih po vseh državah) kot tudi glede človekovih pravic.

Avtorica ugotavlja, da je dosežanje iskanje rešitve za migracijsko krizo potekalo predvsem v iskanju praks za nadzor migrantov, ki vodijo v obvladovanje mobilnosti ljudi (znotraj EU), medtem ko bi moral biti

večji poudarek na celoviti, večdimenzionalni migracijski strategiji. Pri tem se tudi sprašuje, če bi se EU morala bolj posluževati predhodnega odvračanja (*deterrence*), kot tudi kako najti pravo razmerje med nadzorom in upravljanjem migracij brez poseganja v človekove pravice migrantov. To tezo razvija na podlagi preučevanja razmer v dveh sredozemskih državah (Italiji in Španiji), ki sta bili med najbolj izpostavljenimi državami EU v prvi fazi migrantske krize. Na podlagi različnih ukrepov (tako na regionalni, bilateralni in meddržavni ravni) sta razvili lastne strategije obvladovanja migrantske krize, ki so se izkazale za dokaj uspešne, saj se je pozneje migrantski val preusmeril na t.i. balkansko pot.

V prvem delu avtorica predstavi različne pristope do (globalnega) obvladovanja migracije (*migration governance*) v dobi globalizacije, predvsem na mednarodni ravni.

Nadalje se Ferreira posveti vprašanju migracije z vidika varnostnega vprašanja oz. tveganja. Po koncu hladne vojne je svet postal vse bolj odprt in s tem se je tudi vprašanje varnosti pospešeno preselilo z državne na mednarodno raven, še posebej zaradi vse bolj pogostih naddržavnih groženj, kot so terorizem, trgovina z drogami ter tihotapljenje ljudi. Pristop treh d-jev – diplomacija, razvoj in obramba (*diplomacy, development and defence*) – pri tem ni bil uspešen, kot tudi ne dodatek četrtega d-ja, tj. demokracije. Mednarodni kriminal, ki ogroža mednarodno varnost, hkrati predstavlja neposredno nevarnost

za nacionalno varnost, ki je še vedno primat moderne države. Država je odgovorna za zagotavljanje ozemeljske celovitosti države, varovanja prebivalstva ter nacionalnih interesov pred (zunanji)mi grožnjami in agresijo. V sodobnem svetu pa je ločnica med nacionalno in mednarodno varnostjo vse bolj zabrisana.

Sem sodijo tudi migracije, ki so »eden izmed glavnih fenomenov enaindvajsetega stoletja in eden najmanj predvidljivih dejavnikov človekovega obnašanja« (str. 32). V luči varnostnih ved so lahko migranti varnostna grožnja iz naslednjih vidikov: ogrožajo odnose med državo izvora in ciljno državo, so politična grožnja oz. varnostna grožnja v ciljni državi, so grožnja prevladujoči kulturi oz. identiteti, predstavljajo družbeni in ekonomski problem za ciljno državo, so inštrument ogrožanja proti državi izvora, tudi na splošno predstavljajo grožnjo človeški varnosti.

Četrto poglavje je namenjeno pregledu vprašanju (državnih) meja v okviru mednarodnega (pravnega) sistema ter kako se obravnavajo in ohranjajo v dobi človeške mobilnosti. Meje predstavljajo »obvezni del mednarodnega sistema in bodo ostale nujne za globalni sistem v prihodnje« (str. 54). Zato je potrebno razviti tudi (večstopenjsko) varovanje meja, ki so izpostavljene petim glavnim kategorijam groženj (terorizmu, azilu, tihotapljenju ljudi, tihotapljenju stvari oz. surovin ter splošnemu kriminalu), na tak način, da je nadzor nad pretokom ljudi, kapitala, dobrin in storitev v skladu z zakonodajo države. Pri tem

pa je treba odvracati tiste, ki hočejo kršiti te družbene (pravne) norme, a na tak način, da so spoštovane splošne človekove pravice.

V nadaljevanju avtorica predstavi politiko in prakse glede migracij znotraj Evropske unije, pri čemer poudari, da obseg in kompleksnost migracijskih valov »predstavlja ogromne izzive za EU in države članice ter da upravljanje le-teh krepi zaskrbljenost glede varnosti, suverenosti in integracije« (str. 69). Predstavljeni sta zakonodajna zgodovina EU na tem področju ter tudi pravna ureditev za legalne migracije v EU. Vzpostavitev schengenskega območja, ki zagotavlja prost pretok znotraj (večine) držav članic EU (in nekaterih pridruženih držav), je sicer zbrisala fizične meje med državami, zunanje migracije pa so ogrozile zunanje meje schengenskega območja. Integrirano upravljanje meja (*integrated border management*) naj bi zagotovilo sodelovanje vseh držav v schengenskemu območju glede upravljanja in nadzora meja prek sodelovanja in usklajevanja praks ter izmenjavo informacij med različnimi organizacijami. To upravljanje je bilo institucionalizirano leta 2004 z ustanovitvijo Frontexa, evropske agencije za mejno in obalno stražo. Pomembno vlogo pri nadzoru meja ima tudi Eurosur, panevropski nadzorni sistem, ustanovljen leta 2013, ki omogoča dostop do informacij na lokalni in državni ravni glede nelegalnega dogajanja na zunanji meji EU (od ilegalnih prehodov do kriminalnega dogajanja).

Mehki trebuh Evrope je vedno

predstavljalo Sredozemlje in tudi v enaindvajsetem stoletju to območje pomeni eno največji varnostnih groženj, predvsem glede vidika ilegalnih migracij iz afriško-bližnjevzhodnih obal na evropsko celino. Že pred izbruhom migrantske krize leta 2015 je bil razvit večdimenzionalni pristop do upravljanja migracij v Sredozemlju, ki zajema nadzor meja, diplomacijo, obveščevalno dejavnost, azilno politiko ter sporazume s tretjimi državami. Ta pristop je bil po izbruhu arabske pomladi popolnoma ohromljen predvsem zaradi samega obsega migrantskega valu, ki je dosegel evropsko celino.

Medtem ko je Španija od Afrike ločena s Sredozemskim morjem, pa zaradi določenih geografskih značilnosti vseeno predstavlja eno najbolj zaželenih in najlažje dostopnih ciljnih držav za migrante iz Afrike. Prejšnja »priljubljena« destinacija so bili španski Kanarski otoki, že v desetletju pred letom 2015 najbolj pogosta postaja za (ilegalni) vstop v Evropo (predvsem preko Senegala, Mavretanije in Maroka). Po arabski pomladi so bile bolj pod pritiskom španske enklave na afriški celini (Ceuta in Melilla), kjer so leta 2015 zabeležili skoraj 12.000 ilegalnih migrantov. Tretja pot na špansko ozemlje vodi čez Gibraltarsko ožino, katero migranti prečkajo na neprimernih in prezasedenih čolnih (brez zaščitne opreme – plavalnih jopičev, ponavadi so neplavalci) ter brez navigacijske opreme in pomorskih izkušenj. Italija na drugi strani geografsko ni tako blizu Afriki kot Španija in nima enklav, zato

pa ima več kot pet tisoč kilometrov dolgo pomorsko mejo ter številne otoke, ki so cilj migrantov (predvsem iz Tunizije, Libije in Egipta). Leta 2014 so v Italiji zabeležili prihod več kot 170.000 migrantov preko morja.

Avtorica nato prestavi napore obeh omenjenih držav (ter EU) glede zaščite in varovanja (pomorske) meje v Sredozemlju, tako z optronskim kot radarskim nadzorom. Že leta 2013 je Italija sprožila operacijo *Mare Nostrum*, ki je usmerjena k reševanju migrantov kot tudi identifikaciji in pregledu migrantov, boju proti tihotapcem in preprečevanju zapustitve severnoafriške obale ilegalnim migrantom. Obe državi sta povečali proračun za nadzorne mejne sisteme, podpisali sporazume s tretjimi državami (tako državami izvora kot tranzitnimi državami) ter si prizadevali za proces eksteralizacije. Najpomembnejša sporazuma v tem času sta bila med Španijo in –Marokom ter Italijo in Libijo, ki sta v zameno za sodelovanje v preprečevanju ilegalnih migracij zagotavljala lažjo legalno migracijo ter investicije v afriške države. Zaradi razlike med ekonomsko razvitostjo španskih enklav in maroško regijo pomemna enklavi pomemben gospodarski vir (in cilj) za Maročane, s tem pa tudi cilj za migrante. A ker enklavi nista del schengenskega območja, so migranti »ujeti« v enklavi, kar pomeni pritisk na prebivalstvo na majhnem območju.

Na koncu avtorica meni, da je strategijo upravljanja migracij potrebno zasnovati na dveh temeljih: na ekonomskem in humanitarnem. Strategija bi morala upoštevati sposobnost

držav (EU) za sprejem določenega števila migrantov (na podlagi potreb držav in profila migrantov) na podlagi ocene tveganja, zmožnosti in gospodarstva. Vseeno meni, da bi politika morala biti fleksibilna in ne bi smela temeljiti le na matematičnih izračunih. Predlaga, da bi morali zmanjšati motivacijo in razloge za migracije (preko sporazumov s tretjimi državami) ter najti ravnotežje med upravljanjem migracijskega pritiska na meje EU z varovanjem zunanje meje. Ferreira zagovarja stališče, da je »EU

dolžna sprejemati nabor usmeritev za zagotovitev upravljalne migracijske strategije, ki varuje dostojanstvo migrantov in njihove človekove pravice; natančneje, pristop do spoprijemanja in preprečevanja nadaljnjih humanitarnih kriz na ozemlju EU, z zagotavljanjem splošnih pravic migrantov« (str. 194). To naj bi dosegli s sprejetjem minimalnih standardov (pravnih, političnih in družbenih), do katerih bi bili upravičeni migranti, pri čemer bi ohranjevali strategijo regulacije in nadzora migracij.

UDK 373.2/.3:159.97-053.2(497.4)

Nina MEŠL, Zalka DRGLIN, Metka KUHAR: THE CONSEQUENCES OF CHILDREN'S TRAUMATIC EXPERIENCES: RECOGNITION AND RESPONSES IN SLOVENIAN KINDERGARTENS AND SCHOOLS
Teorija in praksa, Ljubljana 2021, Vol. LVIII, No. 4, pp. 947-970

The article highlights the role played by kindergartens and schools regarding awareness of the prevalence and long-term negative consequences of children's exposure to potentially traumatic experiences. Qualitative research results are presented with respect to focus groups conducted with 43 preschool teachers, primary school teachers and counsellors in Slovenian kindergartens and schools, where the topic concerned recognising the impacts of traumatic experiences, action strategies and desired changes in the development of appropriate responses. The participants were aware of the importance of children's traumatic experiences and also recognise them, yet do not feel sufficiently trained to take action; they emphasise the importance of cross-sectoral and interdisciplinary cooperation on the national level aimed at preventing traumatic experiences and the intergenerational transmission of trauma. The article also provides guidelines for explicitly and systematically addressing this issue in kindergartens and schools across Slovenia.

Keywords: traumatic experiences, trauma-informed kindergartens and schools, child protection, professionals in education

UDK 342.733-053.2:616-036.22:578.834

Pascale Emily PEČNIK, Andrej A. LUKŠIČ: CHILDREN'S RIGHT TO EDUCATION DURING THE COVID-19 EPIDEMIC
Teorija in praksa, Ljubljana 2021, Vol. LVIII, No. 4, pp. 971-990

The COVID-19 epidemic has affected all pores of social life and changed the existing structural conditions and power relations within the capitalist state. In the process, it has also altered and restricted the forms of human and children's rights established in the modern social-production system. In the article, we study the changed relationship between the structure and the function of the changing power relations on the theoretical level and strive to identify the factors with the greatest influence on the exercise of children's right to education during the epidemic. To this end, we adopt the morphogenetic approach of Margaret Archer (1996: 279) who states that

structure and function indeed work interdependently in two different ways and that, therefore, they must be studied.

Keywords: structure, education, children's rights, political power, COVID-19

UDK 342.721:004.738.5

Jošt BARTOL, Vasja VEHOVAR, Andraž PETROVČIČ: INFORMATION PRIVACY CONCERNS ON THE INTERNET: CONCEPTUAL FOUNDATIONS AND RESEARCH CHALLENGES

Teorija in praksa, Ljubljana 2021, Vol. LVIII, No. 4, pp. 991–1008

Information privacy has become an important societal question due to the advent of computers and the Internet since they make previously inconceivable data collection and analysis possibilities a reality. The fact that this holds implications for democratic societies and human behaviour has led many scholars from various scientific disciplines to address the topic. In this article, we focus on the individual's information privacy on the Internet from the socio-psychological perspective and present a central concept in this area: information privacy concerns. We outline its development, conceptual foundations, and research challenges. Directions for designing studies in this research area are also offered.

Keywords: research challenges, conceptualisation, information privacy, information privacy concerns, the Internet

UDK 329:355.02

Iztok PREZELJ: RADICALISM AS A SOURCE OF SOCIAL CHANGES AND A THREAT TO NATIONAL SECURITY

Teorija in praksa, Ljubljana 2021, Vol. LVIII, No. 4, pp. 1009–1029

Radicalism and radical politics represent a logical and simultaneously problematic response to social changes and problems. The purpose of this article is to show the difficult positioning of radicalism between entirely legitimate forms of response to social problems and potential or actual national security threats as concerns the use of violent extremism. The author argues that political radicalism is a form of response to social problems which likely leads to big socio-political changes in the event of its success, while on the other hand it faces a serious risk of becoming a

national security threat should violence be used. Radicalisation is viewed in this paper as a result on a continuum of the growing radicalisation of goals and the radicalisation of their implementation.

Keywords: radicalism, radical politics, violent extremism, terrorism, national security threat

UDK 340.12:321.01

Jure SPRUK: IDEOLOGICAL FOUNDATION OF THE RULE OF LAW
Teorija in praksa, Ljubljana 2021, Vol. LVIII, No. 4, pp. 1030–1047

The study of the ideological foundations of the rule of law acknowledges that this principle is not just a formalism. In addition, it acknowledges that the material view of these principles derives from foundational moral and political values which form part of constitutional documents and are also the values of a certain broader ideological framework that denotes the political scheme of a particular political community. Ideology is not defined as a negative burden on some political space, but is seen as a necessary prerequisite for the activity and effectiveness of the political. Determination of the form of government is a product of the political process and, in this sense, the rule of law has its own ideological foundation in classical liberalism, which historically emerges from the values of liberty and formal equality as values challenging feudalism and absolutism. The rule of law was created on the grounds of liberty and formal equality as an instrument of limiting the central government in the modern state, as encouraged by the whole political relationships balanced in favour of the liberal bourgeoisie in their political battle against feudal aristocracy.

Keywords: Rule of law, liberalism, ideology, modern state

UDK 159.923.3-057.17:005.336.1:005.64

Igor NOVAK: MANAGERS' PERCEPTIONS OF THE RELATIONSHIP
BETWEEN PERSONALITY TRAITS WITH PERSONAL EFFECTIVENESS
AND TEAM PERFORMANCE

Teorija in praksa, Ljubljana 2021, Vol. LVIII, No. 4, pp. 1048–1064

In the field of work psychology, researchers have paid substantial attention to the study of personality traits in relation to work efficiency. The article forms an integral part of a larger doctoral study and is considered as a pilot study that aims to shed light on the subjective beliefs held by leaders

concerning the relationship of personality traits between personal performance and team performance and to describe the difference between the findings of this qualitative research and quantitative research. We used a qualitative research design with a view to finding answers to key questions in a sample of 18 leaders (managers) using the method of a semi-structured interview. The results showed the managers most often highlight the personality trait of agreeableness as an important factor influencing personal effectiveness and team performance. They believe the personality traits of openness, extraversion and conscientiousness also influence the constructs under study. Compared to quantitative research, these leaders attach much more importance to agreeableness than to extroversion and place less emphasis on the importance of neuroticism. The pilot study showed that, according to the leaders, personality traits affect both personal and team performance.

Keywords: subjective beliefs, personality traits, personal effectiveness, team performance

UDK 316.653:303(497.4)

Brina MALNAR: BETWEEN THE CURRENT AND THE CONCEPTUAL:
50 YEARS OF ACADEMIC USE OF THE SLOVENIAN PUBLIC OPINION
PROGRAMME

Teorija in praksa, Ljubljana 2021, Vol. LVIII, No. 4, pp. 1065–1088

Slovenian Public Opinion Programme (SPO) has been in place for over 50 years, yet so far no systematic analysis of its academic use has been made. The aim of the article is to fill this gap and evaluate through quantitative bibliographical study the infrastructural role of the programme in the production of social scientific knowledge. The analysis is based on 1043 scientific and expert publications for the period 1971 – 2021, which include data from the SPO and were accessed on different online platforms and acquired in physical form. The main finding is that the SPO indicators are used by researchers in numerous academic and other organisations and in diverse disciplinary areas addressing a wide range of topics, mainly in the inter-temporal perspective. Over 90 archived datasets of SPO represents an important part of the ‘ecosystem’ of social scientific data in Slovenia, and in a historical perspective, a special value can be attributed to the indicators from the early period which represent a peculiar comparative advantage for Slovenian empirical social sciences.

Keywords: Slovenian Public Opinion, research infrastructure, data users, bibliographical study

Mirjana DOKMANOVIĆ, Neven CVETIĆANIN: MOŽNOSTI ZA
PREHRANSKO SUVERENOST V NEKDANJIH JUGOSLOVANSKIH
REPUBLIKAH

Teorija in praksa, Ljubljana 2021, let. LVIII, št. 4, str. 1089–1116

Neoliberalni pristop k tranziciji iz socializma v kapitalizem v šestih nekdanjih jugoslovanskih republikah je razkril svoje slabe strani v vseh sferah ekonomskih dejavnosti, vključno s proizvodnjo hrane. Te države so izgubile svojo suverenost pri reguliranju pomembnih področij nacionalnih politik, kot sta proizvodnja hrane in preskrba s hrano. Liberalizacija preskrbe s hrano je z uničenjem številnih malih kmetovalcev in proizvajalcev hrane škodljivo učinkovala na nacionalne ekonomije. Trgovske korporacije so prevzemale vse večji delež maloprodajnega kolača. Družbena gibanja pozivajo k temu, da bi ponovno pridobili neposredni demokratični nadzor nad viri in proizvodnjo hrane. V članku obravnavamo možnosti teh držav, da bi premagale naraščajočo prehransko negotovost, tako da bi vpeljale prehransko suverenost.

Ključni pojmi: nekdanje jugoslovanske republike, prehranska suverenost, prehranska varnost, pravica do hrane, ekonomska demokracija, liberalizacija preskrbe s hrano

UDK 005.953.2:341.71:061.1EU

Erik PAJTINKA: PRAKSA IMENOVANJA VELEPOSLANIKOV EU: LA
LANGUE EST-ELLE IMPORTANTE? (JE JEZIK POMEMBEN?)

Teorija in praksa, Ljubljana 2021, let. LVIII, št. 4, str. 1117–1132

V raziskavi poskušamo ugotoviti, koliko se pri izbiri kandidatov in kandidatke za vodje delegacij Evropske unije v Evropski službi za zunanje delovanje upošteva poznavanje lokalnega jezika diplomatove oz. diplomatine države gostiteljice in njegove oz. njene jezikovne kompetence nasploh. S tem namenom v raziskavi obravnavamo morebitne korelacije med jeziki, ki jih govorijo vodje delegacij EU, in uradnimi jeziki njihovih držav gostiteljic. Sklenemo, da med jeziki, zlasti maternimi, ki jih govorijo vodje delegacij EU, in uradnim jezikom oz. jeziki v državah, kjer so nameščeni oz. nameščene, pogosto obstaja korelacija, zato se kandidatovo oz. kandidatkinino znanje uradnega jezika države gostiteljice navadno upošteva pri izbiri kandidatov in kandidatke za vodje delegacij EU, čeprav ta kriterij ne nosi enake teže za kandidate in kandidatke iz različnih držav članic EU.

Keywords: ESZD, vodje delegacij EU, ESZD kadrovska politika, EU diplomacija, jeziki v diplomaciji

UDK 616.89-008.441:159.937.3:616-036.22

Ognen SPASOVSKI, Slavka DEMUTHOVA, Vesna KUZMANOVIC:
TESNOBA, ILUZORNO ZAZNAVANJE VZORCEV IN VEROVANJA V
ZAROTO MED PANDEMIJO COVID-19

Teorija in praksa, Ljubljana 2021, let. LVIII, št. 4, str. 1333–1149

V študiji smo raziskali razmerje med tesnobo, ki jo sprožijo nevarni družbeni dogodki, kot je pandemija COVID-19, in iluzornim zaznavanjem vzorca – s teorijami zarote. Z uporabo eksperimenta smo v študiji 1 manipulirali z visoko proti nizki tesnobe, medtem ko smo v študiji 2 manipulirali z intuitivnim iskanjem vzorcev. Naše ugotovitve podpirajo domnevo, da višje ravni tesnobe in višje intuitivno iskanje vzorcev vodita do povečanja verovanj v zaroto. Da bi preprečili škodljive učinke verovanj v teorije zarote na individualni in družbeni ravni, priporočamo transparentno informiranje in predhodna opozorila, poleg tega pa posvečanje kritičnemu mišljenju v izobraževanju.

Ključni pojmi: družbeni dogodki, tesnoba, intuitivno iskanje vzorcev, iluzorno zaznavanje vzorcev, verovanja v zaroto, pandemija Covid-19

KAZALO LVII. LETNIKA TEORIJE IN PRAKSE

	Št. revije	Št. strani
B		
Bartol, Jošt, Vasja Vehovar, Andraž Petrovčič Skrb za informacijsko zasebnost na internetu: konceptualna izhodišča in raziskovalni izzivi	4	991-1008
Breznik, Maja, Jožica Čehovin Zajc Prekarizacija standardnega in nestandardnega zaposlovanja v Sloveniji (2005-2019)	1	28-48
C		
Cabada, Ladislav Nativist and anti-liberal narratives in conservative populist agenda in central Europe	2	284-304
Cipek, Tihomir The political versus the state? The relevance of Carl Schmitt's concept of the political	2	268-283
Crnović, Deja Eventizacija in komodifikacija politike na instagamu	2	409-427
D		
Dokmanović, Marjana, Neven Cvetičanin The prospects of food sovereignty in the former yugoslav republics	4	1089-1116
F		
Ferlin, Anica, Marjan Malešič, Janja Vuga Beršnak Preparedness vs. improvisation: a response to the COVID-19 crisis in Slovenia	Spec. iss.	632-651
G		
Grčar, Silvo, Katja Eman, Andrej Sotlar Mirnodobne dejavnosti oboroženih sil kot vir ogrožanja okolja: Ekološkokriminološki pristop	1	112-135
H		
Hlebec, Valentina, Srna Mandič Socialne inovacije kot nov tip kolektivnega delovanja	1	5-27
Hočevar, Marjan 'At work, at home': ramifications of the COVID-19 pandemic for the spatio-temporal organisation of home and work	3	719-743
Hočevar, Marjan, Samo Pavlin Implications of COVID-19 pandemic and diverse forms of telework and mobile work for the development of sociological research (editorial)	3	711-718
Hočevar, Marko The crisis of 2008 and the rise of the Slovenian consolidation state	2	305-321

	Št. revije	Št. strani
Hvalič-Touzery, Simona, Kaja Smole-Orehek, Vesna Dolničar Exploring reciprocity in perceptions on telecare within the informal carer-care receiver dyad	3	840-859
I		
Ilič, Branko, Dana Mesner Andolšek Firm strategy and innovation dynamics: A conceptual model of innovation competition	1	136-159
J		
Jesenšek, Luka, Dejan Verčič, Luka Kronegger Struktura slovenske politične razprave na twitterju ob volitvah v evropski parlament	1	49-71
K		
Kamin, Tanja, Nina Perger Failures in crisis communication during the covid-19 pandemic in Slovenia: What can we learn from audience feedback?	Spec. iss.	517-535
Kastrati, Bilbil, Samo Uhan The EU's common security and defence policy in the case of the EULEX mission in Kosovo	1	199-218
Kovač, Polonca, Lan Umek, Dejan Ravšelj, Aleksander Aristovnik Impact of COVID-19 on the digitalisation of administrative procedures: lessons from Slovenian administrative units	Spec. iss.	652-669
Kruglashov, Anatoliy, Andriana Kostenko Public oversight of Ukraine's European integration course	1	183-198
Kuntić, Dario, Martina Mihalinič Migration and jihadi terrorism in Europe	3	882-900
Kurnik, Andrej, Cirila Toplak On migrants with migrants: migrations 5 years after Europe's migration 'crisis'	2	322-340
L		
Luthar, Breda Popularna kultura in regresivni populizem	2	428-446
Luthar, Breda, Dejan Jontes Banalni neoliberalizem medijskega in političnega diskurza (uvodnik)	2	361-369
M		
Malnar, Brina Med aktualnim in konceptualnim: 50 let akademske izrabe programa slovensko javno mnenje	4	1065-1088

	Št. revije	Št. strani
Mandič, Srna, Valentina Hlebec Control over one's life during the COVID epidemic: a case study of multi-apartment buildings in Ljubljana	Spec. iss.	555-575
Medved, Primož The pandemic, teleworking and a change in the sustainable urbanism paradigm	3	744-761
Mešl, Nina, Zalka Drglin, Metka Kuhar Posledice travmatičnih izkušenj otrok: prepoznavanje in odzivanje v slovenskih vrtcih in šolah	4	947-970
Mikič, Jasna Gender and language in the labour market: Analysis of job advertisements in Slovenia between 1958 and 2018	1	160-182
Mikulan, Kildi Janja Konflikti in krize v Libanonu: Implikacije sektaškega političnega modela	1	88-111
N		
Nardoni, Maruška, Franc Mali Platformisation and human rights: does use of the Slovenian #ostanizdrav app bypass privacy rights?	Spec. iss.	536-554
Novak, Igor Zaznava vodij o povezanosti osebnostnih lastnosti z osebno učinkovitostjo in timsko uspešnostjo	4	1048-1064
P		
Pajtinka, Erik The practice of appointing EU ambassadors: La langue est-elle importante	4	1117-1132
Pavlin, Samo The COVID-19 Pandemic as a trigger of changes to the development of competence in the world of work and higher education	3	806-826
Pečnik, Pascale Emily, Andrej A. Lukšič Otrokova pravica do izobraževanja v času epidemije COVIDA-19	4	971-990
Ploštajner, Klemen, Hajdeja Igljič Densification, rent and use value: spatial conflicts in Rožna dolina, Ljubljana	3	901-917
Prezelj, Iztok Certain key societal challenges of crisis response during the global Covid-19 crisis (editorial)	Spec. iss.	511-516
Prezelj, Iztok Radikalizem kot vir družbenih sprememb in grožnja nacionalni varnosti	4	1009-1029
Pušnik, Maruša, Dejan Jontes Mediji in spontani nacionalizem: primer Melanie Trump	2	464-480

	Št. revije	Št. strani
R		
Rak, Joanna Policing anti-government protests during the coronavirus crisis in Poland: between escalated force and negotiated management	Spec. iss.	598-615
S		
Slukan, Nejc Politika ironije na spletnih družbenih omrežjih: oris medijsko-trolovskega dispozitiva	2	391-408
Spasovski, Ognen, Slavka Demuthova, Vesna Kuzmanovic Anxiety, illusory pattern perception and conspiracy beliefs during the COVID-19 pandemic	4	1133-1149
Spruk, Jure Ideološka podstat vladavine prava	4	1030-1047
Svetličič, Marjan COVID-19: The child of globalisation or the mother of de-globalisation?	3	860-881
Š		
Šadl, Zdenka Emocije in afekt v političnem diskurzu	2	370-390
Štebe, Janez, Tina Vovk Gender inequality on display in the flexibilisation of employment during the COVID-19 crisis in Slovenia	Spec. iss.	576-597
Švab, Alenka, Tina Kogovšek, Roman Kuhar Characteristics of first sexual intercourse among secondary school students in Slovenia	3	827-839
T		
Trupia, Francesco Debunking 'the great equaliser' discourse: minority perspectives from Bulgaria and Kosovo during the first shockwave of the COVID-19 pandemic	Spec. iss.	616-631
U		
Uršič, Matjaž The COVID-19 pandemic continuing the processes of the flexibilisation and precarisation of working conditions in creative professions in Slovenia	3	762-784
V		
Vidmar, Horvat Ksenija Postimperialni patriarhat in karnevaleskna periferija: Melania Trump v transnacionalni javnosti	2	447-463

	Št. revije	Št. strani
Vodovnik, Žiga (Re)thinking the state in the 21 ST century	2	249-267
Vrečko, Ilc Blaž, Zlatko Šabič American anti-chinese racism during the COVID-19 crisis and its strategic functions	Spec. iss.	670-688
Vrečko, Ilc Blaž Climate crisis: time to rethink economic planning by demystifying capitalism and its market(s)	2	341-360
Z		
Zavratnik, Simona Migrants and migrant work during the pandemic	3	785-805
Zavratnik, Simona, Sanja Cukut Krilić Migracije v času pandemije COVID-19: Meje mobilnosti in družbene neenakosti	1	72-87

Teorija in praksa sprejema v presojo za objavo izvirna znanstvena besedila, ki še niso bila objavljena drugje ali niso v recenzentskem postopku pri kateri drugi znanstveni reviji oziroma monografiji. Objava članka ali knjižne recenzije v Teoriji in praksi je brezplačna.

Besedilo pošljite na elektronski naslov teorija.praksa@fdv.uni-lj.si. Besedilo naj bo v formatu A4 z 1,5-vrstičnim razmikom, tip črk Times New Roman, velikost 12, obojestransko poravnano, z robovi 2,5 cm. Vse strani besedila morajo biti zaporedno oštevilčene. Ime in priimek avtorice/avtorja naj bo izpisano na posebni naslovni strani pod naslovom prispevka, skupaj s strokovnim nazivom in trenutno zaposlitvijo, s polnim naslovom, telefonsko številko in naslovom elektronske pošte. Priimek avtorice oziroma avtorja naj bo izpisan z velikimi tiskanimi črkami. Prva oziroma začetna stran besedila naj vsebuje le naslov besedila in povzetek besedila. Besedilo mora spremljati izjava avtorice oziroma avtorja, da besedilo še ni bilo objavljeno oziroma ni v pripravi za tisk pri kateri drugi znanstveni reviji ali monografiji. Avtorica/avtor naj v izjavi navede svoj predlog uvrstitve besedila v skladu s tipologijo dokumentov/del (izvirni, pregledni članek ali knjižna recenzija) za vodenje bibliografij v sistemu COBISS. O končni uvrstitvi odloča uredništvo revije.

ČLANKI

Znanstveni članki v slovenskem ali angleškem jeziku naj ne presegajo 6.500 besed. V kolikor želi avtorica oziroma avtor objaviti daljše besedilo, naj se o tem predhodno posvetuje z glavnim urednikom. Članek naj bo opremljen s povzetkom v slovenskem in angleškem jeziku v obsegu do 100 besed. Povzetek naj vsebuje natančno opredelitev teme besedila, metodo argumentacije in zaključke. Avtorica/avtor naj navede tudi do sedem ključnih pojmov, tako v slovenskem kakor tudi v angleškem jeziku. Naslovi morajo biti jasni in povedni. Glavni naslov, izpisan s krepkimi velikimi tiskanimi črkami, ne sme presegati dolžine 100 znakov. Besedila, daljša od 1.500 besed, morajo vsebovati podnaslove, ki so lahko največ dvonivojski. Podnaslovi druge ravni naj bodo tiskani poševno.

Tabele, grafi in slike morajo biti izdelani kot priloge (in ne vključeni v besedilo) z jasnimi naslovi, pri čemer naj avtorica/avtor uporabi velike tiskane črke v poševnem tisku; biti morajo zaporedno oštevilčeni (Slika 1: NASLOV SLIKE, Graf 2: NASLOV GRAFA, Tabela 3: NASLOV TABELE). Vsaka tabela in slika mora biti izpisana na posebnem listu papirja. V besedilu naj bo okvirno označeno mesto, kamor sodi. Avtorica/avtor naj pri vsaki tabeli, grafu in sliki opredeli, koliko prostora zavzema v besedilu. Tabele, grafe in slike naj avtorica/avtor šteje v obseg besedila bodisi kot 250 besed (pol strani) ali 500 besed (celotna stran). Pod tabelami in grafi je potrebno navesti vir. Navedba vira naj se zaključí s piko. Uporabljajte orodje za oblikovanje tabel v programu Word.

Tabela 1: UČINEK ODBOROV

Regulativni učinek	Mešani učinek	Distribucijski učinek
BUDG, TRAN, IMCO,	ECON, ENVI, ITRE, LIBE	EMPL, AGRI, PECH, REGI
JURI, AFET, DEVE, INTA	JURI, AFET, DEVE, INTA	JURI, AFET, DEVE, INTA

Vir: Yordanova, 2009: 256.

Opombe morajo biti v besedilu jasno označene z zaporednimi številkami od začetka do konca, napisane na ustreznem mestu v besedilu in po enakem vrstnem redu razvrščene pod besedilom. Število in dolžina opomb naj bo omejena. Opomba o avtorici/avtorju in morebitna zahvala naj vključujeta informacije o organizacijski pripadnosti avtorice/avtorja, ki so relevantne za obravnavano problematiko v besedilu, ter o finančnih in drugih pomočeh pri pripravi besedila.

Dobesedni navedki, ki so dolgi tri ali več vrstic, naj bodo postavljeni v poseben odstavek, robovi odstavka naj bodo obojestransko zamaknjeni, besedilo naj bo v poševnem tisku in brez narekovajev.

Če so gibanja za pravice vložila svoja telesa v aktivizem in mobiliziranje novih oblik diskurza, da bi tako omajala njihovo marginalizacijo in zatiranje, so filozofske in teoretske kritike kartezijanstva na novo pretehtale subjekt in ga opredelile kot hkrati razsrediščenega (ki v sebi ni v celoti koherenten) In utelešenega (ne čisti "kogito"). (Jones, 2002: 239)

RECENZIJJE KNJIG

TIP sprejema v objavo recenzije domačih in tujih znanstvenih del, ki niso starejša od dveh let. Recenzija naj ne bo daljša od 1.500 besed. V recenziji naj se avtorica/avtor dosledno izogiba navajanju literature in virov. Recenzija naj ne vsebuje naslova ali podnaslovov. Na začetku recenzije naj navede podatke o sebi in recenzirani knjigi v spodaj navedeni obliki:

Ime PRIIMEK

Institucionalna pripadnost

Ime in priimek avtorja knjige

Naslov knjige: podnaslov

Založnik, Kraj letnica objave, število strani, cena (ISBN številka)

Janez NOVAK

Fakulteta za družbene vede, UL

Eviatar Zerubavel

Time Maps: Collective Memory and the Social Shape of the Past

The University of Chicago Press, Chicago in London 2003, 184 str., 25.00 \$ (ISBN 0-226-98152-5)

NAVAJANJE

Osnovna oblika reference v besedilu je (Novak, 1994). Za navajanje strani naj avtorica oziroma avtor uporablja naslednjo obliko navajanja: (Novak, 1994: 27–29). Če sta avtorja reference dva, naj avtorica oziroma avtor navede oba: (Novak in Kosec, 2007). Če je avtorjev reference več, naj se v tekstu uporablja naslednja oblika navajanja: (Novak et al., 1994: 27), v seznamu LITERATURE pa naj se navedejo vsi avtorji. Če avtorica oziroma avtor besedila ne uporablja prve izdaje knjige, naj pri navajanju zabeleži tudi letnico prve izdaje: (Novak, 1953/1994: 7). Več referenc hkrati naj avtorica oziroma avtor loči s podpičjem: (Novak, 1994: 7; Kosec, 1998: 3–4; 2005: 58). Pri navajanju večjega števila referenc enega avtorja, objavljenih v istem letu, naj avtorica oziroma avtor reference med seboj loči s črkami a, b, c itd.: (Novak, 1994a: 27–29; Novak, 1994b: 1), in sicer v zaporedju, v kakršnem se prvič pojavijo v besedilu.

Seznam referenc sodi na konec besedila in naj ima podnaslov LITERATURA. V seznam referenc naj avtorica oziroma avtor vključi vso uporabljeno literaturo. Morebitne vire naj navede za seznamom referenc, in sicer s podnaslovom VIRI. Seznam referenc mora biti urejen po abecednem redu priimkov avtorjev referenc ter v primeru istega avtorja po časovnem zaporedju izdaj.

Knjige

Priimek, ime (letnica izdaje knjige): Naslov knjige: Podnaslov. Kraj: Založba. Geertz, Clifford (1980): Negara: The Theatre State in Nineteenth Century Bali. Princeton, NJ: Princeton University Press.

Zborniki

Priimek, Ime (ur.) (letnica izdaje knjige): Naslov knjige: Podnaslov. Kraj: Založba. Featherstone, Mike (ur.) in Mike Hepworth (ur.) (1991): The Body: Social Process and Cultural Theory. London: SAGE Publications.

Samostojni sestavek ali poglavje v monografiji

Priimek, Ime (letnica izdaje monografije): Naslov prispevka v zborniku. V: Ime Priimek urednika (ur.), Naslov zbornika, strani prispevka. Kraj: Založba. Palan, Ronen (1999): Global Governance and Social Closure or Who is to Governed in an Era of Global Governance? V: Martin Hewson (ur.) in Timothy J. Sinclair (ur.), Approaches to Global Governance Theory, 55–72. Albany: State University New York Press.

Članki

Priimek, Ime (letnica izida članka): Naslov članka. Ime revije letnik (število): strani. Bachrach, Peter in Morton S. Baratz (1963): Decisions and Nondecisions: An Analytical Framework. American Political Science Review 57 (3): 632–42.

Svetovni splet (WWW)

Priimek, Ime (letnica): Naslov. Dostopno prek Internetni naslov, datum dostopa.

Deluze, Gilles (1978): Spinoza. Dostopno prek <http://www.imagnet.fr/deluze/TXT/420178.html>, 10. 1. 2001.

Viri

Avtorica/avtor je sam odgovoren za spoštovanje materialnih in moralnih avtorskih pravic, povezanih z uporabo podatkov, datotek, reprodukcij in del (v nadaljevanju vir) drugih fizičnih in pravnih oseb v njegovem članku. Avtorstvo vira, ki ga avtorica oziroma avtor uporablja v članku in ki ni plod njegovega raziskovalnega dela, mora biti jasno razvidno v obliki ustreznega navajanja vira v seznamu VIROV in v navajanju vira v besedilu članka.

Avtorica oziroma avtor naj smiselno navede čim več podatkov o viru, kot so na primer avtor vira, mesto oziroma institucija, v kateri se vir nahaja, naslov, ime ali opis vira, evidenčna številka vira, naslov spletne strani, kraj in leto nastanka vira in podobno. Pri tem je smiselnost navajanja opredeljena kot zmožnost sledenja viru oziroma zmožnost intersubjektivne preverljivosti uporabljenega vira. Avtorica oziroma avtor naj navede tudi datum, ko je bil vir pridobljen, če gre za elektronski vir.

Priimek, Ime (letnica nastanka vira): Naslov/nosilec vira. Mesto hranjenja vira. Dostopno prek Internetni naslov, datum dostopa.

Koprivec, Daša (2005–2008): Avdio kasete. Kustodiat za slovenske izsejlence in zamejce SEM. Dostopno prek <http://www.imagnet.fr/deluze/TXT/420178.html>, 10. 1. 2010.

ali

Luthar, Breda, Samo Kropivnik, Tanja Oblak, Blanka Tivadar, Mirjana Ule, Slavko Kurdija in Samo Uhan (2006): Življenjski stili v medijski družbi 2001. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede, Arhiv družboslovnih podatkov.

Če gre za vir iz zasebnega arhiva avtorja članka, kakega drugega raziskovalca ali posameznika, naj bo to jasno navedeno. Navajanje identitete lastnika vira iz zasebnega arhiva je zaželeno, vendar ne nujno, kadar gre za zaščito njegovih materialnih pravic ali varovanje njegove osebne identitete.

Priimek, Ime morebitnega avtorja (morebitna letnica nastanka vira): Ime ali opis vira/arhivska številka. Mesto hranjenja vira. Zasebni arhiv.

Zbirka navijaških šalov. Avtoštoparski muzej, Kanal ob Soči. Zasebni arhiv Mirana Ipavca.

ali

Zbirka pisem Janeza Novaka. 1953–1989. Privatni arhiv.

Avtorica oziroma avtor naj v primeru znanega avtorja in leta nastanka vira

uporabi enako določilo o navajanju v besedilu članka, kot je to v primeru navajanja članka, prispevka v monografiji ali monografije. Kadar avtor in leto nastanka vira nista znana, naj avtorica oziroma avtor v besedilu članka smiselno uporabi naslov, ime ali opis vira. V primeru, da so naslov, ime ali opis vira daljši od petih besed, naj avtorica oziroma avtor pri navajanju vira smiselno uporabi začetne besede iz naslova, imena ali opisa vira tako, da bo nedvoumno razpoznavno, kateri v seznamu literature navedeni vir navaja.

(Poročilo o delu državnega zbora, 2000)
ali

(Zbirka navijaških šalov)

Glede ostalih dodatnih oblik navajanja uporabljene literature ali virov naj se avtorica oziroma avtor obrne na uredništvo TIP.

RECENZENTSKI POSTOPEK

Uredništvo TIP uporablja za vse vrste člankov in za knjižne eseje obojestransko anonimni recenzentski postopek. Članke in knjižne eseje recenzirata vsaj dva recenzenta. Postopek recenziranja, od oddaje besedila do seznanitve avtorice/avtorja z recenzentskimi mnenji, traja dva meseca. Uredništvo TIP lahko brez zunanjega recenziranja zavrne objavo besedila, če ugotovi, da avtorica oziroma avtor besedila ni pripravil v skladu z zgoraj navedenimi navodili, ali pa če oceni, da besedilo ne sodi na znanstveno področje, ki ga revija pokriva.

Uredništvo ima pravico, da prispevkov, ki ne ustrezajo merilom knjižne slovenščine (ali angleščine, če je članek oddan v angleščini; upošteva se British English) ne sprejme v recenzentski postopek. Stroški obveznega lektoriranja angleških besedil se avtorjem zaračunavajo po predhodnem dogovoru.

Avtorica/avtor ima od trenutka, ko je seznanjen z recenzentskimi mnenji, tri tedne časa, da v besedilo vnese popravke in popravljeno besedilo vrne v uredništvo TIP. V primeru, ko recenzenti zahtevajo temeljitejše popravke, se popravljeno besedilo ponovno vrne recenzentu v presojo. Avtorica/avtor naj popravljenemu besedilu priloži poseben obrazec "avtorjevo poročilo", ki ga dobi skupaj z recenzijama besedila, v katerem naj obrazloži, katere dele besedila je popravil in kako. Če avtorica/avtor oziroma avtor meni, da so pripombe recenzenta neutemeljene, pomanjkljive ali kakorkoli nerazumljive, naj neupoštevanje recenzentskih pripomb pojasni in utemelji v posebnem poročilu glavnemu uredniku.

Avtorica/avtor in soavtorji ob objavi dobijo po en brezplačen izvod številke revije, v kateri je bil objavljen njihov prispevek. Vsak dodaten izvod stane 10 evrov (plus poštnina). Na zahtevo lahko avtorici/avtorju pošljemo brezplačen izvod njegove objave v formatu pdf.

Avtorica/avtor prenese materiale avtorske pravice za objavljeni prispevek na izdajatelja revije.

INSTRUCTIONS FOR AUTHORS

Submitted texts should not be previously published or the subject of a peer-review procedure for another journal or book/monograph. The publishing of an article or a book review in *Teorija in praksa* is free of charge.

Texts should be sent to the e-mail address: teorija.praksa@fdv.uni-lj.si. A text should be in A4 format with 1.5 spacing, Times New Roman of 12-point font size, and the centre aligned with 2.5 cm margins. All pages of the text should be numbered consecutively. The first and last name of the author/s should be placed on a separate cover sheet showing the title of the article, along with their academic title and current employment, full postal address, telephone number and e-mail address. The last name of the author/s should be printed in uppercase. The initial page of the text should only include the title of the text, and the abstract. The text should be accompanied by the author/s' statement that the text has not previously been published or is not in press with any other journal or monograph. In the statement, the author/s should also make a proposal for the article's classification in compliance with the typology of documents/works (an original article, a review article, or a book review). The Editorial Board shall decide on the final classification of a submitted text.

ARTICLES

Original or review articles written in the English language (British English) should not exceed 6,500 words. If the author wishes to publish a longer text, they should first consult the Editor. An article should be accompanied by an abstract of up to 100 words, written in both Slovenian and English, containing a definition of the subject under scrutiny, methods of argumentation, and conclusions. The author should also provide up to seven key words. The titles should be clear and indicative. The main title, printed in bold uppercase letters, should not exceed 100 characters. Texts longer than 1,500 words should contain subtitles of no more than two levels. The subtitles of the second level should be italicised.

Tables, graphs and figures should be designed as attachments (and not included in the text), with informative titles, in uppercase letters and italics; they should be numbered consecutively (Figure 1: TITLE OF FIGURE, Graph 2: TITLE OF GRAPH, Table 3: TITLE OF TABLE). Each table and figure should be on a separate sheet. Their approximate positions in the text should be marked in the text. The author should determine how much space each table, graph or figure will occupy in the text. The space required for tables, graphs and pictures should be included in the total text length, as either 250 words (1/2 page) or 500 words (1 page). The sources of tables and graphs should be written below the table and graph and should end with full-stop. Use the table feature in Word to create tables.

Table 1: COMMITTEE EFFECT

Relugative effect	Mixet effect	Distributional effect
BUDG, TRAN, IMCO,	ECON, ENVI, ITRE, LIBE	EMPL, AGRI, PECH, REGI
JURI, AFET, DEVE, INTA	JURI, AFET, DEVE, INTA	JURI, AFET, DEVE, INTA

Source: Yordanova, 2009: 256.

Footnotes should be clearly marked in the text with consecutive numbers from beginning to end; written in appropriate places in the text; and arranged in the same order under the text. Footnotes must be limited in both number and length. Notes about the author/s, as well as any acknowledgements, should include information on the organisation to which the author/s belongs when relevant to the subject addressed in the text, and should also include information regarding any financial or other assistance given for preparing the text.

Quotations of three or more lines in length should be placed in a separate centre-aligned paragraph, with the text appearing in italics and without inverted commas.

The fact that most of the posts have been liked is an evidence that citizens find the posts made by the local government interesting and useful, but they do not show any further interest by sharing the information with friends or by engaging in dialog commenting on them. (Bonsón et al., 2013: 12)

BOOK REVIEWS

Book reviews not older than 2 years are accepted for publication in *Teorija in praksa* and should contain up to 1,500 words. In a book review, the author should strictly avoid making any references to any sources and literature. The book review should not include title or subtitles. Information about the author and the reviewed book should be given at the review's start in the form shown below:

First Name LAST NAME

Institutional affiliation

Author's First and Last Name

Title: Subtitle

Publisher, City Year of publication, number of pages, price (ISBN number)

John SMITH

Oxford University

Eviatar Zerubavel

Time Maps: Collective Memory and the Social Shape of the Past

University of Chicago Press, Chicago and London 2003, 184 pages, USD 25.00 (ISBN 0-226-98152-5)

REFERENCES

The basic form of an in-text reference is (Smith, 1994). To indicate the page, use the following form: (Smith, 1994: 27–28). If two authors are referred to, they should both be stated: (Smith and Doe, 2007). When there are three or more authors, the following form should be used: (Smith et al., 1994: 27), while all authors should be mentioned in the reference list. If the author does not use the first edition of the book, the year the first edition was published should also be given: (Smith, 1953/1994: 7). Several simultaneous references should be separated by a semicolon: (Smith, 1994: 7; Doe, 1998: 3–4; 2005: 58). When citing several references by the same author published in the same year, references should be separated by letters a, b, c etc.: (Smith, 1994a; 27–29; Smith 1994b: 1) in the order they first appear in the text.

The list of references should be placed at the end of the text, under the heading BIBLIOGRAPHY. It should only include units of literature used in the text. Sources should be listed after the list of references under the heading SOURCES. The bibliography should be arranged in alphabetical order of the last names of the authors and, in the case of multiple works by the same author, by the consecutive order of editions.

Books

Last Name, First Name (year of publication): Title of the Book: Subtitle. City: Publisher.

Geertz, Clifford (1980): Negara: The Theatre State in Nineteenth Century Bali. Princeton, NJ: Princeton University Press.

Edited Books

Last Name, First Name (ed.) (year of publication): Title of the Book: Subtitle. City: Publisher.

Featherstone, Mike and Mike Hepworth, Bryan S. Turner (eds.) (1991): The Body: Social Process and Cultural Theory. London: SAGE Publications.

Chapters or Essays in Monographs

Last Name, First Name (year of publication): Title of the Chapter/essay in the Edited Book. In First Name Last Name of the editor (ed.), Title of the Edited Book, pages of the chapter/essay. City: Publisher.

Palan, Ronen (1999): Global Governance and Social Closure or Who is to Be Governed in an Era of Global Governance? In Martin Hewson and Timothy J. Sinclair (eds.), Approaches to Global Governance Theory, 55–72. Albany: State University New York Press.

Articles

Last Name, First Name (year of publication): Title of the Article: Subtitle. Name of Journal Volume (Number): pages.

Bachrach, Peter and Morton S. Baratz (1963): Decisions and Nondecisions: An Analytical Framework. *American Political Science Review* 57 (3): 632–642.

Internet (WWW)

Last Name, First Name (year of publication): Title. Accessible at Internet address, date of access.

Deluze, Gilles (1978): Spinoza. Accessible at <http://www.imaginet.fr/deluze/TXT/420178.html>, 10. 1. 2001.

Sources

It is the author's sole responsibility to respect the material and moral copyrights related to the use of data, files, reproductions and works (hereinafter: the source) of other natural and legal persons in his or her article. The authorship of a source an author uses which is not the outcome of their own research must be clearly identifiable by properly including the source in the list of SOURCES and by citing the source in the text.

The author should give as much data as reasonably necessary about the source such as its author, city or institution, address, name or description, evidence number, webpage address, place and year of its creation, and similar. Such details should allow the traceability or intersubjective verifiability of the source. With electronic sources, the author should also include the date the material was accessed.

Last name, First name (year of creation of the source): Address/holder of the source. Place of keeping the source. Accessible at Internet address, date of access.

Featherstone, Mike (2005–2008): Audio cassettes. National Museum of New Zealand. Available at <http://www.imaginet.nz/deluxe/TXT/420178.html>, 10. 1. 2010.

or

Activity Report of the National Assembly of Republic of Slovenia, 1996–2000. Ljubljana: National Assembly of the Republic of Slovenia, 2000.

If a source is the author's private archives or those of another person, this should be clearly stated. An indication of the identity of private archives' owner is recommended, but not necessary if this may affect the protection of their material rights or personal integrity.

Last name, First Name of any author (potential year of creation of the source): Source name or description. The place where the source is kept. Private archives.

Collection of supporters' scarves. Hitchiker Museum, Richmond upon Thames. Private archives of James Longfield.

or

Collection of letters by Janez Novak. 1953–1989. Private archives.

When a source's author and year of creation are known, the same way of citing it in the article text applies as for the citation of articles, chapters in a book or books. When the source's author and year of creation are unknown, the source's title, name or description should be used sensibly in the article text. If the title, name or description of the source consist of more than five words, the initial wording of the source's address, name or description should be used when citing the source in the main text so that it will be clearly identifiable in the Bibliography.

(Activity Report of the National Assembly, 2000)

or

(Collection of supporters' scarves)

Concerning other ways of citing the literature or sources used in articles, please contact the Editorial Board of *Teorija in praksa*.

PEER-REVIEW PROCEDURE

All types of articles undergo a mutually anonymous peer-review procedure organised by the Editorial Board of the journal. Articles and book essays are to be reviewed by no fewer than two reviewers. As a rule, the review procedure takes 2 months from submission of a text to notification of the reviewers' opinions. The publication of a text can be rejected by the Editorial Board without any external review if the text does not follow the instructions given above, or falls outside of the scientific fields covered by *Teorija in praksa*.

The author shall improve the text and re-submit the improved text to the Editorial Board within 3 weeks of being notified of the reviews. When extensive improvements are required by the reviewers, the author should resubmit the improved text for the reviewers' reassessment. A special sheet, "Author's Report", sent to the author along with the reviews of the text, must be sent as an attachment to the improved text by the author, explaining which parts of the text have been improved, and how. If the author finds a reviewer's comment to be unfounded, deficient or unclear in any way, they should justify their potential disregard of the reviewer's comment in a special report to the Editor in Chief. The Editorial Board reserves the right

not to commence the review procedure of papers which failed to meet the standards of formal written language.

Every author is entitled to one free copy of the issue in which their article appeared. Each additional copy may be purchased for EUR 10, plus postage. Upon request, the author(s) may be provided with a pdf file of their article free of charge. The cost of mandatory language editing of English texts will be charged to authors on prior agreement. Published papers become the material copyright of the Journal's publisher.

